

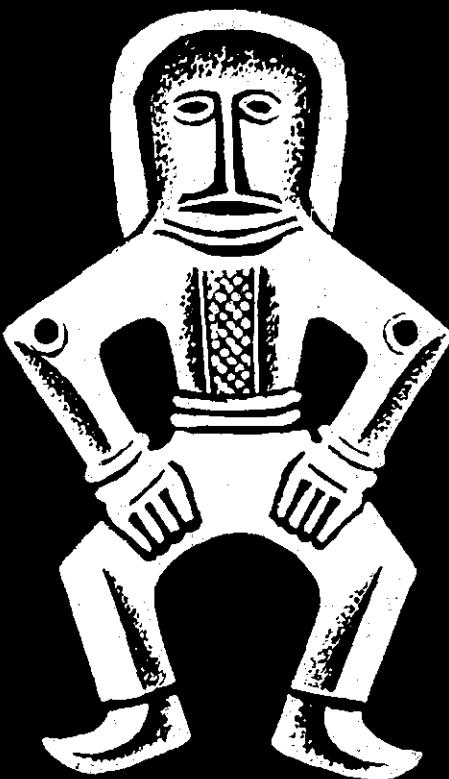


ISSN 0235-3490

З 1989

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ
ДИСКУСІЇ.
ПАМЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.



У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від доби бронзи до середньовіччя, нові дані про дослідження на території України, матеріали, пов'язані з життям і науковою діяльністю археолога В. В. Хвойки, історіографічний огляд літератури ЧССР, рецензії та повідомлення про наукові конференції.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, всіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от эпохи бронзы до средневековья, новые данные об исследованиях на территории Украины, материалы, связанные с жизнью и научной деятельностью археолога В. В. Хвойки, историографический обзор литературы ЧССР, рецензии и сообщения о научных конференциях.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора),
І. І. АРТЕМЕНКО, В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар редакції),
М. І. ГЛАДКИХ, В. І. КАДЕЄВ, В. Н. СТАНКО,
В. М. ЦИГИЛИК

Адреса редакції:
252025, Київ 25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 10.05.89. Підп. до друку 30.08.89. Формат 70×108/і6. Папір друк. № 1. Висок. друк. Ум. друк. ерк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 15,82. Тираж 2050 пр. Зам. 4711.

Ціна 1 крб. 20 к.
Київська друкарня № 1,
вул. Краківська, 5.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу

Редактор Т. Г. РУДНИЦЬКА

Художній редактор А. С. ЗАЕЦЬ

Технічний редактор І. Ф. МІХАЛКІНА

Коректор Н. А. ДЕРЕВ'ЯНКО

АРХЕОЛОГІЯ



3 1989

АНАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.

видається
шонвартально

Київ Наукова думка

ЗМІСТ

Статті

- 3 ГЕНІНГ В. Ф. Три ступені розвитку продуктивних сил
переіснообщинної суперформації
- 18 БЕРЕЗАНСЬКА С. С., ЛЯШКО С. М. Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи
- 30 ПУЗДРОВСЬКИЙ О. Є. Сармати в Неаполі Скіфському
- 40 КРИЖИЦЬКИЙ С. Д. До історії колонізації Нижнього Побужжя
- 50 СУХОБОКОВ О. В. Південно-східне порубіжжя давньоруської держави в VIII—XIII ст. до питання про формування давньоруської території

Публікації археологічних матеріалів

- 60 КЛОЧКО В. І., РИЧКОВ М. О. Нові поховання ката-комбіненої культури в Середньому Подніпров'ї
- 65 КОЛОТУХІН В. О., ОЛЬХОВСЬКИЙ В. С. Скіфські статуй крилівської курганної групи
- 69 ГОРОХОВСЬКИЙ Є. Л., СОН Н. О. Фібули з Тіри
- 78 ЛАНЦОВ С. Б. Античне поселення біля озера Ки-зил-Яр
- 84 ПЕКАРСЬКА Л. В., ПУЦКО В. Г. Давньоруські енколпіони в збирці музею історії м. Києва
- 95 ВОЗНЕСЕНСЬКА Г. О. Технологія виробництва жниварських знарядь праці із стародавнього Ізяславля

Нові відкриття і знахідки

- 106 КРАПІВІНА В. В. Залізний перстень із Ольвії
- 109 БАНДРІВСЬКИЙ М. С. Про «поганські камені» в Карпатах

Дискусії

- 117** МАРЧЕНКО К. К., ЩЕГЛОВ О. Н. До Геродота, IV,
81

Пам'ять археології

- 122** СМИРНОВ С. В. Історична направленість і комплексність археологічних досліджень В. В. Хвойки
126 БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю. В. В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія

Археологія в СРСР і за рубежем

- 138** ЛІСОВИЙ Л. А. Землі Пайдунав'я і Рим в історіографії ЧССР

Рецензії

- 146** ЧЕРНИШ О. П. Про деякі питання найдавнішої історії людства (Рецензія на працю Ренова В. О. «Древнейшие страницы истории чолопока». — М.: Просвещение, 1987.— 155 с.).

Хроніка

- 148** БАНДРОВСЬКИЙ О. Г. Наукова сесія археологів та істориків
150 ДАНИЛЕНКО В. М., СОЛОМОНІК Е. І. Кримська наукова конференція



Три ступені розвитку продуктивних сил первіснообщинної суперформації*

В. Ф. Генінг

«Не всі первісні общини побудовані за одним і тим же зразком. Навпаки, вони являють собою ряд соціальних утворень (в оригіналі — «формацій», В. Г.), які відрізняються одне від одного і за типом, і за давністю свого існування і означають фази послідовної еволюції¹.

Ця стаття продовжує дослідження формаційної структури первісності на предмет виділення у рамках суперформації докласового суспільства окремих соціальних формаций і вміщує аналіз технологічного способу виробництва первісності, реконструйованого за даними сучасної археології. Результати аналізу служать емпіричною основою виділення трьох якісно відмінних ступенів у розвитку виробничих сил первіснообщинного способу виробництва і тим самим трьох соціальних формаций: кровноспорідненої сім'ї, родової общини, племінного ладу.

1. Вихідні принципи дослідження. У попередній статті була здійснена загальна характеристика способу виробництва первіснообщинної суперформації як ступеню в періодизації всесвітньо-історичного процесу, коли він розглядається на абстрактно-логічному рівні, відокремленому від історичної форми та випадковостей. У цьому випадку структура суспільства розкривається як результат природно-історичного процесу², як його рух за законами розвитку і зміни формаційних структур, рух, зумовлений розвитком способу виробництва. Це верхній рівень соціологічної періодизації.

У даній статті проаналізуємо соціально-історичний процес на наступному рівні періодизації — конкретно-історичному, який виражає «етапи та напрямленість руху від однієї історичної епохи до іншої всього людства в цілому»³, коли соціально-історичний процес розглядається нібіто зсередини, згідно із специфічними законами розвитку способу виробництва первіснообщинної суперформації.

Оскільки первинна (архаїчна) суперформація є надзвичайно тривалим періодом в історії людства, то і еволюція соціальної структури

* Продовження. Початок статті «Проблеми формаційної структури первісності» у № 2.

¹ Маркс К. Начерк відповіді на лист В. І. Засулич.— Третій начерк // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 402.

² Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 12; Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // ПЗТ.— Т. 1.— С. 130.

³ Еришов Ю. Г. К. Маркс о периодизации всемирной истории // Историческое значение и современность.— Свердловск, 1987.— С. 72.

від найпростіших форм колективізму та рівності докласової організації є досить складним процесом трансформації соціальних інститутів. Зміни повинні були пройти ряд послідовних стадій, щоб остаточно вичерпати можливості розвитку первісної соціальної системи та підготувати ґрунт для якісно нової структури, яка стає протилежністю вихідного стану. У загальних рисах зміст цих трансформацій відомий, що й послужило основою для побудови періодизаційних схем розвитку первісності.

Тому при постановці проблеми виявлення в первіснообщинному ладі особливих формаций основним завданням є аналіз системи способу виробництва даної епохи з точки зору достатності об'єктивних основ для виділення в ньому таких дискретних періодів, які можна було б кваліфікувати як окремі формациї. Настільки ж є правомірним і питання про достатність наших знань і методів адекватного відображення в пізнанні суті окремих етапів соціально-історичного процесу первісного ладу.

Розв'язання цієї проблеми неможливе без встановлення **вихідних принципів членування історичного процесу на формаційні ступені**. На мою думку, тут необхідно спиратися на діалектичне розуміння **принципу розвитку** як послідовної зміни періодів повільного еволюційного розвитку стрибкоподібними, революційними періодами, коли здійснюється корінна перебудова основ всієї системи. Якщо в розвитку способу виробництва первіснообщинного ладу і, в першу чергу, в розвитку його системоутворюючого компонента — виробничих сил — будуть виявлені **ступінчастість та якісні стрибки**, що різко розмежують такі ступені, то ми матимемо досить підстав, щоб бачити тут зміну формаций у межах первіснообщинної суперформації.

Ці основні принципи і будуть відправними пунктами при розв'язанні нашого завдання. Природно, що на даному рівні дослідження загальні категорії способу виробництва необхідно розглядати як сукупність конкретно-історичних способів господарської діяльності і відповідних їм структур суспільної організації. Тому найкраще проаналізувати господарство з точки зору **технологічного способу виробництва**⁴. А для більш чіткого викладу та дослідження еволюції різних елементів, що складають дану систему, спочатку розглянемо окремо виробничі сили як системоутворюючий фактор способу виробництва. Основним тут є фіксація, насамперед, **емпіричних закономірностей** у просторово-часовому розміщенні тих археологічних фактів і їх соціальна реконструкція, які надалі стануть фактологічною базою загальної концепції формаційної структури первіснообщинного ладу.

Отже, концепція виявлення в структурі первіснообщинної формації трьох формаций — кровноспорідненої общини, родового ладу та племінного — буде спиратися, в першу чергу, на аналіз археологічних джерел. У зв'язку з цим відзначимо, що говорячи про розвиток соціально-історичного процесу, акцентують увагу на закономірностях зміни формаций, що розглядається як природно-історичний процес. Але на конкретно-історичному рівні аналізу необхідно враховувати і дію закону **нерівномірності історичного розвитку**, зумовленого великою залежністю на ранніх етапах розвитку виробничих сил від природного фактору — якою мірою природа може дати суспільству достаток продуктів або порівняно легко добутих засобів життя та ін. Це й призводить до того, що одні суспільства проходять певні ступені формаційного розвитку швидше, інші — повільніше. Звідси третій рівень періодизації — в межах окремих екологічних зон. Та в рамках цього підходу відзначимо, що при розгляді окремих ступенів формаційного розвитку необхідно здійснювати **соціологічну синхронізацію**, тобто зіставляти суспільства зі схожими соціальними структурами, що не співпадають з археологічними епохами або періодами, більш-менш синхронними, зокрема, в межах Євразії. Тому виявиться, що в одному ряду нерідко будуть стояти

⁴ Марксистско-ленинская теория исторического процесса.— М., 1981.— С. 275 та ін.

суспільства різних епох, які неможливо зіставляти, наприклад енеоліту і залізного віку і т. д.

В цілому виробничі сили первісності характеризують коротко — кам'яні ручні знаряддя праці. Це вірно лише настільки, наскільки можна, скажімо, протиставляти їх машинній чи комп'ютерній техніці. Ряд учених вже відзначали, що часто про примітивну первісну техніку існують такі ж примітивні уявлення. Однак, незважаючи на значні дослідження (особливо праці С. О. Семенова та його послідовників), грунтovий аналіз розвитку системи виробничих сил не проведений. Чи дійсно весь 30—40-тисячолітній період первісності складає один ступінь у розвитку виробничих сил? Перед їх аналізом зупинимося коротко на методі дослідження.

Загальний рівень суспільно-економічного розвитку первісності надзвичайно низький, і, зокрема, слабо диференційовані трудові функції між окремими сферами життя. Тому для оцінки стану виробничих сил у даному випадку недостатньо розглядати лише основну господарську структуру (мисливство, рибальство, землеробство і скотарство), оскільки забезпечення життя общини значною мірою залежить від стану усіх сфер діяльності (забезпечення житлом, одягом, знаряддями праці та ін.). Все це змушує залучити до аналізу всю **сукупність матеріальної діяльності у всіх сферах, направленої на всеобще забезпечення життя первісної общини**.

Такий підхід відповідає аналізу технологічного способу виробництва і, навіть, ширше — матеріальної діяльності, коли вона досліджується незалежно від суспільних форм як природна умова людського життя. У такому вигляді життєдіяльність однаково притаманна усім його суспільним формам⁵. Такий підхід, що дає можливість дослідити процес виробничої діяльності в її реальності, як відзначав К. Маркс, відноситься до технології⁶.

При аналізі технологічного способу діяльності виділяють людину як суб'єкт праці, засоби та предмети праці, а також зв'язки між ними, які виступають тут як **організаційні** між перерахованими компонентами. З цієї точки зору у виробництві взаємодіють особистий та речовий елементи, які необхідно доповнити ще функціональним, що включає організаційний розподіл праці, технологічний, галузевий, територіальний, а також кооперацію, спеціалізацію та ін.

Оскільки дослідження системи виробничих сил буде спиратися на археологічні джерела, початковий аналіз проведено на рівні реконструкції способу життя, тобто технологічного способу життєдіяльності. Основними сферами виділимо харчове та нехарчове виробництво і деякі підрозділи в останньому. У межах цих сфер аналіз здійснюється за технологічними компонентами виробничих сил (суб'єкт, засоби та предмет праці). На даному рівні аналізу вирішується завдання **емпіричного обґрунтування** концептуальних побудов — фіксація археологічних фактів та виведення **емпіричних закономірностей** розподілу соціальних явищ у межах простору і часу первісності. Звідси фактологічна база завжди може бути перевірена і скорегована новими емпіричними даними.

Інший підхід до розкриття суттєвої сторони змісту матеріальної діяльності проявляється при розгляді питань, пов'язаних з природними ресурсами, які освоюють люди для забезпечення своїх потреб, і технічними прийомами (при якому рівні знань) для їх переробки.

Далі в загальних рисах проаналізовано технологію трудової діяльності з метою простеження внутрішньої структури процесу виконання трудових операцій. При дослідженні технологічного способу виробництва головна увага акцентується на тому, яким способом, за рахунок яких знань і освоєння яких ресурсів функціонують певна техніка та технологія виробництва, що й складає суть розвитку виробничих сил.

⁵ Маркс К. Капітал.— С. 181.

⁶ Маркс К. Економічний рукопис 1861—1863 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 47.— С. 49.

Та б л. 1. Співвідношення історичних епох (сусільних формаций), ступенів розвитку виробничих сил первісного суспільства і археологічних періодів в різних екологічних зонах

Історичні епохи (сусільні формації)	Кровноспорідненої общини	Родового ладу	Племінного ладу
Ступені розвитку виробничих сил	I ступінь — привласнюючих форм господарства та ручної ударної техніки	II ступінь — спеціалізованих привласнюючих та відтворюючих форм господарства і ручної поліематичної техніки	III ступінь — комплексних форм господарства і техніки палеометалу
<i>Екологічні зони</i>			<i>Археологічні періоди</i>
Субтропіки	Пізній палеоліт — мезоліт	Докерамічний неоліт — неоліт — енеоліт	Енеоліт
Південно-помірна зона	Пізній палеоліт — мезоліт	Неоліт — енеоліт — ранній бронзовий вік	Бронзовий вік — ранній залізний вік
Помірна та південно-лісова зона		Неоліт — енеоліт — бронзовий вік	Пізньобронзовий — залізний вік
Тайга та циркумполлярна зона	Пізній палеоліт — мезоліт — неоліт	Бронзовий вік — залізний вік — сучасність	

Їх характеристика є основою для сходження до філософського аналізу сусільних умов процесу виробництва, оскільки суспільна структура детермінована певним технологічним процесом, що якраз і формує конкретно-історичні соціальні цілісності.

Для стисливості й чіткості подачі матеріалу кожний підхід проілюстрований таблицею і рисунком. Дані в таблицях є результатом систематизації археологічних матеріалів та їх узагальнення, здійснених згідно з теоретичними посиланнями формацийної концепції розвитку історичного процесу. Тому наше дослідження спирається на всю суму знань, нагромаджених сучасною археологією про соціально-історичний розвиток первісних суспільств. У результаті аналізу виділено три основні ступені в розвитку продуктивних сил, співвіднесених з археологічними епохами та екологічними зонами (табл. 1).

При цьому, де було можливо, враховувався досвід як суспільств-першопрохідців соціального розвитку, не ускладнених жодними зовнішніми впливами, так і суспільств, каталізатором прискореного розвитку яких був історичний досвід суспільств першого типу. В цілому, на мою думку, в подібних дослідженнях основним завданням є виявлення в розвитку найбільш типових загальних тенденцій, які визначають основний напрямок руху системи як певної цілісності.

Враховуючи відзначенні зауваження, проаналізуємо виробничі сили первісності на основі різних підходів і розглянемо їх структуру з боку технологічного способу виробництва.

2. Ступені розвитку форм матеріальної діяльності. Матеріальне виробництво первісності, як уже відзначалось, розглядається, насамперед, в його конкретно-історичних формах з поділом на харчове та нехарчове. Цей підхід повинен виявити в розвитку технологічного способу виробництва певні ступені еволюції виробничих сил (табл. 2).

Харчове виробництво, пов'язане з добуванням та переробкою харчових продуктів, є для первісності основною галуззю, яка вимагає значних трудових зусиль общини.

На I ступені провідне місце займають пізньопалеолітичні та мезолітичні форми загінного мисливства (групового та індивідуального) і

значно менше — збиральництво. Особливістю цього виду виробництва є систематичний пошук стад тварин та рослин (привласнення продуктів, створених природою). Для добування продуктів використовуються різні металеві та ударні знаряддя з каменю, кістки і дерева індивідуального і колективного (загони) користування. Рухливість тварин обумовлювала їх постійні переміщення за ними окремих общин. Оскільки збиральництво можливе при найпримітивніших знаряддях та найпростіших формах організації, з ним не може бути пов'язаний соціальний прогрес.

II ступінь. Різке скорочення стад тварин привело мисливців до водоймищ та «полювання на рибу» за допомогою гарпунів, які, мабуть, було вдалим лише в «певних місцях»: біля перекатів, порогів, водопадів, гирл малих річок та ін. Поступово розширяються й способи рибного лову відповідно до «топографії водоймищ» та поведінки риби, з'являються різні пастки з лози, сіті, гачки. Добувати рибу можна протягом року, і не було потреби часто переселятися. **Рибальство поступово стає основною галуззю господарства, на основі якого виникає тривала осілість**, що викликала не лише зміну знарядь праці й способу життя, але й інші наслідки в самому господарстві і розвитку мислення первісної людини. Рибальство за характером колективної виробничої діяльності відрізняється від мисливства: вдача та продуктивність праці залежать, передусім, від уdosконалення знарядь лову та вдало вибраного місця — тут успіх забезпечувала не сама ловля, а підготовка до неї. Тому основні зусилля людей для покращення умов життя направлені на вdosконалення знарядь праці та вивчення місцевості — водоймищ та поведінки риби.

Збиральництво в умовах осілості та рибальського господарства дозволило зробити ряд «відкриттів» у пізнанні життя рослин: циклічність (сезонність) плодоносіння та відтворення. При сприятливих умовах субтропіків та широких заплав, здобрених мулом, занесені в землю зерна ясно проростали вже в дикому стані. Спочатку їх збирали, потім почали доглядати і вирощувати. Так зародилася одна з найперспективніших галузей господарства.

Лише за умов осілості змогло зародитися і приручення тварин, коли мисливці приносили на поселення дітей тварин, де їх доглядали жінки та діти. Спонтанна доместикація рослин та тварин — процес, що відбувався, очевидно, не скрізь, а лише за надзвичайно сприятливих природних умов і був тривалим, формувався не одне тисячоліття. Причина цього крилася як у освоєнні принципово нової галузі виробництва, так і в тривалості процесу природного схрещення, якісного та кількісного покращення і відбору видів рослин та тварин, що були значно продуктивнішими, ніж їх дики предки.

Рибальство, ранні форми землеробства та скотарства поступово переросли у **вузько спеціалізоване господарство**, що дозволило уdosконалювати техніку виробництва та значно підвищити їх продуктивність. З місця свого зародження землеробство та скотарство стало розповсюджуватися в інші кліматичні зони, і тут процес становлення відтворюючих форм господарства, звичайно, відбувався швидше та в дещо інших формах. Найчастіше переселялися окремі групи скотарів та землеробів. Їх змішування та тісні контакти з іншим населенням полегшувало та прискорювало поширення виробничого досвіду.

III ступінь настає при формуванні **комплексного господарства**, яке сприяло повному, всебічному використанню природних ресурсів. У сфері харчового виробництва це, передусім, поєднання землеробства зі скотарством, а там, де були сприятливі умови — також з мисливством та рибальством. Технологія кожної галузі значно вdosконалюється, а провідним є співіснування різних видів господарської діяльності, що вимагало відповідної організації та пристосування технології. У зонах зародження землеробства цей ступінь пов'язаний, мабуть, зі створенням перших найпростіших іригаційних споруд та систем (?), що регулювали водний режим на полях.

Т а б л . 2. Історичні ступені розвитку виробничих сил первісного суспільства

Сфери виробництва	Компоненти виробничих сил	I ступінь
<i>Мисливство, збиральництво</i>		
Харчова: а) здобування продуктів	Предмет праці (природна сировина) Суб'єкт праці (трудові функції, знання, досвід) Засоби праці (знаряддя виробництва)	стада диких тварин, дикі рослини техніка загону та забивання тварин, збирання рослин загони, списи, дротики, бумеранги, лук та стріли, кайла, палки-копалки та ін.
б) переробка харчових продуктів	Предмет праці (сировина переробки) Суб'єкт праці (способи переробки) Засоби праці	туші тварин, рослини, плоди пекти, жарити, сушити, вогонь, сонячне тепло, ножі
Нехарчова: а) виготовлення знарядь праці	Предмет праці (природна сировина) Суб'єкт праці (технологія)	камінь, кістка, дерево технологія обробки каменю (роздріблення, оббивка, ретушування), кістки (роздріблення, шкрябання, різання), дерева (рубання, обпалення, стругання)
б) виготовлення одягу	Засоби праці (знаряддя виробництва)	відбійники, віджимники, ретушери, різці, ножі, скребачки, стругачки, абразиви
в) будівництво жител		шкури, сухожилля, ножі, скребачки, голки, проколки
г) засоби руху		чуми, навіси, кістка, дерево, шкури
д) зброя		волокуші

Помітні істотні зрушенні в землеробсько-скотарському господарстві в зоні помірного клімату. Хронологічно цей процес відноситься до пізнішого періоду — епохи бронзи — раннього заліза. У районах вторинного (а в окремих місцях і третинного) поширення землеробства через менш сприятливі кліматичні умови та меншу родючість ґрунту формується нова технологія: підсічно-вогняна форма, де основними знаряддями стають сокира, мотика, плуг, серп та ін. Скотарство цих районів також специфічне — майже півроку тварини утримуються у стілі, тому для них заготовлялось багато кормів. У степовій зоні скотарство поступово переходить від пастуших до кочових форм, що дозволяло значно розширити пасовиська і стада.

У переробці продуктів харчування різка межа проходить, очевидно, між I та II ступенем. Якщо спочатку їх переважно пекли та в'ялили (заготівля наперед м'яса, сушіння ягід та ін.), то з введенням у раціон

ІІ ступінь	ІІІ ступінь
Рибальство, мисливство риба, дикі тварини, водоймища техніка рибальства, збиральництва, мисливства пастки, сіті, гарпуни, гачки, лук та стріли	Спеціалізоване землеробство та скотарство земля, луки, одомашнені тварини, рослини техніка землеробства та скотарства оброблений ґрунт, пасовища, домашні тварини, мотики, серпи
риба, рослини, туші	зерно, плоди, овочі, туші тварин
варити, смажити	молоти, варити, смажити
довготривале збереження продуктів	дбереження продуктів
вогонь, сонячне тепло, посуд, сокири, ножі, ступки, зернотерки, зерносховища	вогонь, сонячне тепло, посуд, печі, сокири, ножі, зернотерки, зерносховища
камінь, кістка, дерево, рослини, шкіра, глина, самородний метал, шкура	руда, кістка, дерево, рослини, глина, шкіра
технологія обробки каменю, кістки, дерева кування металу, виготовлення глиняного посуду, ниток, шкіри, тканини	технологія добування руди, виплавка металу, обробка м'яких пірід каменю, кістки, дерева, виготовлення глиняного посуду, шкіри, ниток, тканини
відбійники, віджимники, різці, ножі, скребачки, абразиви, молотки, прясла, пристрій для ткацтва, дубильні речовини	горни, ливарні форми, ковальський інструмент, абразиви, прясла, ткацькі верстати, гончарний інструмент, дубильні речовини
шкури, шкіри, тканини, ножі, прясла, голки, нитки, сухожилля, ткацькі пристосування, прикраси	тканини, шкури, шкіра, ножі, голки, прясла, ткацькі верстати, нитки, барвники, металева гарнітура костюму та прикраси
землянки, глинобитні споруди	землянки, глинобитні та дерев'яні будинки, кріпосні та культові споруди
лижі, човни, вози, воли, осли	вози, судна, човни, воли, осли, коні набір індивідуальної зброя та захисного обладунку, колісниці, верховий кінь

харчування риби їжу стали частіше варити та квасити у винайденому для цього глиняному посуді. На ІІ ступені ширше практикується сезонна заготівля продуктів і виникає необхідність їх розподілу на весь рік. Продукти землеробства розтирали, мололи за допомогою ступок, зернотерок і т. ін., а потім варили і пекли. Значно вдосконалюються і способи переробки та заготівлі харчових продуктів. На ІІІ ступені способи приготування іжі практично мало змінюються.

Нехарчове (ремісниче) виробництво пов'язане з переробкою природних ресурсів для отримання знарядь праці та виробів, будівель і ін., що задовольняють соціально опосередковані природні потреби людей в одязі, житлі, засобах пересування та ін. Діяльність у цій сфері ще дуже залежить від природного матеріалу та його обробки. На І та ІІ ступенях знаряддя праці виготовляються з каменю, кістки, дерева, які обробляються оббивкою, ретушшю, різанням та скоблінням спеціальними інструментами.

ними знаряддями: відбійниками, ретушерами, різцями, ножами, скобелями та ін.

На II ступені до їх обробки додають шліфування та свердління, але основним тут є винахід технології одержання виробів, яких немає в готовому вигляді в природі — глиняного посуду, ниток для сітей, шкіри. З'являється також кування самородних металів.

Істотно змінюється одяг — з шкур тварин виготовляється верхній одяг, поряд з цим почали шити одяг із шкіри, виготовлення якої значно поліпшується, та тканин, що почали вироблятися після винаходу способу скручування ниток за допомогою прясел та «переплетення» на «найпростіших верстатах». На II ступені фактично були закладені основи будівельної справи — землянки та глинобитні будівлі з дерев'яно-земляними перекриттями, досить складні конструкції, що потребували «проектування», знань про міцність матеріалів та ін.

Були винайдені також перші засоби пересування — човни, вози, лижі. Інколи використовується тяглові сила тварин, (биків, осілів). Зрушення в галузі нехарчового виробництва на II ступені досить істотне у всіх сферах задоволення потреб, але воно, як і раніше, за обсягом трудових затрат та значимістю було меншим, ніж у сфері харчового виробництва.

III ступінь характеризується помітними змінами в ремеслі. На півдні в ранніх суспільствах швидко вдосконалюється будівельна техніка і скрізь споруджуються великі храмові будівлі та могутні укріплення навколо поселень. Останнє особливо є типовим для найпізніших суспільств (городища з валами та ровами). Формуються протоміста. Та особливо істотним було широке освоєння виробництва металів: в ранніх суспільствах — міді та золота, в пізніших — бронзи та заліза. Це витіснило камінь як основний матеріал для виготовлення знарядь, вони стали ефективнішими. Технологія виробництва металів та знарядь з них — досить складний процес, що потребував глибоких спеціальних знань та навичок, що породило вузьку спеціалізацію, а потім виділення металургії як самостійної галузі господарства (ремесла). Цей рубіж — другий великий поділ праці — маркує початок останньої фази III ступеню. Удосконалюються також засоби пересування — широко розповсюджуються вози, колісниці, судна з найпростішим парусом.

Нарешті, відокремлюється масове виробництво **бойової спеціалізованої зброї**, переважно з металу: мечів, кинжалів, списів, дротиків, луків-стріл та ін. З'являються бойові колісниці та вершники. Все це вказує не лише на великі затрати праці, необхідні для їх виготовлення, але й ту роль, яку набуває воєнна організація в нових умовах.

Ремісниче виробництво на завершальній стадії первісності займає вже значне місце в економіці і вперше за обсягом трудових затрат якщо й не перевищує, то, у всяком разі, вирівнюється з харчовим.

Характеристика окремих галузей матеріального виробництва свідчить, що їх розвиток не обмежується лише процесом повільної еволюції. Навпаки, майже скрізь помітні стрибки якісного та кількісного характеру, завдяки яким період, що розглядається, поділено на три ступені.

3. Ступені освоєння природних ресурсів та технології їх переробки. Цей підхід дає можливість простежити еволюцію виробничих сил у загальному, абстрактному вигляді, тому що тут проявляються істотні, принципово відмінні технологічні процеси, пов'язані з досягненням певних комплексів знань якостей природи: клімату, циклічності (круговороту) змін природного середовища, вогню, сонячного тепла, різних неорганічних речовин, поведінки тварин та рослин і т. д. Ці знання про закономірності розвитку природи первісна людина повинна була узагальнити, щоб регулювати свою діяльність при освоєнні енергії природного середовища. За цим ступені виділяються досить чітко (табл. 3). Особливу увагу звернемо на використання готових продуктів (речовин) природи, які лише обробляли для споживання та створення нових продуктів.

Т а б л . 3. Освоєння природних матеріалів та трудові функції їх освоєння в первісному суспільстві

Матеріал, функція (енергія) освоєння	I ступінь	II ступінь	III ступінь
Природні ресурси, що освоюються	Привласнення готових продуктів природи: Дики тварини Дикоростучі рослини	мало мало риба	дуже мало дуже мало мало
Харчові		Виробництво продуктів Вирощування культурних рослин Розведення домашніх тварин	
Нехарчові	Переробка готових природніх речовин Камінь, кістка, дерево, шкури	Кістка, дерево, шкури самородний метал	Створення нових речовин глина — кераміка, шкури — шкіра, рос- линні волокна, вовна — тканини руди — метали
Механічні функції (енергія м'язів людини)	Метальні — ручні, для знарядь Ударні — розколювання, оббивка, рубання, тесання, кування Віджимні — ретушування, різання, шкрябання Тертя — шліфування, свердління, ростирання Кручення та плетіння, ткання Змішування різних матеріалів Рихлення та орання ґрунту		
Теплова енергія Сонця Вогню	В'ялити та сушити (іжу) Пекти	Сушити — глянні вироби, шкури, тканини Варити, пекти — харчові продукти Розпарювати — рослини, кістки, дерево Обпалювати — глянні вироби	Обпалювати, плави- ти, відливати — метали
Біоенергія	Приучення тварин Культивация рослин	Скотарство Землеробство	Тягловая сила тварин

I ступінь — людина лише споживач готових продуктів: диких тварин та рослин — для харчування; каменю, кістки, дерева, шкур тварин — для виготовлення знарядь та предметів побуту. Це початковий етап пізнання природного середовища.

ІІ ступінь — найбільший якісний стрібок у освоєнні природних ресурсів та розробці технології їх обробки — люди починають виготовляти продукти харчування (вирошувати рослини та тварин) і створювати нові матеріали, перероблюючи природну сировину в якісно нову речовину: кераміку, шкіру та тканину (з рослинних волокон та вовни).

Тут закладаються основи відтворюючого господарства, причому не лише в одержанні харчових продуктів, як взагалі це характеризують, а у ремеслі — виробництво нових матеріалів, яких немає в природі.

На III ступені ще більше розширюється сфера використання недавно освоєних матеріалів та відбуваються значні революційні зміни, викликані широким впровадженням металів — спочатку міді, потім заливка з руди. Лише метал витіснив камінь та його аналоги як основну сировину для виготовлення більшості знарядь.

Паралельно із впровадженням у виробництво нових матеріалів відбувається пошук і **нових способів обробки**. Як правило, спочатку пристосовуються вже відомі технологічні прийоми, навіть копіюються відомі форми, але поступова раціоналізація сприяє виникненню й специфічної технології. Зароджуються не лише різні особисті прийоми, а й більш загальні принципи прогресу технології, головна мета якої —

збільшення кількості продуктів та покращення якості при менших затратах праці.

У період первісності в техніці переважають, без сумніву, різні механічні прийоми обробки природних матеріалів, в яких основною рушійною силою є енергія сили м'язів людини.

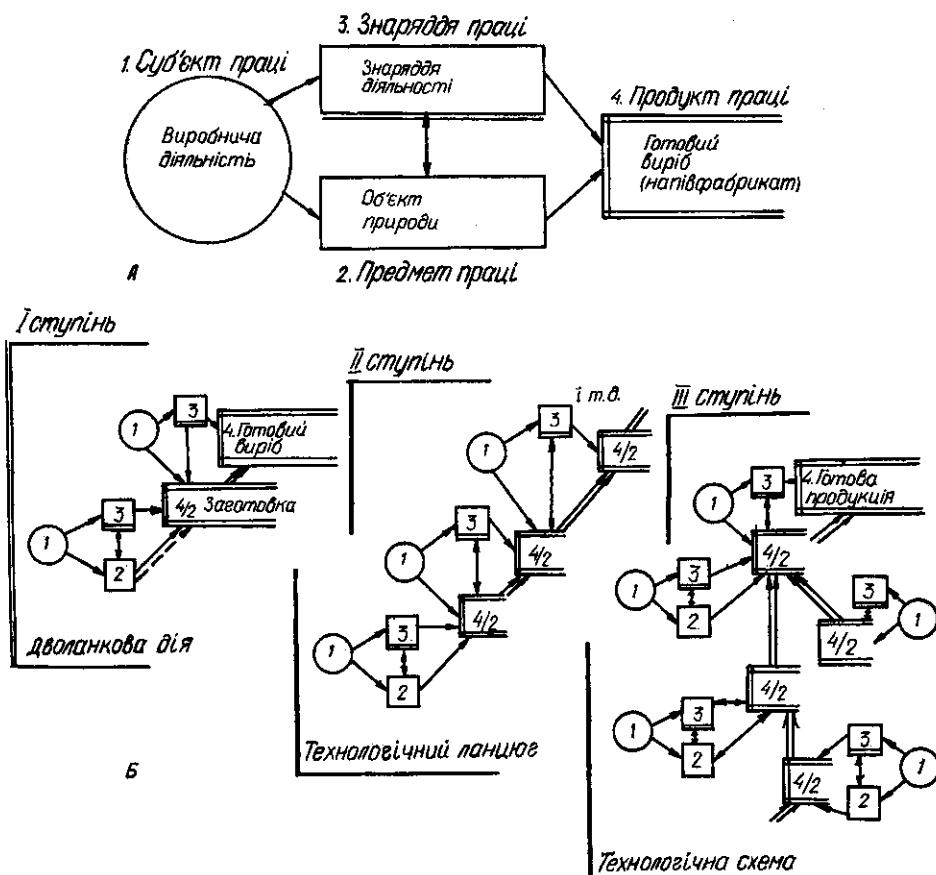
Поступово люди пізнають і використовують різні види **природної енергії**: вогонь, сонячне тепло, воду, вітер, і, нарешті, тварин. Але на I ступені переважно вживається сила м'язів людини для виконання металічних та ударних функцій у сферах харчового і нехарчового виробництв. Звідси й відповідна конструкція знарядь — здебільшого вони ручні і в прямому розумінні, посилюють дію руки, дозволяючи виконати ту дію, яку вона сама не може — відколоти камінь, пробити череп тварини, догнати її (стріла), обробити кістку і т. ін. Ці функції зумовлені способами добування іжі — мисливством та збиральництвом і матеріалами для виготовлення знарядь (кістка, камінь, дерево), що піддавались лише механічній обробці. З інших видів енергії на I ступені використовуються лише вогонь і сонячне тепло для приготування іжі та обігрівання жител. I ступінь можна охарактеризувати як епоху мускульної техніки ручної праці.

II ступінь починається з широкого впровадження комплексу нових прийомів обробки матеріалів, серед яких механічні способи відіграють, як і раніше, основну роль. Практично впроваджуються всі прийоми для обробки твердих тіл: удар, кидання, шліфування, свердління, скручування, розтирання, змішування різних матеріалів і т. п. Настає новий етап використання вогню й сонячного тепла для отримання якісно нових матеріалів: сушіння та випалу кераміки, розпарювання кістки та рослин і т. п. З'являються перші пристосування, що використовують течію води (човен), тяглову силу тварин (вози). Нарешті, земля та вода також стають знаряддями виробництва⁷. Люди почали отримувати продукти не лише за рахунок використання різних сил природи. Особливо це стосується виробництва харчових продуктів. Іх «вирошувала» природа при нагляді і незначних трудових затратах. Появляється багатьох нових знарядь з новими функціями підняла продуктивність праці, а використання вогню, вітру та тяглої сили тварин дало можливість одержати нові матеріали і перейти до нових способів трудової діяльності, що створювали кращі умови життя. Якраз на цьому ступені були зроблені перші кроки в напрямку фізичного розкріпачення особистості, общини від постійних фізичних зусиль для свого утримання, причому все це було зроблене за рахунок використання енергії зовнішнього середовища — природи.

III ступінь — продовжується вдосконалення технології механічних способів обробки природних матеріалів, що сприяло значному підвищенню продуктивності праці, зменшенню ролі сили людини у виробництві. Але основна увага приділяється розробці способів використання енергії органічної природи (роздедення тварин та вирощування рослин, використання тяглої сили тварин, води, вітру і т. ін.). Найбільшу революційну роль зіграло освоєння металургії міді та заліза — спеціалізованих виробництв, що потребували високої професійної підготовки, оскільки процес виготовлення нового матеріалу прихований не лише від нагляду, але й від можливості його перевірки, а також пояснення. Лише сотні і тисячі експериментів дозволили вловити технологію, яка б забезпечила одержання більш-менш постійного позитивного результату. Це без сумніву було найбільшим технічним досягненням епохи.

4. **Еволюція структури технології трудової діяльності.** У первісності, як початковому етапі формування суспільного виробництва, поряд з освоєнням окремих прийомів виконання трудових операцій повинна, мабуть, простежуватись і еволюція більш широкого плану — загальної схеми технології трудової діяльності як відображення закономірності

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 60.



Структура первісної технології трудової діяльності: А — загальна схема, Б — ступені розвитку технології трудової діяльності.

освоєння виробничого процесу — найзначимішої й найскладнішої сфери в житті людей.

Загальна схема структури процесу праці включає суб'єкт праці (людина, колектив), що направляє свою активність (дію) на предмет праці (продукт природи чи сировину) для його обробки за допомогою засобів праці, спеціально виготовлених людиною для даної операції (рисунок, А). Характер взаємодії цих компонентів визначається технологією виробництва конкретного продукту, а ступені еволюції технології можна виділити залежно від структурної складності технології процесу отримання кінцевого продукту споживання. Природно, що й тут мова йде про найзагальніші тенденції (рисунок, Б).

I ступінь — елементарна технологія бінарного акту: знайти тварину — вбити; з кам'яного нуклеусу — зняти універсальну заготовку (пластину) та ін. Ланки кожного акту тісно пов'язані між собою послідовністю дій, і сам він складає більш-менш завершений етап або навіть процес дії індивіда. Бінарну конструкцію мають і основні знаряддя праці: спис (наконечник — древко), ніж (ручка — лезо) і навіть найскладніші знаряддя — лук та стріли — також поєднання двох двочастинних виробів.

Очевидно, поширений у свідомості людей дуалізм, як уява про цілісність, бере свій початок від даної структури виробничої діяльності, в тому числі й бінарне складання коренів в словоутворенні найдавнішого етапу розвитку сучасних мовних систем⁸.

⁸ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык.— Л., 1986.

На I ступені виробнича діяльність переважно моделювалась, виходячи з безпосередніх візуальних спостережень. Звичайно, люди знали топографію місцевості, де зосереджувались рослини та тварини, але все це — результати узагальнення багаторазових особистих спостережень. Причому це відноситься до всіх сфер діяльності, зокрема і до виробництва кам'яних знарядь.

Творча діяльність удосконалювалась за рахунок рішень, що приймались відповідно до конкретної ситуації.

II ступінь — панівним стає «технологічний ланцюг», викликаний впровадженням у виробництво багатоланцюгових взаємопов'язаних чіткою послідовністю дій, які повинні були: 1) раніше змоделюватись у вигляді цілісного процесу; 2) кожна ланка для її реалізації забезпечена особливими знаряддями; 3) кожна наступна ланка могла бути виконана лише при умові виконання попередньої; 4) відомо кінцевий результат діяльності — готовий продукт. Найбільш наочно ця технологія простежується для основних галузей господарства: рибальства — вибір місця лову, встановлення раніше виготовленої сіті, збирання улову; землеробства — підготовка ділянки, посів, догляд за врожаєм, збирання, обмолот та ін.

Кожна ланка — тепер не лише самостійний акт, вони роз'єднані певним часовим інтервалом і їх можуть виконувати різні люди, тобто тут намічається процес **розділу праці всередині общини**. В цілому на цьому ступені в період його розквіту відбувається 1-й великий суспільний поділ праці — вузька спеціалізація суспільства в одному виді господарської діяльності: рибальстві, землеробстві, скотарстві.

На II ступені на якісно новій основі формується моделювання виробничої діяльності. Рибальство за характером організації виробничого процесу принципово відрізнялося від мисливства. Мисливець спостерігав за поведінкою тварин і, виходячи з цього, приймав рішення про спосіб їх добування. У рибальстві такої можливості немає — рибу можна фіксувати лише в окремих місцях та в певний час доби або року — сезон. Тому при моделюванні поведінки риби необхідно було «до-думати» відсутні ланки та вирішити — вибрати найсприятливіше для лову місце у водоймищі, знаряддя лову й час. Кожна з цих ланок незалежна: на одному й тому ж місці в різні пори року могли використовуватись різні способи лову. Успіх у рибальстві, таким чином, залежав від знань, кмітливості рибака, які можна було набути лише шляхом систематичних спостережень в умовах осілого побуту, постійного промислу риби в певному місці.

Аналогічні процеси повинні були відбуватись і при освоенні землеробської діяльності, причому в значно абстрактнішій формі, тому що окремі ланки (цикли) застосування праці для одержання кінцевого результату істотно відрізнялись одна від одної та були роз'єднані часовими інтервалами. Таким чином, на II ступені моделювання виробничої діяльності набагато ускладнюється: в «технологічному ланцюгу» часто наявні ланки, що не мають візуальних корелятів, або ланки, які є проміжними при отриманні кінцевого результату. Крім того, часто присутні альтернативні рішення. Все це значно розширило творчий, розумовий, проектно-моделюючий елемент у виробничій діяльності.

III ступінь — переважаючою стає «технологічна схема», що характеризується двома моментами: поділ виробничого процесу на відносно незалежні частини (процес поділу праці) та виділення напівфабрикату, особливо в ремісничому виробництві, де широко впроваджуються нові технології. Напівфабрикат курсує в суспільстві як «завершений продукт» і тому включається до обміну. Це добре видно в металургії. Добування руди, заготівля вугілля, побудова горну, виплавка металу — більш-менш завершений процес, продукція якого надходить до іншого майстра — ливарника чи коваля. Подібний поділ відбувається і в інших галузях виробництва, де він не так яскраво виражений. Важливо, що кінцевий продукт, який безпосередньо споживається людиною, є результатом праці багатьох виробників, незалежних один від одного, тоб-

то чітко намічається процес розподілу праці всередині общин та між ними, що й складає основу «технологічної схеми» — поєднання багатьох простих актів-ланок для одержання кінцевого продукту.

Найвищий рівень організації технологічної схеми притаманий комплексному господарству — поєднанням багатьох незалежних видів господарської діяльності в цілісному організмі — спочатку общині, а потім — окремому народові. Ясно, що в такому плані «незалежність» галузей виявляється досить твердо взаємообумовленою, і вони тісно взаємопов'язані.

Розподіл праці між общинами базувався на відмінностях природних багатств окремих районів, які добувались та у вигляді напівфабрикатів включалися до обміну між общинами. Розподіл праці та спеціалізація — фактори, що забезпечували вдосконалення технології та зростання продуктивності праці — головних показників зростання виробничих сил.

Природно, що ускладнення структури виробничої діяльності всіх сфер життя перетворювало і свідомість людини, яка збагачувалась і, розвиваючи творчий потенціал, набувала рис комплексної, здібної до моделювання складних дій та процесів як ступенів системного мислення.

Підведемо підсумок. У найзагальнішому, інтегрованому вигляді техніка та технологічний спосіб виробництва, що виражають спосіб поєднання людини, засобів та предметів праці, відбивають стан та еволюцію організаційної структури виробничих сил кожного способу виробництва. Аналіз археологічних даних в такому аспекті дав можливість виділити три якісно й кількісно різних ступені, що розглядаються відповідно як три соціальні формациї.

I ступінь — становлення технологічної системи виробництва в елементарній формі бінарного акту на базі впровадження найпростіших ручних знарядь з каменю та кістки з ударними і металевими функціями при простій кооперації сил м'язів індивідів, що входять в общину.

Задоволення сфери харчових потреб людей відбувається за рахунок привласнення готових продуктів природи за допомогою мисливства та збиральництва. Виробництво засобів праці ґрунтуються на переробці природної сировини — каменю, кістки та дерева за допомогою найпростіших механічних прийомів з ударними функціями. Загалом цей ступінь являє собою першу стадію **формування суспільного виробництва**, що ґрунтуються на колективних формах праці — простій кооперації в общині з статевовіковим поділом праці.

II ступінь — технологія виробництва переростає в елементарний процес — «технологічний ланцюг», що поєднує ряд послідовних пов'язаних між собою актів. Розширяється сфера колективної діяльності, особливо, при освоєнні нових форм господарства (рибалства, землеробства, скотарства), в яких впроваджуються різні механічні прийоми виконання трудових операцій.

Освоюється нова, **відтворююча форма** одержання продуктів споживання: в харчовому виробництві на основі землеробства та скотарства з використанням біологічної енергії природи; в ремеслі — шляхом створення нових матеріалів: кераміки, шкір, тканини з використанням механічної обробки, хімічних реагентів та енергії вогню.

Ускладнення процесу виробничої діяльності супроводжується спеціалізацією, виділенням майстрів та технологічним поділом праці всередині общини, коли виробництво в кожному «технологічному ланцюгу» виконується одним майстром, однією виробничу групою. Доповнюючи одну одну, спеціалізація всередині общини формує **складну багатогалузеву структуру суспільного виробництва**, що базується на колективних формах праці общини. Завершує цей процес I-й великий суспільний поділ праці — спеціалізація окремих суспільств-народів в одному з видів харчового виробництва.

III ступінь — впровадження у виробництво технологічної схеми, структури комплексної діяльності, що базується на кооперації різних

найпростіших «технологічних ланцюгів» при створенні продукту одної якості. Це створює умови для зменшення виробничих колективів, їх кооперації та обміну продукцією, в тому числі напівфабрикатами. Нова технологічна схема лежить в основі комплексного господарства окремих общин та їх спеціалізації в раціональному використанні локальних природних ресурсів. Розподіл праці всередині общини все більше переростає в суспільний — спеціалізацію в общині окремих індивідів та груп при виробництві різних видів продукції, виконанні суспільних функцій — влади, управління, ідеології.

Визначальною тенденцією даного ступеня є посилення в колектививних формах праці парцелярних тенденцій, що завершуються економічним відмежуванням сім'ї — спочатку великої, а потім і моногамної.

Початок III ступеня — переворот у техніці та технології виробництва, особливо знарядь праці та зброї, поклав початок освоєнню металургії міді та заліза, а заключний етап — II-й великий суспільний поділ праці, пов'язаний з виділенням в економіці металургії як самостійної галузі господарства, в суспільній структурі — аристократії, що створює апарат влади та управління, в сфері ідеології — жерців. Все це — практичний крок до технологічного способу виробництва, характерного для класового суспільства.

В. Ф. Генинг

ТРИ СТУПЕНИ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ ПЕРВОБЫТНООБЩИННОЙ СУПЕРФОРМАЦИИ

Продолжая исследование проблемы выделения в первобытности социальных формаций как прогрессивных стадий в развитии способа производства доклассовых обществ (см. «Археология», № 2, 1989), в статье анализируется технологический способ производства, реконструируемый на основе современных достижений археологии. Это служит эмпирической базой при рассмотрении ступеней развития производительных сил со стороны их организационных форм. Анализ выполнен в аспекте развития пищевого и непищевого производства, технических достижений по освоению природных ресурсов (освоение энергии внешней среды) и общей структуры технологии деятельности. Выделено три различающиеся ступени, рассматриваемые соответственно в рамках социальных формаций:

I ступень (**формация кровнородственной семьи**) — становление технологической системы производственной деятельности в элементарной форме бинарного акта на базе применения простейших ручных каменных и костяных орудий с ударными и металлическими функциями и простой кооперации мускульных сил индивидов отдельной общины. Пищевые потребности удовлетворяются присвоением готовых продуктов природы, добываемых охотой и собирательством. В производстве средств труда перерабатывается природное сырье — камень, кость и дерево при помощи простейших механических приемов с ударными функциями. Это первая стадия формирования общественного производства, основанного на коллективных формах труда — простой кооперации в общине с половозрастным разделением труда.

II ступень (**формация родового общества**) — технология производственной деятельности перерастает в «технологическую цепочку» (как сумма последовательно связанных простых актов). Расширяется сфера коллективной деятельности, внедряются новые механические приемы выполнения трудовых операций. Осваиваются производящие формы получения продуктов потребления: в пищевом производстве — земледелие и скотоводство, использующие биологическую энергию природы; в ремесле — создаются новые материалы: керамика, кожа, ткань с использованием механической обработки, химических реагентов и энергии огня. Внутриобщинное технологическое разделение труда (выделение мастеров) формирует сложную многоотраслевую структуру общественного производства общини при расцвете коллективных форм труда. Бенчает этот процесс I-е крупное общественное разделение труда — специализация в одном виде добывающего пищевого производства.

III ступень (**формация племенного строя**) — внедрение технологических схем — структуры комплексной деятельности, основанной на кооперации «технологических це-

почек», при создании продукта одного качества приводит к уменьшению производственных коллективов, их кооперации и обмена продукцией, в том числе полуфабрикатами. Технологическая схема лежит в основе комплексного хозяйства отдельных общин и их специализации по рациональному использованию локальных природных ресурсов. Внутриобщинное разделение труда все больше перерастает в общественное — специализацию индивидов и групп общин в производстве различных видов продукции и выполнении различных общественных функций — власти, управления и идеологии. Определяющая тенденция данной ступени — рост в коллективных формах труда парцелярных тенденций, завершающихся экономическим обособлением семьи — первоначально большой, а затем и моногамной. Все это — шаг к технологическому способу производства классового общества.

V. F. Gening

THREE STAGES IN THE DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE FORCES OF THE PRIMITIVE COMMUNAL SUPERFORMATION

Proceeding with the investigation of the problem on distinguishing social formations in the primitive society as progressive stages in the development of the production mode of pre-class societies (see "Археология", N2, 1989), the paper embraces analysis of the technological mode of production reconstructed on the basis of the latest achievements in archaeology. It serves as empirical foundation when considering stages in development of productive forces in terms of their organization forms. The analysis is performed in the aspect of food and non-food production development, engineering achievements in exploration of natural resources (exploration of the environmental power) and general structure of the activity technology. Three stages differing between themselves and considered in frames of social formations are distinguished:

The 1st stage (formation of consanguineous family) — formation of the technological system of productive activity in the elementary form of a binary act based on the usage of the simplest manual stone and ivory tools with percussive and missile functions and simple cooperation of muscular forces of individuals from a particular community. Food demands are satisfied by appropriation of ready natural products procured by hunting and gathering. In production of labour facilities natural raw material — stone, ivory and wood are processed by means of the simplest mechanical techniques with percussive functions. This is the first stage in formation of social production, based on the collective forms of labour — simple cooperation in the community with sex-age labour division.

The 2nd stage (formation of the stem society) — technology of productive activity develops into a "technological chain" (as a sum of successively connected simple acts). A sphere of collective activity is expanded, new mechanical ways for performing labour operations being introduced. Producing forms in obtaining products of consumption are developed: agriculture and cattle breeding using biological power of nature in food production; creation of new materials (pottery, leather, fabric with application of mechanical treatment, chemical reactants and fire energy) — in craft. Inner-community technological division of labour (separation of skilled craftsmen) forms a complex structure of social production of the community with flourishing state of collective forms of labour. This process is crowned by the first large social division of labour — specialization in one type of procuring food production.

The 3d stage (formation of the tribal system) — introduction of flow charts — structure of complex activity, based on cooperation of "technological chains" when creating product of the same quality causes a decrease of productive collectives, their cooperation and exchange of products including half-finished products. The flow chart underlies complex farming of particular communities and their specialization in the rational usage of the local natural resources. Inner-community division of labour ever more turns into the social one — specialization of individuals and groups of community in production of different types of products and fulfilment of different social functions — power, management and ideology. A determining tendency of the given stage is the growth of parcellar tendencies in collective forms of labour. These tendencies result in economical isolation of a family, first — a big one and then — a monogamic. All this is a step to the production technique of class society.

Одержано 13.05.89

Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи

С. С. Березанська, С. М. Ляшко

На базі виробничих комплексів, що походять з пам'яток епохи бронзи на Україні (копальні, шахти, майстерні, виробничі майданчики, поховання), характеризується ремесло в своєму історичному розвитку.

Нагромаджені нині значні археологічні матеріали дають можливість широко вивчати питання палеоекономіки. Дослідження, присвячені розгляду стародавнього господарства, багатоукладного за своїм характером, поділяються на дві групи. У першій висвітлюються окремі галузі господарства: скотарство, землеробство, ремесло. За даними їх комплексного аналізу можна висвітлити економіку загалом, що характерно для праць другої групи.

Представлена стаття відноситься до досліджень першого типу, метою якої є систематизація та аналіз археологічних матеріалів, які характеризують ремесло доби бронзи на території України.

Ремесло є однією з важливих складових частин палеоекономіки, але питання про його виникнення поки що маловивчені. Не зв'ясована навіть правомірність самої постановки питання про характер ремесла в первісному суспільстві взагалі, та, зокрема, в епоху бронзи. Не розкритий зміст терміну «ремесло», точніше, відсутнє єдине його розуміння, та загальновживані моделі, що реконструюють процес його складення і розвитку.

У радянській історичній літературі про ремесло говориться у зв'язку з другим великим поділом праці — відокремленням його від землеробства, коли «... у ткацтві, в обробці металів та інших ремеслах, які все більше й більше відособлялись одне від одного, в дедалі більшій мірі зростала різноманітність і удосконалювалась майстерність виробництва... Таку різноманітну діяльність не могла вже виконувати одна й та сама особа; стався другий великий поділ праці: ремесло відокремилось від землеробства»¹.

Деякі дослідники вважають, що ремесло в ряді районів з'явилося ще в доземлеробський період, наприклад, у племен Індії, Греції, Кавказу та інших районів Євразії².

На дуже раннє зародження ремісничого виробництва, яке відноситься до IV—III тис. до н. е., вказували С. М. Бібіков та В. М. Массон³. У тій або іншій формі цю думку підтримують інші археологи⁴.

Бажаючи знайти вихід з наявних суперечностей між наведеним вище положенням Ф. Енгельса та археологічними матеріалами, деякі вчені відзначають, що ремесло первісного суспільства відрізняється від більш пізннього, яке протиставляється землеробству, а для того, щоб підкреслити відмінності між ними, дають йому іншу назву — «пер-

¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 158.

² Колонтаев А. П. Низшие формы производства в странах Южной и Юго-Восточной Азии.— М., 1975.— С. 24; Кудрявцев М. К. О некоторых особенностях деревенских общин в Северной Индии // СЭ.— 1970.— № 4.— С. 72, 73.

³ Бібіков С. Н. Хозяйственно-економический комплекс развитого Триполья (Опыт изучения первобытной экономики) // СА.— 1965.— № 1.— С. 61, 62; Массон В. М. Поселение Джейтун // МИА.— 1971.— № 180.— С. 89—97.

⁴ Кларк Дж. Доисторическая Европа. Экономический очерк.— М., 1953.— С. 174—242; Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке.— Л., 1968.— С. 354; Бочкарев В. С. Развитие металлообрабатывающего производства в эпоху поздней бронзы в Северо-Западном Причерноморье // Домашние промыслы и ремесло.— Л., 1970.— С. 7—10.

вісне», «общинне» ремесло⁵. Але це не змінює суті, тому що у всіх випадках мова йде про один і той же процес, пов'язаний з відокремленням і розвитком спеціалізованого, тобто ремісничого, виробництва на різних етапах його розвитку. Ф. Енгельс вказував на динаміку розвитку ремесла і його перехід у якісно нову форму — «...ремесло відокремилось від землеробства»⁶, перетворившись у самостійну галузь відтворюючої економіки.

Процес розвитку ремесла досліжується від його зародження і до перетворення у найвищу його форму, коли воно вже являло собою «...виготовлення виробів на замовлення споживача..., а оплата праці ремісника провадиться або грішми, або натурою...»⁷. Розглядаючи цей процес можна виділити два етапи: 1) існування і розвиток ремесла в умовах привласнюючих форм економіки (для території України — це період палеоліта-неоліта); 2) розвиток в умовах виникнення і зміцнення відтворюючих форм економіки, виділення його в самостійну галузь господарства (період неоліта-бронзи).

Природно, що ці два великих періоди в розвитку ремесла різнилися між собою як своєю роллю в економічному житті стародавнього населення і технологічним рівнем, так і ступенем своєї внутрішньої організації, соціальним становищем зайнятих ремеслом людей.

Зупинимось на критеріях, за якими можна судити про існування та рівень розвитку ремесла у носіїв конкретних археологічних культур.

Вдале, на нашу думку, визначення ремесла дав Р. Еванс. Проаналізувавши кераміку з поселення Карапанове (IV тис. до н. е.) та інших синхронних поселень, він вважає, що на той час вже існувало розвинене керамічне ремесло. Під ремісничим виробництвом дослідник розуміє виготовлення продуктів ремесла обмеженою групою членів даного суспільства, які присвячують більшу частину свого часу цій справі. Такі люди зовсім або частково звільнені від виробництва засобів існування, які вони потім обмінюють на свої продукти. Докази існування ремесла в тому чи іншому суспільстві Еванс вбачає у: наявності майстерень (приміщень з інструментами, сировиною, готовими виробами); елементів стандартизації у виробах; обміну; наборах спеціалізованих інструментів у майстернях, похованнях і скарбах⁸. До близьких висновків приходить і В. М. Массон⁹.

Доказом існування ремісничого виробництва можна вважати і поховання майстрів (ремісників) у пам'ятках окремих археологічних культур, зокрема, доби бронзи — середньо-дніпровській, ямній, катакомбній, багатоваликової кераміки, які об'єднують належність до носіїв одного, індоєвропейського масиву. У таких культурах як сабатинівська, білозерська, комарівська та Ноа вони відсутні.

Оскільки поховальний обряд у ряді інших культур ще недостатньо вивчений, то слід утриматись від остаточних висновків про наявність у них подібних поховань. Враховуючи специфічність поховальних пам'яток взагалі, слід мати на увазі, що наявність або відсутність поховань ремісників серед археологічних пам'яток певної культури не може бути показником ступенів і рівня розвитку певних видів виробництва. Недостатня кількість таких поховань не дозволяє встановити обсяг певних видів виробництва, розмір та соціальний характер колективу, який обслуговувався одним майстром або групою майстрів.

Перейдемо до конкретної характеристики археологічних матеріа-

⁵ Массон В. М. От возникновения земледелия до сложения раннеклассового общества (VII Международный конгресс доистории иprotoистории) // — М., 1966.— С. 159; Бібіков С. М. Марксистсько-ленинська методологія та археологічна наука // УІЖ.— 1970.— № 4.— С. 56, 57.

⁶ Енгельс Ф. Вкз. праця.— С. 158.

⁷ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // ПЗТ.— Т. 3.— С. 313, 314.

⁸ Evans R. Graft Specialization in the Chalcolithic of the Balkan peninsula // Aktes du VIII Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques.— Belgrad, 1973.— Р. 466—473.

⁹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— М., 1976.— С. 59.

лів з поселень, копалень, шахт, майстерень, поховань, які вказують на існування в епоху бронзи на Україні різних видів ремесел. Одні з них продовжували традиції попередніх періодів, інші виникли і розвивались у бронзовому віці.

Протягом усього бронзового періоду видобуток каменю, як і раніше, та виготовлення з нього численних виробів (особливо з кременю) все ще переважали в господарстві. Найбільш інтенсивний розвиток крем'яної промисловості в цей час простежується у племен лісостепової частини України. Це пояснюється тим, що в багатьох районах лісостепу (на Сіверському Днітрі, Дністрі, і, в першу чергу, на Волині) були багаті і ще не вичерпані запаси цінного кременю та інших кам'яних порід, які залягали порівняно неглибоко, що і робило їх найбільш уживаним матеріалом для виготовлення знарядь праці. Технічні якості волинського кременю надзвичайно високі і виготовлені з нього знаряддя майже нічим не поступаються металевим¹⁰. Не дивно, що саме тут найбільше даних про розвинене ремесло, пов'язане з видобутком і обробкою кременю. Через відсутність у цьому районі мідних руд, а також віддаленості його від металургійних центрів, металеві (бронзові) вироби завжди були дефіцитні і дорогі.

Наприкінці неоліту — в ранньому періоді епохи бронзи по всій території Європи виникають копальні по видобутку кременю і майстерні для первісної обробки та виготовлення з нього знарядь. Дослідження дністровських копалень привели С. М. Бібікова до висновку про існування у трипільських племен спеціалізованого виробництва по видобутку кременю¹¹. Копальні на Волині дослідженні І. К. Свешніковим¹², на Сіверському Днітрі — Д. С. Цвейбелем¹³. Вони вважають, що копальні України схожі до виробок цього періоду на сусідніх територіях, зокрема Білорусії¹⁴ та Польщі¹⁵, де вони краще досліджені. Переконливим свідченням спеціалізації гірників є схожість у цих районах обладнання, шахт, конструкцій кріплень, спусків, вентиляції, а також використання близьких за характером знарядь для видобування.

Значно краще вивчені майстерні по виготовленню крем'яних знарядь, особливо на Волині в районі Кременця (так звані Кременецькі гори). І. К. Свешніков відзначає, що лише на території Західної Волині з періоду бронзи відомо понад 40 таких пам'яток, залишених, переважно, племенами культури шнурової кераміки¹⁶.

Вивчення матеріалів з різних майстерень Волині вказує на наявність певної спеціалізації. Існували майстерні двох типів: універсальні, де виготовлялись різноманітні крем'яні вироби; спеціалізовані, для виготовлення конкретного типу знарядь: серпів, тесел, наконечників списів (рис. 1). Прикладом перших є майстерні поблизу сіл Новостав і Великі Борки Новоставського району Тернопільської області, де знайдено заготовки для трьох типів знарядь: серпів, теслоподібних сокирок та наконечників списів. А в урочищі Варшавка поблизу с. Демидівки Дубнівського району Ровенської області виявлено майстерню, яка, судячи з колекції крем'яних знарядь, виготовляла переважно тесла.

¹⁰ Березанська С. С., Сухобоков О. В. Випадкова знахідка на Львівщині // Археологія.— 1973.— Вип. 11.— С. 76.

¹¹ Бібиков С. Н. Древние кремневые выработки на г. Белой в районе Каменец-Подольска // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Хмельницький, 1965.— С. 62—64.

¹² Swiesznikow J. Krzemienarstwo Kultury ceramiki Schnurowes na Woluni // ZOW.— 1967.— XXXIII.— Z. 4.— S. 27.

¹³ Цвейтель Д. С. Древние кремнеобрабатывающие мастерские на окраине г. Краматорска // Материалы научной конференции кафедры исторических наук.— Харьков — Донецк, 1968.— С. 13—18.

¹⁴ Гуріна Н. Н. Древние кремнеобрабатывающие шахты на территории СССР.— Л., 1976.— 178 с.

¹⁵ Ballzer B. Krzemien Swieciehowski w Kulturze pucharow Jykowatych.— Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1975.— S. 385.

¹⁶ Swiesznikow J. Krzemienarstwo...— S. 27.

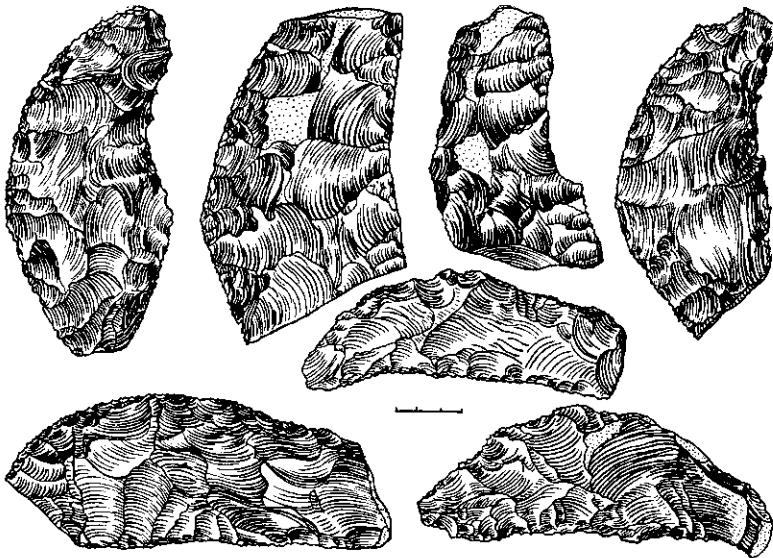


Рис. 1. Урочище Зіньки. Заготовки і зламані вироби з майстерні по виготовленню серпів.

Понад 25 майстерень по обробці кременю досліджено на Сіверському Дінці поблизу м. Краматорська¹⁷. Іх залишки знайдені біля сс. Чорногорівки і Кіровського Краснолиманського району Донецької області, Щурової балки, Успенки Амвросіївського району Донецької області, м. Ізюм Харківської області та в інших місцях.

На обсяг виробництва донецьких майстерень вказують скарби знарядь, виготовлених з донецького кременю, виявлені у різних районах Лівобережної України, зокрема у Надпоріжжі¹⁸. Наприклад, до скарбу з Ігренського півострова входило 75 предметів (дзьобоподібні сокири, наконечники дротиків та ін.). Стандартні розміри, ідентична обробка призначених, мабуть, для обміну речей свідчать про виготовлення їх одним майстром¹⁹. Відзначимо, що на Волині майстерні існують до пізнього періоду епохи бронзи, а на Сіверському Дінці вони припиняють своє існування з початком розробок на Донецькому мідному руднику, тобто у середині II-го тис. до н. е.

У Степовому Подніпров'ї, в порожистій частині Дніпра, на поселеннях раннього і середнього бронзового віку: Перун, Дурна Скеля, Стрільча Скеля, Скеля-Каменоломня та інших—зустрічаються залишки майстерень по виготовленню кам'яних просвердлених сокир. На невеликих локалізованих ділянках поселень трапилося чимало заготовок, висвердлин, відщепів. Такі сокири мають стандартні розміри та форму. Виділяються два типи: великі робочі сокири-молоти дзьобоподібної форми з широким лезом та коротким обушком, з ледве помітними бічними гранями, та бойові, гарно відшліфовані сокири вишуканої форми з отвором у розширеній частині і опущеним обухом²⁰.

Аналогічні майстерні, очевидно, існували і на правобережжі Дніпра. З катакомбних поховань межиріччя Інгула та Дніпра походить серія чудово орнаментованих сокир-жезлів. Сировиною для них була та сама геологічна порода — діабазовий порфірит з району Криворіжжя

¹⁷ Цвейбелль Д. С. Древние кремнеобрабатывающие мастерские ...—С. 13—18.

¹⁸ Рудинський М. Я. Старо-Орловецький скарб неолітичної доби // Антропологія.—1929.—Т. II.—С. 261—268; Одинцова С. Н. Клады кремневых изделий из с. Гончаровка // КСИА АН СССР.—1956.—Вып. 6.—С. 43—46; Формозов А. А. Клады каменных орудий на территории СССР // АР.—1958.—№ 5.—С. 348—351.

¹⁹ Ковалева И. Ф. Клад кремневых орудий из окрестностей г. Днепропетровска // СА.—1961.—№ 4.—С. 245—249.

²⁰ Шапошникова О. Г. О культурной принадлежности поселений эпохи ранней бронзы Степного Поднепровья // МАСП.—Одесса, 1971.—Вып. 7.—С. 121.

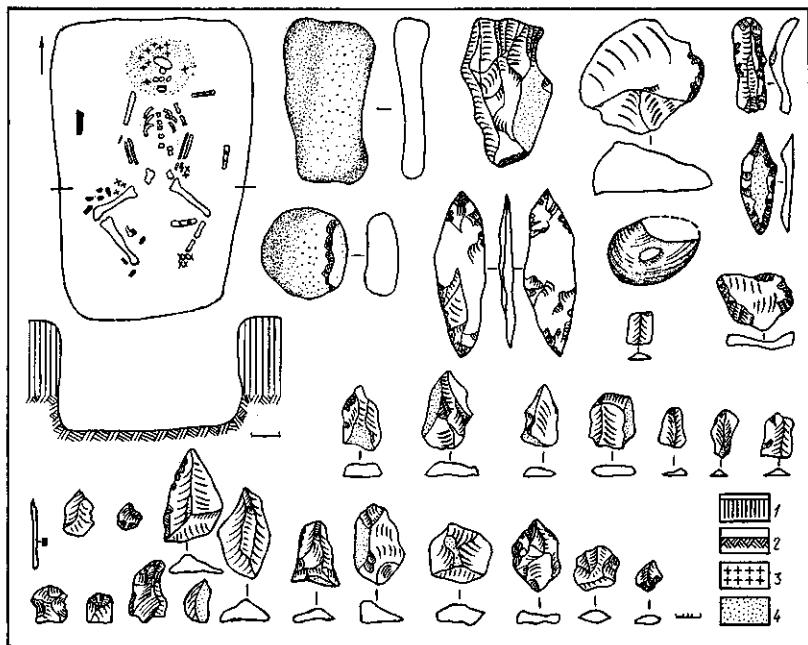


Рис. 2. С. Приморське, к. 1, пох. 3. Умовні знаки: 1 — давній горизонт, 2 — материк, 3 — вохра, 4 — крейда.

(діабазові копальні знаходились на лівому березі Інгульця і на р. Саксагані)²¹. Безумовно, що сировину для виготовлення просвердлених шліфованих сокир з твердих кристалічних порід, таких як порфірити і діабази, видобували на одному місці. Цей факт теж вказує на вузьку спеціалізацію майстрів.

Розглянемо тепер поховання з наборами крем'яних знарядь праці, сировини, готової продукції й незначною кількістю кераміки та іншого інвентаря, тобто поховання ремісників різних профілів. Поховання такого типу переважають серед пам'яток ямної культури.

Одне з них виявлено поблизу с. Приморського Василівського району Запорізької області (курган 1, поховання 3)²². У похованні знаходились: крем'яна наковалня, нуклеус, 2 скребки, 30 відщепів, стулка черепашки Upio, бронзове шило, крем'яний наконечник дротика, який використовувався повторно як знаряддя праці іншого призначення (рис. 2).

Подібні за характером та набором інвентаря поховання досліджені у курганах біля сіл Широка Балка Білозерського району Херсонської області (к. 1, п. 3)²³, Танкове (к. 9, п. 22), Рисове Кримської області (к. 9, п. 54)²⁴, Олексandrівка Ворошиловградської області (к. 1, п. 9)²⁵ та ін.

За своїм функціональним призначенням знаряддя, що походять з цих поховань, можна було використовувати в інших видах ремесел, зокрема в теслярському та ін.

²¹ Смолічев І. Дослідження острова Перун у 1929 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. 18 ВУАК/ДН, № 41.— С. 20; Шарафтудінова І. М. Орнаментовані сокири-молоти з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія.— 1980.— Вип. 33.— С. 68.

²² Попандопуло З. Х. Отчет о раскопках курганов в Запорожской области в 1977 г. // НА ИА АН УССР.— 1977/29.— С. 2, 3.

²³ Евдокимов Г. Л., Рассамакин Ю. Я., Николова А. В. Отчет об археологических исследованиях курганов Краснознаменской экспедицией ИА АН УССР в зоне строительства оросительной системы в Херсонской области в 1977 г. // НА ИА АН УССР.— 1977/22.— С. 40.

²⁴ Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присивашье.— Симферополь, 1969.— С. 202, 203, 184, 185.

²⁵ Братченко С. Н. Археологичні дослідження біля м. Олександровська на Луганщині // НА ІА АН УРСР.— 1972/33.— С. 11, 12.

Прикладом поховань теслярів є катакомбне поховання з кургану 25 поблизу с. Таборівка Вознесенського району Миколаївської області. На основі трасологічного аналізу Коробкова Г. Ф. вважає, що до складу знарядь входили скобелі, стругальні ножі, пилки, свердла, абразиви, призначенні для обробки дерева²⁶.

Безсумнівно, що серед ремісників-теслярів існував прошарок стельмахів, які виготовляли колеса та інші необхідні речі для возів, колісниць. Специфічне ремесло стельмаха потребувало високої професійної майстерності і було доступне не кожному. Але в такому аспекті знахідки коліс, візків та їх моделей у похованнях ямної і катакомбної культур України ще не вивчались дослідниками.

Деревообробне виробництво в епоху міді-бронзи в Донецькому лісостепу характеризується в статті І. О. Післарія²⁷.

Досить численну групу в пам'ятках ямної і, особливо, катакомбної культур складають поховання, які відносяться дослідниками до поховань майстрів по виготовленню стріл. При цьому основним критерієм їх виділення є наявність у похованні поряд з іншим інвентарем так званих «випрямлячів» та наконечників стріл. Прикладом є поховання № 2 з кургану 2 (пізньоямне) поблизу с. Костешти Ришканського району МРСР²⁸. Ми не зовсім згодні з подібною інтерпретацією цієї групи поховань. На нашу думку, серед основної маси цих поховань доцільно виділити чималу групу поховань, до складу інвентаря яких входять металеві вироби, кам'яні сокири, булави, дерев'яні та керамічні посудини, колеса та ін. Ми вважаємо, що їх слід віднести до іншої соціальної групи стародавнього населення, яке не мало відношення до ремісників. Цю думку підтверджує і аналіз поховань майстрів по виготовленню стріл з пам'яток катакомбної культури. Так, серед складу інвентаря 22-х поховань, крім знарядь та сировини для виготовлення наконечників стріл і готових виробів, а також інструментів для обробки їх древок («випрямлячі», стулки Unio та ін.), знаходилося 10 ножів, 14 шил та інших виробів з бронзи, 5 кам'яних сокир, 12 посудин, 8 курильниць та жаровень. Привертає увагу те, що знарядь, призначених лише для обробки кременю, значно менше, ніж іншого інвентаря, зокрема бронзових виробів²⁹.

Це дає змогу припустити, що більшість поховань, описаних Ю. О. Смирновим і віднесених ним та іншими дослідниками до категорії поховань ремісників³⁰, належать до іншої соціальної групи, наприклад воїнів, що підтверджується наявністю в них зброї (сокири, булави і так звані «престижні» речі — металеві вироби). Не виключена і їх належність до представників соціальної верхівки, що теж має під собою певні підстави³¹.

Обробка шкур та їх вичинка, виготовлення з них одягу, взуття та ін., безсумнівно, займали в господарстві племен бронзової доби одне з провідних місць. Багато технологічних операцій здійснювалося знаряддями праці з кременю та кістки, які, переважно, і трапляються в похованнях кущінірів.

Так, у ямному похованні № 11 кургану 2 поблизу с. Велика Білозірка Кам'янко-Дніпровського району Запорізької області³² виявлено

²⁶ Коробкова Г. Ф. Каменные и костяные орудия в бронзовом веке // Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологии в XI пятилетке». — Баку, 1985.— С. 189.

²⁷ Післарій І. А. Деревообробка в епоху меди-бронзи в Донецькій лесостепі // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы.— Донецк, 1979.— С. 20, 21.

²⁸ Дергачев В. А. Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975—1976 гг.).— Кишинев, 1982.— С. 11—13.

²⁹ Смирнов Ю. А. Погребения мастеров-изготовителей древков и наконечников стрел // ДД.— М., 1983.— С. 164—188.

³⁰ Ковалева І. Ф. К вопросу о развитии ремесла в эпоху бронзы // ДСП.— Днепропетровск, 1983.— С. 38—46.

³¹ Санжаров С. Н. О социальной значимости одной группы катакомбных погребений // Археология и краеведение в школе.— Донецк, 1985.— С. 17, 18.

³² Отрошенко В. В., Болтрук Ю. В., Ляшко С. Н. Отчет Запорожской экспедиций АН УССР // НА ИА АН УССР.— 1975/2.— С. 137—139.

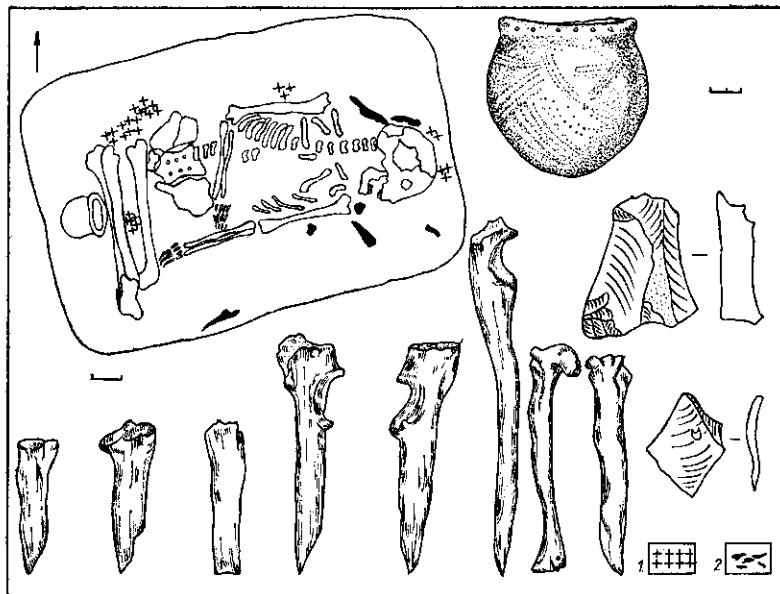


Рис. 3. С. Велика Білозерка, к. 2, пох. II. Умовні знаряддя: 1 — вояхра, 2 — інвентар.

такий набір знарядь: кістяна проколка, лощило та ковадло з слідами гострих наколів від шил на поверхні, кочедик коня, довга кістка дрібної тварини, а також крем'яний нуклеус, відщеп та посудинка з гострим денцем (рис. 3).

До цієї ж групи відносяться поховання № 7 кургану 6 з с. Августинівки Запорізького району Запорізької області³³, № 15 з кургану 2 біля с. Зимогір'я Слав'яносербського району Донецької області³⁴, № 20 з кургану 4 зі станиці Суворівської Ставропольського краю³⁵.

На поселенні Ташлик 1 (смт. Костянтинівка Арбузинського району Миколаївської області) виявлено майстерню по обробці кісток та виготовленню з них знарядь праці кушнірів. У приміщенні майстерні трапилося близько 600 кам'яних та кістяних знарядь, більшість яких призначалася для обробки шкур. Серед них штампи для тиснення орнаменту по шкірі, шила, скребачки, голки та ін.³⁶

Майстерні такого типу виявлено на поселеннях поблизу сіл Йосипівки, Іллічівки, Кірове, Сабатинівки, Степового та ін.³⁷

Зупинимося на групі металевих виробів доби середньої бронзи, які виділені І. Т. Черняковим та В. І. Нікітіним як знаряддя для первинної обробки шкур. Це бронзові ножі з довгим лезом та широким округлим його закінченням. До складу Бандуркінського скарбу входило 12 таких ножів³⁸.

Досить часті в похованнях ямного та катакомбного часів набори

³³ Отрощенко В. В., Болтрук Ю. В., Ляшко С. Н. Отчет Запорожской экспедиции ...— С. 185, 186.

³⁴ Пислярій И. А., Дубовская О. Р., Смирнов А. М. Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции за 1980 г. на территории Ворошиловградской области // НА ИА АН УССР.— 1980/14.— С. 58, 59.

³⁵ Нечитайлло А. Л. Про одне з найдавніших кімерійських поховань // Археологія.— 1975.— Вип. 15.— С. 58—65.

³⁶ Коробкова Г. Ф. Каменные и костяные орудия ...— С. 189.

³⁷ Беляев О. С. Розкопки поселения доби бронзы поблизу с. Йосипівка // Археология.— 1977.— Вип. 22.— С. 40—48; Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 151—172; Лесков А. М. Кировское поселение // ДВК.— К., 1970.— С. 34—39; Добропольський А. В. Перше Сабатинівське поселення // АП УРСР.— 1952.— Вип. IV.— С. 78—88; Шарафутдинова И. Н. Раскопки поселения сабатиновской культуры у с. Степовое // АО 1978.— М., 1979.— С. 422, 423.

³⁸ Черняков И. Т., Никитин В. И. Бандуркинский клад бронзового века из Южного Побужья // СА.— 1984.— № 2.— С. 134—146.

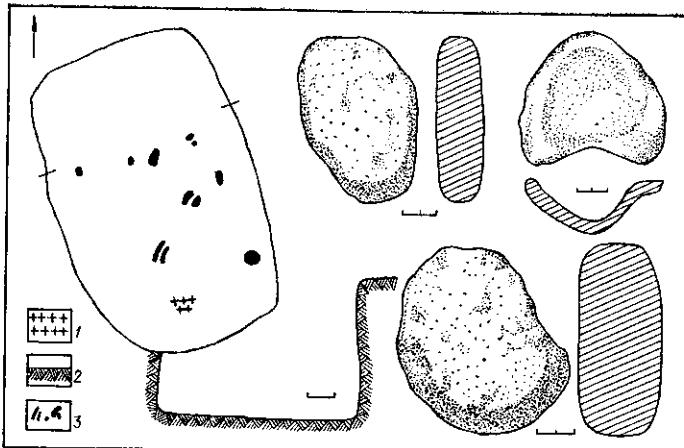


Рис. 4. С. Велика Криниця, к. 4, пох. 7. Умовні знаки: 1 — вона; 2 — материк; 3 — інвентар.

кістяних кілочків, верхня широка частина яких оздоблена поперечними насічками³⁹, які, як вважає С. О. Семенов, призначалися для закріплення розтягнутих шкур при сушинні⁴⁰. І. М. Шарафутдинова називає їх деталями примітивного ткацького верстата (поховання 20 з кургану 1 біля с. Пелагіївка Новобузького району Миколаївської області)⁴¹. Аналогічні шила-кілочки відомі на поселеннях культур багатоваликової кераміки, зрубної та сабатинівської⁴².

Якісно новою галуззю ремісничого виробництва, дослідженню якої присвячено окрему статтю одного з авторів⁴³, у добу бронзи на Україні стала металообробка, яка розвивалась під впливом двох великих металургійних центрів: Карпато-Дунайського та Кавказького. Однією з її особливостей, зокрема для степу і лісостепу, було те, що вона базувалась на привізній сировині.

Найбільш повно судити про рівень розвитку металообробного ремесла, ступінь спеціалізації ремісників та їх соціальний статус дають можливість матеріали поховальних пам'яток таких культур як ямна і катакомбна, бо саме в них зафіковані поховання ливарників.

Так, поховання-кенотаф катакомбної культури з ллячикою та набором знарядь виявлено поблизу с. Верхня Криниця Василівського району Запорізької області (курган 4, поховання № 7)⁴⁴. На дні катакомби лежали: ллячка, два кам'яних знаряддя, розщеплене вздовж і克lo кабана, черепашка *Unio*. Ллячка трикутної форми, один кут якої сформований як злив, другий — як держак. Її розміри по осіх майже однакові — 9 см, найбільша глибина — 3,2 см, товщина стінок — 1 см (рис. 4). На внутрішній поверхні ллячки є залишки шлаку. Результати

³⁹ Отрошенко В. В., Бодян Я. И., Ляшко С. Н. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции // НА ИА АН УССР.— 1981/10.— С. 204, 205; Кубышев А. И., Шилов Ю. А., Шевченко Н. П. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каюковской оросительной системы в Херсонской и Запорожской областях в 1983 г. // НА ИА АН УССР.— 1983/26.— С. 159; Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная // МАСП.— Одесса, 1970.— Вып. 6.— С. 44.

⁴⁰ Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств.— Л., 1983.— С. 124, 125.

⁴¹ Шарафутдинова И. Н. Курган у с. Пелагеевка // Древности Понтигулья.— К., 1977.— С. 94, 95.

⁴² Рыболова В. Д. Поселение Каменка в Восточном Крыму // АС.— Л., 1974.— Вып. 16.— С. 36; Грязнов М. П. Земляники бронзового века близ хут. Ляпичева на Дону // КСИИМК.— 1953.— Вып. 50.— С. 142, 143; Добровольский А. В. Первое Сабатиновское поселение.— С. 78—88.

⁴³ Березанская С. С. Первые мастера-металлурги на территории Украины // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 243—256.

⁴⁴ Ляшко С. Н., Плещивенко А. Г., Попандопуло З. Х. Отчет о раскопках курганов в Днепровском Надпорожье и у с. Верхняя Криница // НА ИА АН УССР.— 1980/50-а.— С. 34, 35.

петрографічного та спектрального аналізів проб з її поверхні показали, що вона неодноразово використовувалася для розливання гарячого металу з температурою понад 1000°. Внутрішня поверхня ллячки перед кожним використанням покривалася футерівкою-піском, глиною *.

Найвиразнішим серед поховань ливарників доби середньої бронзи степової України є поховання № 7 кургану 2 біля с. Мала Тернівка Якимівського району Запорізької області, інвентар якого складався з набору ллячик (6 шт.), ливарних форм (9 шт.), глиняних моделей виробів (2 шт.), сопел (2 шт.)⁴⁵. Інвентар з цього та інших аналогічних поховань вказує на високий технічний рівень металообробки у катакомбних племен регіону, існування у них майстрів-професіоналів.

Зараз відомо близько 15 поховань катакомбної культури з наборами ковальсько-ливарних знарядь, що дозволило умовно назвати їх «похованнями ковалів-ливарників». Відсутність інших, археологічно засвідчених спеціалізацій майстрів-металургів у цей період (наприклад, шахтарів-металургів), також характеризує другу стадію поділу праці за Є. М. Черних і пояснюється особливостями сировинної бази металургії катакомбних племен, яка базувалася на немісцевій сировині — миш'якових бронзах Кавказу, які попадали в степ внаслідок обміну у вигляді злитків та готових виробів.

Зупинимося ще на одній категорії поховань, які розглядаються окремими дослідниками як поховання ювелірів⁴⁶. Наприклад, похованням ремісника-ювеліра Г. Ф. Коробкова вважає пізньоямне поховання № 4 з кургану 4 поблизу с. Велика Білозірка Кам'янко-Дніпровського району Запорізької області. Перед обличчям небіжчика 25—35 років (за визначенням С.І. Круц) лежав набір речей: товкачик з гнейсу призматичної форми, плитка трикутної форми з вертикальними жолобками в кутах (по два в кожному), крем'яний наконечник списа листоподібної форми зі слідами повторного використання, уламок обушної сокири з серпантину, грудочки жовтої фарби, вироби з кристалічного гіпсу (прикраси?)⁴⁷ (рис. 5). Наковалальні в ювелірному виробництві використовувалися для виготовлення листової металевої фольги при холодному куванні та прасуванні на матриці тонких ювелірних виробів⁴⁸.

На нашу думку, розглянуте поховання можна віднести до поховань ковалів у широкому розумінні цього слова. Незважаючи на високий технічний рівень, якого досягла місцева металообробка, вирізняти майстрів-ювелірів серед інших ремісників немає достатніх підстав. Прикрас серед металевих виробів у похованнях ямної і катакомбної культур, порівняно із знаряддями праці, небагато. Їх відрізняють простота виготовлення і нечисельність типів. Попит на них повністю міг задоволитися ковальми-ливарниками. Тому нам не відомі ювелірні майстерні на поселеннях доби пізньої бронзи (ливарні форми цього часу, як правило, мають негативи знарядь праці, зброй і прикрас водночас).

Поховання майстрів-металургів у племен катакомбної культури не відрізняються ні особливим розміщенням у кургані, ні спеціальним обрядом (за винятком специфічних знарядь) серед іншої маси поховань.

Зупинимося на причинах появи поховань ремісників, саме на початку енеоліту, оскільки ряд галузей господарської діяльності (ремесел), які, очевидно, виникли і розвивались задовго до доби бронзи, не залишили подібних пам'яток.

* Аналізи зроблені Москальовою В. К. в лабораторії хімічного і спектрального аналізу «УкрНДІспецсталь».

⁴⁵ Кубышев А. И., Черняков И. Т. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы // СА.—1985.—№ 1.—С. 39—55.

⁴⁶ Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона.—Воронеж, 1983.—С. 75.

⁴⁷ Бидзилля В. И., Болтрук Ю. В., Ляшко С. Н. Отчет о раскопках курганов в Каменско-Днепровском районе Запорожской области // НА ИА АН УССР.—1973/3.—С. 101, 102.

⁴⁸ Коробкова Г. Ф., Шаровская Т. А. Функциональный анализ каменных и костяных изделий из курганов эпохи ранней бронзы у ст. Новосвободной и Батуринской // Древние культуры Евразийских степей.—Л., 1983.—С. 88—96.

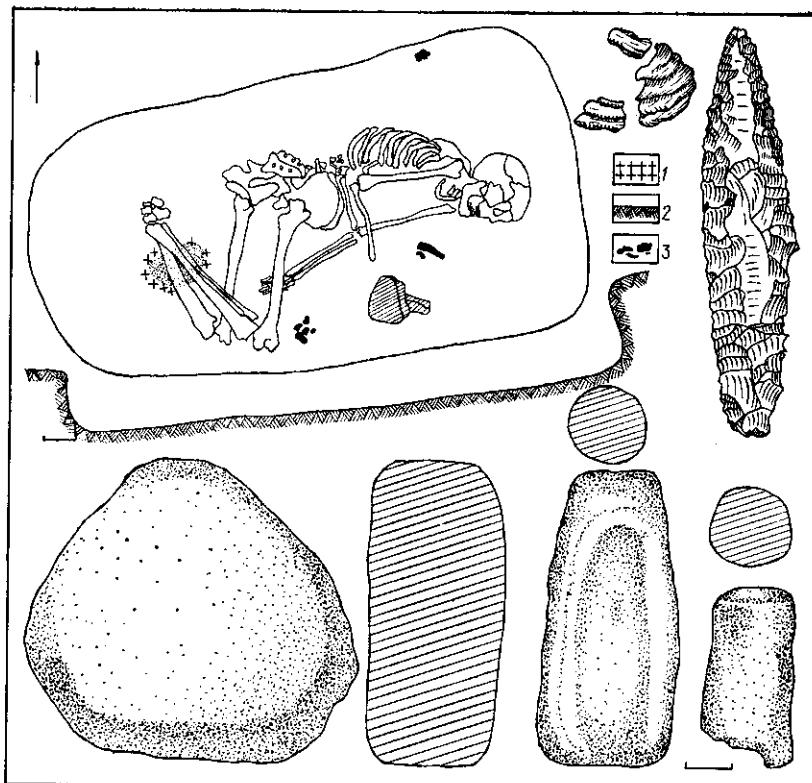


Рис. 5. С. Велика Білозірка, к. 4. пох. 4. Умовні знаки: 1 — вахра, 2 — материк, 3 — інвентар.

Домінуючим фактором процесів, які привели до появи поховань ремісників епохи енеоліту-бронзи, очевидно, був ідеологічний, якщо виходити із специфіки поховань пам'яток взагалі. Як відомо, похованьний обряд складався на базі ідеологічних уявлень, що формувалися під впливом етнічного та соціального факторів⁴⁹. На це звертає увагу В. С. Бочкарьов, який вважає, що «... похованальні комплекси з ковалсько-ливарним знаряддям є тільки в тих культурах, похованьний обряд яких враховував виробничу спеціалізацію померлих»⁵⁰.

Ілюструючи нашу гіпотезу про причини появи в похованальних пам'ятках епохи бронзи поховань ремісників, звернемося до поховань металургів у широкому значенні цього слова як до найбільш поширеного типу поховань з рисами професійної спеціалізації. Чому ж похованьний обряд ряду культур доби бронзи враховував виробничу спеціалізацію померлих? Можливо, відповідь криється у тому, що стародавнє населення таким чином відзначило внесок ливарників у розвиток принципово нових типів знарядь праці — металевих. Отже, так підкреслювалась соціальна значимість професії ливарника. Не слід забувати і те, що професія ливарника-ковала у стародавні часи мала і яскраво виражений сакральний характер, про що відомо за численними етнографічними прикладами⁵¹. Так, в іndoєвропейській міфології ковал — це персонаж, який наділений надприродною силою, володіє функціями богів. Ковал може створювати знаряддя з різних металів, а також чарівну зброю героїв⁵².

⁴⁹ Массон В. М. Экономика и социальный строй ... — С. 150.

⁵⁰ Бочкарёв В. С. Погребения литецов эпохи бронзы // 150 лет ОАМ АН УССР.— Одесса, 1975.— С. 67.

⁵¹ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 165—166; Ардинба В. Г. Нартский сюжет о рождении героя из камня // Древняя Анатолия.— М., 1985.— С. 150—152.

⁵² Иванов В. В. Кузнец // Мифы народов мира.— М., 1982.— Т. 2.— С. 21—22; Ардинба В. Г. Указ. соч.— С. 150—152.

Якщо взяти це до уваги, то стає зрозумілим, чому саме за доби бронзи в деяких культурах з'явилися поховання, відомі нам як поховання теслярів. Безсумнівно, теслярське ремесло виникло набагато раніше, а історія його розвитку ще до початку епохи бронзи налічувала вже кілька десятків тисячоліть. Можливо, так звані поховання теслярів — це поховання представників такого різновиду теслярського ремесла, як колісників (стельмахів). Підстав для цього виділення досить. Колесо, як і вироби з металу, і способи їх обробки теж належить до епохальних відкриттів доби енеоліту-бронзи, завдяки чому людині стали підкорятися величезні простори Євразійських степів. У всіх індо-європейських міфологіях колесо є стійким астральним символом, за допомогою якого пояснюються майже всі космогонічні поняття⁵³. Не виключено, що сакральними функціями наділялись тоді і стельмахи.

Між професіями коваля та стельмаха, вірніше, між їх сакральними втіленнями, існував взаємоз'язок, який знайшов своє відображення у міфології. Так, у Рігведі діяльність кovalя не окреслена лише цією професією, а він виступає і в ролі «господаря всіх ремесел», уособленням чого є боги ведійського пантеону — Тваштар та Вішвакарман — тесля і коваль⁵⁴.

Такий аналіз поховань ремісників епохи бронзи України дозволяє, на нашу думку, виділити, по-перше, групу поховань ремісників, чия діяльність мала не тільки виробничий, а й суспільно-сакральний характер (ковалі, теслі-стельмахи), а, по-друге, групу поховань тих ремісників, чия діяльність мала соціально і виробничо значущий характер (майстри по виготовленню крем'яних знарядь праці та ін.).

Черговий етап у розвитку металургійного ремесла настав у середині II тис. до н. е. і був пов'язаний із зрубними племенами, які практикували не тільки обробку металу, а й добування мідної руди. Дослідження донецьких копалень лише розпочалось: багато ще неясного, проте розмах спеціалізованого виробництва, пов'язаного з видобуванням руди та виплавкою безпосередньо поблизу копалень (рудників) безсумнівний⁵⁵. Про масштаби і характер бронзоливарного ремесла у зрубних племенах на Україні свідчить і наявність на Донбасі поселень, мешканці яких, можливо, спеціалізувалися на добуванні руди, виплавці міді та виготовленні металевих виробів. Прикладом може бути поселення в урочищі Усове Озеро поблизу с. Ямпіль Краснолиманського району Донецької області, на якому знайдено понад 50 цілих і фрагментованих ливарних формочок, печі для виплавки руди, шлаки, шматочки руди, ллячки для розливання гарячого металу, величезна кількість кам'яних знарядь для обробки руди і металу (ступки, товкачики, ковадла, молоти та ін.), багато готових бронзових виробів: шила, тесла, долото, ножі. Все це вказує на масштаби виробництва, які перевищували потреби мешканців поселення.

Таким чином, металургійне виробництво на Україні в пізній період епохи бронзи, зокрема у зрубних племенах, репрезентоване шахтами, майстернями ливарників, скарбами речей, матриць, спеціалізованими поселеннями, досягло вже рівня ремесла в загальноприйнятому значенні цього слова, що передбачало товарний характер або виготовлення продукції з метою продажу чи обміну.

Підведемо деякі підсумки. Отже, на сьогодні відомі значні матеріали, що дозволяють говорити про ремісниче виробництво у племенах, що мешкали на Україні в епоху бронзи. Ремесло по добуванню і обробці кременю сформувалось у спеціалізоване виробництво ще в енео-

⁵³ Иванов В. В. Заметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индоевропейской мифологии // Труды по знаковым системам.— Тарту, 1969.— Вып. IV.— С. 236.

⁵⁴ Ригведа. Избранные гимны (Перевод и комментарий Елизаренковой Т. Я.).— М., 1972.— С. 46—48, 377, 400—403; Иванов В. В. Вишвакарман // «Мифы народов мира».— 1982.— Т. I.— С. 237.

⁵⁵ Татаринов С. И. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе // СА.— 1977.— № 4.— С. 192—208.

літі і в добу бронзи продовжувало розвиватись. Металообробне ремесло та деякі види теслярства виникли лише в добу бронзи.

Рівень розвитку, ступінь спеціалізації та характер соціально-виробничої організації окремих ремесел були, безумовно, різними. Так, якщо ремесла по видобутку і обробці кременю та металообробне мали вже наближений до товарного характер і займалися ними окремі колективи або селища, що обслуговували цілі райони, маючи при цьому налагоджений обмін, очевидно, торгівлю зливками металу як еквівалентом вартості⁵⁶, то кісткорізне або кущнірне ремесла ще довгий час носили общинний характер, тобто майстри обслуговували одне або кілька сусідніх селищ.

Слід констатувати, що виробничий рівень ремесла у різних районах України був далеко не одинаковий. Наприклад, уже відзначалося, що ремесло по видобутку та обробці кременю на півночі Правобережної України, особливо на Волині, виникло дуже давно, досягло високого рівня і, майже не скорочуючи масштабів, існувало весь ранній та середній періоди доби бронзи. У степовій частині України обсяг обробки кременю до середини II тис. до н. е. помітно скорочується, оскільки на зміну крем'яним виробам повсюдно приходять металеві.

Наведемо ще один приклад значної нерівномірності в темпах розвитку ремесла в різних районах України. Порівнюючи дві синхронні культурно-історичні області, зрубну та тшинецько-комарівську, легко переконатись, що перша мала високорозвинуте металообробне ремесло, тоді як племена тшинецької і комарівської культур, можливо, взагалі не знали його⁵⁷. Далі, через поки що нез'ясовані причини, кісткорізне ремесло особливо високого рівня набуло у племен сабатинівської культури, кількість знарядь з кісткорізних майстерень якої набагато перевищує аналогічні матеріали з інших синхронних культур.

Слід, нарешті, відзначити, що як і в усякому суспільному процесі, в ремеслі простежуються суперечливі явища. В цілому розвиток ремесла, безумовно, відбувався по висхідній. Однак у цьому прогресивному загально-закономірному розвитку ремесла простежуються відхилення, застійні явища, і, навіть, безсумнівний занепад. Так, наприклад, праці останніх років підтверджують припущення С. М. Бібікова про існування у трипільських племен високорозвиненого керамічного ремесла⁵⁸. Проте складається враження, що вже наприкінці існування трипільської культури його масштаби скорочуються, а професійний рівень майстрів-керамістів знижується. Але, якщо для пізнього Трипілля це поки що є лише припущенням, то для ряду лісостепових культур доби бронзи, локалізованих на території, зайнятій в енеоліті Трипіллям, є безсумнівним. Низький рівень технології, різноманітність — чи не для кожного поселення — форм і орнаментів, які характеризують кераміку, відсутність гончарних печей та інших слідів масового виробництва посуду переконує в низькому рівні керамічного виробництва доби бронзи на території лісостепової України, що в принципі виключає його ремісничий характер.

Ще одним прикладом безсумнівного регресу ремісничого виробництва може бути ситуація з бронзоливарним виробництвом, що склалась наприкінці епохи бронзи (на білозерському етапі) у Північному Причорномор'ї. Після бурхливого піднесення металургійного ремесла, зафікованого тут у XIV—XIII ст. до н. е., в степовій Україні раптово настає занепад, різко скорочується кількість металевих виробів. Для білозерського часу майже невідомі скарби. На поселеннях знову з'являються вилучені із вжитку знаряддя з кременю: серпи, вістря стріл та

⁵⁶ Кубышев А. И., Черняков И. Т. К проблеме существования весовой ... — С. 49, 50.

⁵⁷ Березанская С. С. Средний период бронзового века в северной Украине.—К., 1972.— С. 76, 77, 91, 92.

⁵⁸ Цвек Е. В. О времени обособления гончарного ремесла в Триполье // XVII конференция Института археологии АН УССР.—Ужгород, 1978.—С. 39, 40.

ін. Причини, що привели до занепаду ремесла у двох наведених випадках, поки недостатньо з'ясовані і були, очевидно, різними. Однак вони переконливо свідчать про нерівномірність та своєрідність розвитку ремесел.

Розглянуті матеріали вказують на необхідність бачити і розрізняти в понятті і терміні «ремесло» дві сторони: соціально-економічну, що передбачає певний спосіб організації праці, і технологічну, яка відображає рівень і характер спеціалізованого виробництва. Археологічні пам'ятки повніше висвітлюють другий бік ремесла, обґрунтуванню чого і присвячена дана стаття.

С. С. Березанская, С. Н. Ляшко

ИЗУЧЕНИЕ РЕМЕСЛА НА ОСНОВЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ КОМПЛЕКСОВ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ

Работа рассматривает одну из составных частей палеоэкономики — ремесло. Авторами систематизируются и анализируются археологические источники (поселения, рудники, шахты, мастерские, погребения), характеризующие ремесло эпохи бронзы на Украине в его историческом развитии.

Наиболее детально представляются ремесла — кремнедобывающее, кремнеобрабатывающее, металлургическое, по обработке кости, кожи и др.

В работе учитываются уровень развития, степень специализации, характер социально-производственной организации каждого из ремесел.

S. S. Berezanskaya, S. N. Lyashko

STUDY OF HANDICRAFT ON THE GROUND OF PRODUCTION COMPLEXES OF THE BRONZE EPOCH MONUMENTS

The paper is devoted to handicraft, one of the components of the paleoeconomy. Archaeological sources (settlements, mines, pits, workshops, burials) which characterize handicraft of the Bronze epoch in the Ukraine in its historical development are systematized and analyzed.

Such handicrafts as flint mining, flint working, metallurgical, bone and leather treatment and others are presented in detail.

A level of development, a degree of specialization, a character of social-productive organization of each of the handicrafts are considered in the paper.

Одержано 05.09.86

Сармати в Неаполі Скіфському

О. Е. Пуздовський

Пересуваючись на захід у II—I ст. до н. е., сармати досягли Криму, де вперше виступили під назвою роксолани. У II—III ст. н. е. вони увійшли до складу населення Неаполя Скіфського та Південно-Західного Криму.

Проблемі проникнення сарматів у Крим та сарматизації пізньоскіфської культури присвячено багато праць. П. М. Шульц відносив початок цього процесу до II—I ст. до н. е. та пов'язував його з легендою про сарматську царицю Амагу, договором Фарнака, подіями Діофантових воєн. Середній етап він датував I—II ст. н. е. (перемоги боспорських царів над скіфами), пізній — рубежем II—III ст. (поява алан на Керченському півострові, перемоги Савромата II та Рескупоріда

III) ¹. Дещо іншу думку висловила Т. М. Висотська. Перший етап вона датує II—I ст. до н. е., другий — II ст. н. е., третій — IV—V ст. н. е.² Базуючись на матеріалах некрополя Неаполя Скіфського, Д. С. Раєвський виділяє три потоки сарматської експансії: перша пов'язана з активним переселенням роксоланів у II—I ст. до н. е. в скіфську столицю, друга — з напливом у другій третині I ст. н. е. в місто сармато-меотів після перемоги Аспурга над скіфами, третя — з появою в III ст. н. е. аланів і поховань на городищі³. Деякі положення вченого критикувались Т. М. Висотською, яка не тільки заперечує масове проникнення еллінізованих сарматів у другій половині I ст. н. е., а й важливість перемоги Аспурга. Крім того, вона вважає, що не слід пов'язувати пізні поховання Неаполя (III ст. н. е.) з одним з потоків сарматської експансії, оскільки вони відносяться до часу готського вторгнення в столицю скіфів. А периферійність ділянок з підбійними могилами вказує на відокремлене, підкорене становище сарматського населення в місті⁴.

Розглянемо матеріали, що свідчать про присутність сарматів у Неаполі Скіфському.

У похованнях мавзолею Н. М. Погребовою виділено численні риси сарматського похованального обряду: південна та північна орієнтація померлих, перехрещення ніг, покладення кисті однієї з рук на пояс, підписання кристалічним ґрунтом порогу входу, шматочки сірки в могилі, обрядове розбивання дзеркал та покладення уламків під голову. Разом з тим ці ознаки зустрічаються не в комплексі, а розсіяні в різних похованнях, яким властиві й інші, несарматські риси обряду. У деяких похованнях зафіксовано і певне поєднання вказаних ознак, часто з інвентарем сарматського вигляду. Так, серед поховань дерев'яної труни XXII з меридіанною орієнтацією кістяків трапилися шматок сірки та 32 дрібних відщепи кременю; в труні XXIII з такою ж орієнтацією поховань виявлено фрагменти шкіряного взуття, розшитого бісером та дрібними намистинками. У труні XXVIII чоловічий кістяк № 19, орієнтований головою на південь, із перехрещеними ногами та руками на поясі, супроводжував дитячий кістяк № 25, що лежав головою на південь. Бронзова пряжка з підковоподібною дужкою та пересувним язичком, що лежала на тазу кістяка № 19, відноситься до сарматського типу⁵. На шиї дитини знайдена гривна, а в могильному насипу — фрагмент бронзового дзеркала. Супроводжуючі дитячі поховання з такою орієнтацією відомі у сарматів прохорівської культури⁶.

Привертає увагу поодиноке чоловіче поховання в дерев'яній труні XXIV (кістяк № 20). Померлий був покладений головою на південь, інвентар представлений залізним мечем з кільцевим навершям сарматського типу, бронзовим втульчастим наконечником стріли, бронзовою пряжкою вісімкоподібної форми, фрагментами бронзового та срібного перснів, бронзовими браслетами, золотими умбоноподібними бляшками⁷. Бронзова пряжка, оздоблена маскою актора, безумовно, належить

¹ Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // ПСА.—М., 1971.—С. 140—142.

² Высотская Т. Н. Поздние скіфи в Юго-Западном Крыму.—К., 1972.—С. 185.

³ Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе // ПСА.—М., 1971.—С. 150, 151.

⁴ Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скіфов.—К., 1979.—С. 192—196; Высотская Т. Н. Этнический состав населения Крымской Скифии // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э.—VII в. н. э.—К., 1987.—С. 48, 49.

⁵ Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // МИА.—1961.—№ 96.—С. 127, 181, 205—209.—Рис. 32, 6; Погребова Н. Н. Мавзолей Неаполя Скифского // КСИИМК.—1947.—Вып. 21.—С. 31, 32; Погребова Н. Н. Находки в мавзолее Неаполя Скифского // Памятники искусства. Бюллєтен ГМИИ.—1947.—Вып. 2.—С. 35.

⁶ Мошкова М. Г. Памятники прохоровской культуры // САИ.—1963.—Вып. ДІ—10.—С. 22.

⁷ Погребова Н. Н. Погребения ...—С. 206, 207.—Рис. 30, 1, 3.

до рідкісних знахідок⁸. Крім наведених Н. М. Погребовою аналогій⁹, М. І. Максимова вказує на три подібні пряжки у зібраних Ермітажу, одна з яких походить з Керчі¹⁰. Точна копія неапольського екземпляра відома з ґрунтового склепу I ст. до н. е. Димитровського могильника, розташованого в 15 км на схід від Сімферополя¹¹. Ареал поширення цього типу пряжок, виконаних античними майстрами за сарматськими зразками,— Боспор, Центральний Крим та Ольвія¹².

Увагу привертає також чоловіче поховання № 16 у труні XXXII, орієнтоване головою на схід. Серед інвентаря особливо слід виділити короткий меч сарматського типу з руків'ям-ширем. Судячи за залізною фібулою, поховання датується першою половиною I ст. н. е. На сарматську належність поховання вказують обряд перехрещення ніг (?) та ледве зігнута у лікті рука, а також м'ясна їжа, покладена в ногах померлого¹³.

У верхньому ярусі поховань мавзолею, в південно-східному кутку споруди, знаходилися труни XXXVI та XXXVII, в яких знайдені жіночий № 15 та чоловічий № 8 кістяки. Останній орієнтований на південь, з дуже бідним інвентарем¹⁴. Обидва поховання датуються першим ст. н. е. і теж можуть бути віднесені до сарматських¹⁵.

Крім того, в ряді поховань з широтною орієнтацією та окремими знахідками прохорівського типу простежено поєднання перехрещених ніг та зігнутих у лікті однієї чи двох рук (труна I — кістяк № 23, X — № 53, XXXII — № 16), сліди підстилки (труни I, XIII, XVIII), покладення немовлят (IV, XIII) та дітей (XII, XIX, XXXVIII) біля ніг похованого, оздоблення одягу та взуття бісером та дрібними намистинами (IV — № 49, X — № 53, XVIII — № 24, 28, XXIII — № 33), шматочки рум'ян та рожевої фарби (II, III, XI)¹⁶.

Більшості речам з поховань мавзолею притаманні сарматські риси (списи, мечі, пряжки, дзеркала, браслети, бляшки тощо), хоча є і чимало предметів західного походження та античного імпорту¹⁷.

Антропологічні матеріали з мавзолею (10 черепів)¹⁸ мають погану збереженість і непридатні для вивчення¹⁹.

Слід відзначити, що еллінізація значно знівелювала варварські риси в похованнях мавзолею, хоча і не в такій мірі, як у похованнях таманської знаті Артюхівського кургану²⁰. Обидві пам'ятки відбивають початковий етап сарматизації місцевого населення Криму та азіатського Боспору.

Некрополь Неаполя Скіфського розташований на схилах двох балок, що обмежують городище з заходу та сходу. На скельних терасах вирубувались скелепи, нижче — знаходилися ґрунтові скелепи та підбійні могили, вириті в материковому суглинку. На Східному некрополі існували підкургани поховання.

У 1889 р. М. І. Веселовським було розкопано в Петрівській (західній) балці 11 могил, у яких виявлено близько 40 поховань. У 6 підбійних могилах поховання мали широтне орієнтування, в одній — північ-

⁸ Прототипи таких виробів відомі в області поширення прохорівської культури:
Мошкова М. Г. Раннесарматские бронзовые пряжки // МИА.— 1960.— № 78.— С. 293—307.

⁹ Погребова Н. Н. Погребения ...— С. 126, 127.

¹⁰ Максимова М. И. Серебряная пряжка из Артюховского кургана // КСИА АН ССР.— 1961.— Вып. 83.— С. 140.

¹¹ Высотская Т. Н., Махнева О. А. Новые позднесарматские могильники в Центральном Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1986.

¹² Максимова М. И. Артюховский курган.— Л., 1979.— С. 88.

¹³ Погребова Н. Н. Погребения ...— С. 210.— Рис. 33, 4, 5; 34, 3, 4.

¹⁴ Там же.— С. 211, 212.

¹⁵ Погребова Н. Н. Мавзолей ...— С. 31.

¹⁶ Погребова Н. Н. Погребения ...— С. 184—213.

¹⁷ Там же.— С. 127.

¹⁸ Кондукторова Т. С. Население Неаполя Скіфського за антропологічними даними // МАУ.— 1964.— Вип. 3.— С. 32.

¹⁹ Погребова Н. Н. Погребения ...— С. 182.

²⁰ Максимова М. И. Артюховский курган.— С. 13—24.

но-східне. У склепі № 10, де було поховано близько 12-и чоловік, переважала західна орієнтація, хоча біля східної стінки споруди знайдено три довгоголових черепи (на думку М. І. Веселовського — деформованих). У склепі № 5 положення кістяків визначити неможливо. У склепах № 7, 8, що являли собою, наймовірніше, катакомби з овальною формою камер та перпендикулярним до її довгої осі дромосом, лежали відповідно три та сім похованих, орієнтованих головою на південь, у одного з них — руки на тазу. М. І. Веселовський датував відкриті ним могили II—III ст. н. е.²¹ Частина знахідок з розкопок 1888—1889 рр. опублікована²². Чимало речей, знайдених при випадкових земляних роботах під час забудови Петрівської балки наприкінці XIX ст., зберігаються у Кримському краєзнавчому музеї (ККМ). За цим матеріалом можна визначити хронологічні рамки некрополю: рубіж II—I ст. до н. е.—III ст. н. е.²³ Відзначимо, що з цих знахідок опублікований залізний кинжал з прямим перехрестьям та волютоподібним навершям, який відноситься до раніше невідомого в Криму типу сарматської зброї²⁴.

Ділянка східного некрополя, яка досліджувалась у 1947—1948 рр. В. П. Бабенчиковим (27 підбійних могил, 3 склепи), за влаштуванням поховальних споруд та набором інвентаря дуже нагадує могили, відкриті М. І. Веселовським, лише з тією різницею, що вона є найвіддалішою від міста. Однією з особливостей поховань цієї ділянки дослідник вважав сармато-аланський вплив, що відбився в наявності великої кількості речей сарматського типу та обряді перехрещування ніг. До цього можна додати значний відсоток підбійних могил з орієнтацією північний захід — південний схід (перпендикулярно напрямку схилу), наявність у двох випадках кошми, покладення однієї з кистей рук на таз, поховання із дорослими немовлятами, покладених поперек ніг²⁵.

Найбільш яскравим тут є поховання у підбійній могилі № 7 (головою на північний захід). Увагу привертає набір речей: короткий залізний меч сарматського типу, залізні вудила та деталі вуздечкового набору, золота сережка, алебастрова кулька-амулет, оправлена в бронзу, скляна чашечка, амфора. Характер поховання зближує його з похованням «аланського воєначальника», виявленого біля головних міських воріт Неаполя²⁶. У 1979 р. в 25—30 м на південь від ділянки, дослідженої В. П. Бабенчиковим, трапилося зруйноване поховання у підбійній могилі, серед інвентаря якого виявлено невеликий ліпний горщик з графіті (ймовірно, один з найпростіших сарматських знаків).

Особливу увагу привертає конструкція склепів даної ділянки. Вони відносяться до типу катакомб з прямокутною входною ямою та невеликою подовжено-овальною камерию, довгі осі яких лежать на одній прямій. Всі три склепи орієнтовані по лінії північний схід — південний захід і більшість похованих, очевидно, лежала головою на південний захід²⁷. Два таких же грунтових склепи відкрито поблизу цієї ділянки

²¹ ОАК за 1889 р.—СПБ., 1892.—С. 20—27. Одну підбійну могилу розкопав у 1895 р. Ю. А. Кулаковський: ОАК за 1895 р.—СПБ., 1897.—С. 19.

²² Сымонович Э. А. Население столицы позднескифского царства.—К., 1983.—С. 11—13.—Рис. 4—6. У 1888 р. розкриття могил проводилося місцевими жителями. Речі надійшли до музею ТУАК: ИТУАК.—1897.—№ 4.—С. 75—77.

²³ Пуздовский А. Е. Об исторической топографии некрополя Неаполя Скифского // Исторические чтения памяти Михаила Петровича Грязнова: Тезисы докладов областной научной конференции по разделам скифо-сибирская культурно-историческая общность. Раннее и позднее средневековье.—Омск, 1987.—С. 147—149.

²⁴ Колтухов С. Г. Кинжал из некрополя Неаполя Скифского // СА.—1983.—№ 2.—С. 222—224.

²⁵ Бабенчиков В. П. Новый участок некрополя Неаполя Скифского // ВДИ.—1949.—№ 1.—С. 111—119; Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя Скифского // ИАДК.—К., 1957.—С. 121, 139.

²⁶ Шульц П. Н. Исследования Неаполя Скифского (1945—1950 гг.) // ИАДК.—К., 1957.—С. 76; Карасев А. Н. Раскопки Неаполя Скифского // КСИИМК.—1951.—Вып. 37.—С. 170; Высотская Т. Н. Неаполь ...—С. 202, 203.

²⁷ Бабенчиков В. П. Новый участок ...—С. 112.—Рис. 2 б.

в 1986 р. В одному з них, що вміщував 8 поховань II ст. н. е. з північною та південною орієнтаціями, зафіксовано обряд перехрещування ніг померлих, покладення рук на таз, в одному випадку — поза «вершника»; в заповненні могили знайдені шматки реальгару. Другий склеп був повністю пограбований у давнину.

Така конструкція відома в скіфських курганах IV—III ст. до н. е. (II тип катакомб за В. С. Ольховським)²⁸, проте, найімовірніше, даний тип могил пов'язаний за походженням з аналогічними спорудами сарматського світу (II тип катакомб за К. Ф. Смирновим), які були розповсюджені у прохорівський час на Поволжі та Приураллі, а також на Північному Кавказі, особливо в Середньому Прикубанні²⁹. М. І. Веселовський датував відкриті ним катакомби «Золотого кладовища» рубежем та першими століттями н. е.³⁰ Останнім часом більш ранні катакомби цього типу (II—I ст. до н. е.) відкриті в Краснодарському та Ставропольському краях³¹.

У південних областях Середньої Азії досліджено чимало курганних могильників останніх століть до н. е.—перших н. е., що містять катакомби вказаного типу з орієнтацією померлих на південь. О. М. Мандельштам схильний пов'язувати їх появу з переселенням сюди частини даків. У центральних та східних районах Середньої Азії такі катакомби, хоча й порівняно рідкі, часто зустрічаються з підбійними могилами, поховання яких орієнтовані на південь³². З проникненням населення із Західного Казахстану та Приуралля пов'язують такі поховання О. В. Обельченко та А. С. Скрипкін. Сармати та споріднені з ними племена у II—I ст. до н. е. просувалися не лише західним, а й південно-східним напрямами. На думку А. С. Скрипкіна, в перші століття н. е. мало місце зворотне просування частини населення підбійно-катакомбної культури Середньої Азії у Нижнє Поволжя. Зміни, що відбулися на рубежі I—II — початку II ст. н. е. у Заволжі, поклали, на його думку, початок формуванню пізньосарматської культури³³.

Очевидно, саме з пізньосарматським проникненням можна пов'язати вищерозглянуту конструкцію катакомб у могильниках перших століть н. е. Північного Причорномор'я. Крім Неаполя, вони відомі в Усть-Альмі (склепи № 5, 26), Танаїсі (катакомба № 164), Заморському (склепи № 4, 9)³⁴. Такі катакомби в пізньоскіфських некрополях Нижнього Дніпра (Миколаївка, Червоний Маяк) О. А. Гей порівнює з сарматськими камерними могилами та відзначає їх наявність у могильниках черняхівської культури (Вікторівка, Коблево, Фурманівка, Велика Корениха)³⁵. Е. О. Симонович вказував, що камери черняхівських могил, на відміну від традиційних пізньоскіфських склепів,

²⁸ Ольховский В. С. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье // СА.—1977.—№ 4.—С. 117.—Рис. 2, 3.

²⁹ Смирнов К. Ф. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья-Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа // СА.—1972.—№ 1.—С. 77.—Рис. 1.

³⁰ Веселовский Н. И. Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе // Труды XII АС.—1905.—Т. 1.—С. 341—373.

³¹ Кореняко В. А. Погребение сарматского времени в кургане у с. Новоселицкое в Ставропольском крае // КСИА АН СССР.—1980.—Вып. 162.—С. 96—101; Игнатов В. Н. Катакомбы сарматского времени из курганов у ст. Хоперская // КСИА АН СССР.—1986.—Вып. 186.—С. 65—68; Мирошина Т. В. Новые сарматские погребения в Ставропольском крае // Там же.—С. 69—73; Гей О. А. Погребение сарматского времени у хут. Малаи // Там же.—С. 73—76.

³² Мандельштам А. М. Заметки о сарматских чертах в памятниках кочевников южных областей Средней Азии // Древности Евразии в скіфо-сарматское время.—М., 1984.—С. 173—177.

³³ Скрипкин А. С. Нижнее Поволжье в первые века нашей эры.—Саратов, 1984.—С. 92, 93, 95—114.

³⁴ Высотская Т. Н. Поздние скіфи ...—С. 82.—Рис. 23, 1; Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса.—М., 1977.—С. 89—92.—Табл. V, 4; Корпусова В. М. Сільське населення пізньоантичного Боспору // Археологія.—1973.—№ 8.—С. 30, 31.—Рис. 2, 1.

³⁵ Гей О. А. Погребальный обряд поздних скіфов на Нижнем Днепре // СА.—1987.—№ 3.—С. 62, 63.

являли собою ніби продовження вхідної ями, будучи витягнутими за лінією північ — південь³⁶. Цілком ймовірно, що ці катакомби належали одному із пізньосарматських племен (ІІ—ІV ст. н. е.), що входило до складу черняхівського об'єднання³⁷.

Проте є і більш ранні могили такого типу. Так, у некрополі Золотого відомий один повздовжньо-осьовий склеп (№ 34), орієнтований по лінії північний схід — південний захід, з матеріалами ІІ—І ст. до н. е.³⁸ Кілька таких споруд відкрито під час розкопок східного некрополя в 1956—1958 рр. Слід відзначити, що форма та взаєморозміщення довгих вісей вхідної ями та камери склепів у більшості випадків не були чітко простежені дослідниками. Все ж, виходячи з опублікованих даних, а також враховуючи топографію могильника та досвід робіт 1978—1987 рр., вдалося визначити тип більшості катакомб. Розглянемо деякі з них.

Склеп № 39 прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтований по лінії північ — південь. Його вхідна яма, забита камінням, знаходилася на північ від камери. Е. О. Симонович припускає, що тут були здійснені багаті поховання у колоді (пограбовані в давнину). Одне з них належало воїну, про що свідчать такі знахідки, як наконечники дротика, списів, стріл, португейно-поясні набори, які мають аналогії в сарматських старожитностях. У засипці могил трапились відщепи кременю та сліди від кошми, а в передмогильній ямі та склепі — кістки коня та чотирьох п'яти собак. Поховання можна датувати кінцем ІІ — початком І ст. до н. е. Склеп № 62 із залишками чотирьох поховань, судячи за описом та місцезнаходженням, мав камеру овальної форми. Орієнтований довгою віссю у напрямку північ — південь, вхід — з півночі. Два жіночих кістяки простежені в анатомічному порядку і одне з поховань — головою на північ, інше — на південь. В обох випадках зафіксована слаба зігнутість ніг, у першому — руки лежали на грудях. Глинняна гончарна посудина та бронзове дзеркало датують поховання ІІ—І ст. до н. е. До цієї групи могил можна віднести і склеп № 1, який, мабуть, був споруджений наприкінці І ст. до н. е., хоча функціонував і в І—ІІ ст. н. е. Поховання у склепах № 34, 87, 101 датуються І—ІІ ст. н. е.³⁹ Конструкція могили, обряд поховань та набір інвентаря дозволяють віднести поховання в них до сарматських.

Очевидно, інфільтрація сарматів у складі населення Неаполя пов'язана з просуванням носіїв прохорівської культури на захід у ІІ—І ст. до н. е. Таку верхню дату для пам'яток цього кола останнім часом пропонують А. С. Скрипкін та С. В. Полін⁴⁰. Значна кількість поховань у ґрунтовому могильнику Неаполя з південною (з відхиленнями) орієнтацією та рисами сарматського поховального ритуалу зустрічається у спорудах, що відносяться до різних варіантів катакомб ІІІ типу (за О. А. Гей)⁴¹. Оскільки така конструкція є провідною не лише для Неаполя, а й для Беляуса та пізньоскіфських некрополів Нижнього Дніпра, то до етнічної атрибутики на них поховань необхідно підходити обережно, тим більше, що подібні могили широко відомі і в середньоскіфський час.

³⁶ Симонович Э. А. Культура поздних скіфов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье // ПСА.— М., 1971.— С. 67.— Рис. 1.

³⁷ Іншу точку зору див.: Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 43, 44.

³⁸ Корпусова В. Н. Некрополь Золотое.— К., 1983.— С. 20, 102.— Табл. XXIII.

³⁹ Симонович Э. А. Население столицы ...— С. 43, 44, 48, 54, 57; Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 145.— Прим. 15.

⁴⁰ Полін С. В. Хронология раннесарматской прохоровской культуры // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы докладов VI Республиканской конф. мол. археологов.— К., 1987.— С. 132, 133; Скрипкін А. С. Проблемы хронологии сарматской культуры и ее исторический аспект // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции (Сузdal', 1987).— М., 1987.— С. 231.

⁴¹ Гей О. А. Погребальный обряд ...— С. 54.— Рис. 1.

Певна типологічна схожість простежується в конструкції скіфських та сарматських підбійних могил, проте є й відмінності. На Нижньому Дніпрі такі споруди нечисленні і відносяться до останнього етапу функціонування некрополів (II—III ст. н. е.)⁴². Майже всі підбійні могили Беляуського некрополя мали дитячі поховання, лише в семи простежені кістяки дорослих, але й ті — з невиразним інвентарем⁴³. Першими століттями н. е. датуються підбої у могильниках Південно-Західного Криму. У кількох випадках вони відомі у більш ранній час (Беляус, могила 110; Неаполь, «склеп» № 29)⁴⁴. Подібна конструкція для пізньоскифських могильників II—I ст. до н. е. не характерна. Привертає увагу група впускних підбійних поховань у кургані поблизу м. Севастополя⁴⁵, обряд та інвентар з яких вказує на присутність сарматів навколо Херсонесу вже в I ст. до н. е. Давно назріла необхідність поділити споруди даного типу на два хронологічні варіанти. Пропонуються критерії для виділення сарматських підбоїв у пізньоскифських могильниках Криму⁴⁶.

Поява підбійних могил у Неаполі відноситься до часу близько середини I ст. н. е., збільшення ж їх кількості спостерігається лише наприкінці I — початку II ст. н. е. Конструкція неапольських підбоїв, як і синхронних споруд Південно-Західного Криму, відрізняється від скіфських та грецьких усипальниць попередньої пори та близька до сарматських катакомб Південного Уралу, Поволжя та Північного Кавказу. Для неапольських могил характерна сходинка, що веде з вузької вхідної ями у неглибоку камеру, наявність кам'яного закладу та забивка вхідної ями бутом. У підбоях Неаполя часто зустрічається південна (з відхиленнями) орієнтація померлих, яка в II—III ст. н. е. замінюється на північну. У той же час значний відсоток складають поховання із східною орієнтацією, яку Д. С. Раевський пов'язує з проникненням у місто еллінізованих сармато-меотів, що прийшли з Боспору⁴⁷. У підбійних похованнях простежуються такі риси сарматського поховального обряду*: зв'язування та перехрешчування ніг померлих, покладення покійників на підстилку (загортання в кошму), в колоду, підсипка дна могили крейдою, використання символів вогню (реальгар, рожева фарба, сірка, смола, відщепи кременю, вугілля), розшиття одягу та взуття бісером, велика кількість амулетів-оберегів, сталій звичай забезпечувати напутньою м'ясною іжею разом з ножем та мискою. Можна виділити і другорядні риси: знахідки наконечників стріл архаїчних типів, підмазування глиною дна могили, покладення однієї посудини в іншу, звичай носіння гривен та браслетів з нанизаними на них намистинами, протягування крізь фібули кілець, покладення немовлят поблизу ніг дорослих, обрядове розбиття дзеркал, що супроводжували кінські поховання тощо. Безумовно, не слід розглядати кожну з цих рис окремо як етнічний індикатор, тим більше, що багато з них зустрічаються у поховальному обряді різних народів, проте їх різноманітне поєднання у комплексі з характерними речами може служити орієнтиром при атрибуції поховань. Необхідно враховувати, що специфічні риси культури (у тому числі обряд поховання) цієї групи мешканців пережив певну трансформацію: з одного боку, позначилася еллінізація, з іншого — місцевий вплив⁴⁸.

⁴² Там же.— С. 54—57, 59, 61.

⁴³ Дащевская О. Д. О подбийных могилах у поздних скифов // Древности Евразии в скіфо-сарматское время.— К., 1984.— С. 55.

⁴⁴ Там же; Сымонович Э. А. Население ...— С. 38.

⁴⁵ Печенин Н. М. Раскопки в окрестностях Севастополя // ИТУАК.— 1905.— № 38.— С. 29—37.

⁴⁶ Смирнов К. Ф. Указ. соч.— С. 74; Вязьмитина М. И. Золотобалтовский могильник.— К., 1972.— С. 161; Высотская Т. Н. Этнический состав ...— С. 57, 58.

⁴⁷ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 149, 150.

* Можна говорити щвидше про сармато-меотські ознаки поховального обряду.

⁴⁸ Раевский Д. С. Указ.— соч.— С. 149; Высотская Т. Н. Своеобразие культуры поздних скифов в Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 19.

Багато з цих ознак зустрічається і в склепах, у зв'язку з чим підбійні могили відображають не лише етнічні зміни у складі населення міста, але й явища соціального порядку⁴⁹. У той же час є сумнівним, що представники побічних гілок сімейного дерева (скіфів) швидше переходили до нового обряду поховань у під보ях, а охоронцями та спадкоємцями сімейних усипальниць виступали молодші сини, як це припускає Д. С. Раевський⁵⁰. Великі земляні склепи у II—III ст. н. е. дійсно перестали споруджувати, проте їх розміри були вже спочатку розраховані на значну кількість похованих. У літературі відзначалося, що на некрополі існували спеціальні склепи лише для дитячих поховань, немовлят та дітей часто ховали на городищі. Ущерть заповнені та замуровані склепи вказують на створення нових сімейних усипальниць⁵¹. Потрібно пам'ятати також, що певний контингент жителів міста вмирав на чужині. Виходячи з великої кількості похованих у деяких склепах, можна припустити, що вони включали і представників бокових гілок сім'ї⁵². Сармати, які дісталися до Неаполя, швидко переходили до осілого способу життя та змішувалися із скіфським населенням. Цим можна пояснити факти спільногого виявлення у могилах брахікранних та доліхокранних черепів⁵³. Про седентаризацію сарматів та існування у них форм обмежено-розширеної сім'ї може свідчити також поява особистих склепів, про які йшлося вище.

Дослідженнями 1978—1982 рр. відкрито кілька простих грунтових могил. Незважаючи на те, що більшість поховань I—II ст. н. е. пограбовані, все ж можна було простежити ряд сарматських ознак (кошма, кремінь, кільця з «шишечками», вугілля)⁵⁴. Вперше на некрополі знайдена вузька грунтува могила № 46, перекрита плитами, які лежали на заплічках. У ній поховано дівчинку-підлітка, загорнуту у кошму, головою на північний схід (частково зруйноване під час будівельних робіт). Серед зібраного інвентаря — агатові, сердолікові та янтарні намиста, три скарабеї, дві фалічні підвіски із єгипетського фаянсу, дві бронзові намистини, два фрагменти бронзового браслета із «шишечками» в три ряди. На південь від плит перекриття та частково на них виявлено поховання підлітка, що лежав на спині із перехрещеними ногами, головою на південний захід (права рука зігнута в лікті). У західній частині виїмки (склепу?) округлої форми, яку перерізувала могила, знайдено скелет собаки. Два останніх поховання, очевидно, були супроводжуючими⁵⁵. Могили III ст. н. е. з дуже бідним інвентарем чи зовсім без нього, що виявлені на східній периферії могильника, можна пов'язати з похованнями соціальних низів⁵⁶.

Особливу групу могил складають вирубані склепи Неаполя. Всі вони пограбовані переважно ще в давнину, тому датувати їх важко. Все ж, за матеріалами можна простежити, що найраніші споруди датуються початком I ст. н. е., а функціонування більшості — II—III ст. н. е. Традиція вирубувати похованальні споруди у товщі скелі була занесена до Криму, очевидно, новою хвилею малоазійських переселенців. На Боспорі та в Херсонесі такі споруди з'являються на рубежі н. е.⁵⁷

⁴⁹ Раевский Д. С. Позднескифская семья по археологическим данным // СЭ.— 1971.— № 2.— С. 64; Дащевская О. Д. Указ. соч.— С. 57.

⁵⁰ Раевский Д. С. Позднескифская семья ...— С. 66.

⁵¹ Сымонович Э. А. Население ...— С. 114; Высотская Т. Н. Неаполь ...— С. 169.

⁵² Михлин Б. Ю. О характере позднескифской семьи // СА.— 1987.— № 2.— С. 31—40. Хронологічні рамки функціонування склепів потребують уточнення, неясна також динаміка поховань (цілком вірогідно, що між похованнями сусідніх ярусів існували великі часові інтервали).

⁵³ Сымонович Э. А. Население ...— С. 119.

⁵⁴ Махнева О. А. Отчет о раскопках Неаполя Скифского в 1978 году // НА ОАК ИА АН УССР.— 1979.— А, № 74/1.— С. 5, 6, 15, 26, 27.

⁵⁵ Там же.— С. 60, 61.

⁵⁶ Махнева О. А. Отчет о раскопках на Неаполе Скифском в 1982 г. // НА ОАК ИА АН УССР.— 1983.— А № 147/1.— С. 49—55.

⁵⁷ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 28, 29; Савостина Е. А. Боспорские склепы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1984.— С. 11.

Наявність розпису на стінах, барельєфів, кам'яної пластики, невеликих ніш, віттарів (?), архітектурного оздоблення дромосів зближує неапольські склепи з боспорськими. Правда, на відміну від херсонеських та боспорських могил, у Неаполі відсутні склепи з лежанками, нішами-лежанками та підпірними стовпами⁵⁸. У той же час тут відомі супроводжуючі кінські поховання у спеціальних могилах поблизу склепів⁵⁹.

За рядом ознак можна віднести частину склепів до таких, що належали еллінізований верхівці сарматів, пов'язаних за походженням з Боспором⁶⁰. В. П. Бабенчиков справедливо вважав, що мешканці гірського Криму V—VII ст. н. е. перейняли форму вирубаних склепів для створення своїх поховальних споруд⁶¹. Стійкість традицій у сакральній архітектурі, очевидно, пояснюється і наслідуванням певних норм поховального обряду сармато-аланського населення цих районів в епоху раннього середньовіччя.

Досить значну групу могил складають поховання на городищі. За винятком поховань дітей (у неглибоких ямах та посудинах) майже всі вони відносяться до II—III ст. н. е., тобто до того часу, коли місто втратило свій первісний вигляд столиці та царської ставки і перетворилося на городище з яскравими рисами рустифікації. Про поховання «аланського воєначальника» вже згадувалося вище, всього ж на території пам'ятки відомо близько ста поховань, частина з яких пограбована. У 1926 р. М. Л. Ернст відкрив в одній з господарчих ям поховання воїна з залізним кинджалом сарматського типу. У 1949 р. в ніші ями № 29 було знайдено поховання чоловіка у сидячому положенні та супроводжуюче кінське поховання. Інвентар представлений уламками залізного меча, золотою оправою з зернью та кістяними пластинами⁶². Багато кістяків та окремих частин скелета, черепів (у т. ч. деформованих) знайдено у верхніх шарах городища та господарчих ямах. Більшість цих поховань відноситься до останнього етапу життя міста та пов'язана з його розгромом гото-аланськими племенами в середині III ст. н. е.

Вивчаючи ліпну кераміку Неаполя перших століть н. е., Т. М. Висотська виділила ряд форм, що свідчать, на її думку, про сарматські впливи. До них вона віднесла широкогорлі горщики, невеликі горщечки з низько посадженими ручками, кульоподібні посудини з двома ручками. Значно більше сарматського посуду відомо у Південно-Західному Криму⁶³. Керамічний комплекс кочових культур рідко відрізнявся різноманітністю форм, тим більше, що при великій мобільноті населення зручніше було користуватися дерев'яним посудом, видовбаним із плодів рослин, металевим, а також ємностями типу міхів та бурдюків. Уже на стадії напівосілого існування створюються нові набори кераміки, що були частково запозичені в інших народів. Такий процес спостерігався і в різноманітних сарматських та споріднених ім племенах на різних територіях їх розселення (Північно-Західне Причорномор'я, Північний Кавказ, Середня Азія). У Нижньому Подністров'ї, наприклад, керамічний комплекс західно-сарматської культури склався під впливом гето-дакійського та античного посуду, а на заключному

⁵⁸ Овальні чи круглі в плані склепи без ніш-лежанок на некрополі Херсонесу В. М. Зубар пов'язує з інфільтрацією сармато-алан: Зубар В. М. Указ. соч.— С. 29—31.

⁵⁹ Бабенчиков В. П. Некрополь ...— С. 140; Черненко Е. В. Отчет о раскопках каменных вырубных склепов на северо-восточном участке некрополя Неаполя Скифского в 1959 году // НА ОАК ИА АН УССР.— 1959.— Инв. А.— № 65/1.— С. 5; Зубарь В. М., Симоненко А. В. О снаряжении боевых коней в первые века н. э. на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 153, 154.

⁶⁰ Пуздовский А. Е. Указ. соч.— С. 149; Высотская Т. Н. Этнический состав ...— С. 55.

⁶¹ Бабенчиков В. П. Некрополь ...— С. 140.

⁶² Высотская Т. Н. Неаполь ...— С. 202.

⁶³ Там же.— С. 109, 118, 119.— Рис. 51; Высотская Т. Н. Поздние скифы ...— С. 106, 108, 109.

етапі включав у себе деякі черняхівські форми⁶⁴. Подібна ситуація можлива і для осілого та напівосілого скіфо-сарматського населення Криму⁶⁵. У цьому напрямку класифікація ліпної кераміки Неаполя на великій вибірці матеріалу не проводилася. Знахідки ліпних столових посудин на некрополі столиці, як і на інших пізньоскіфських могильниках, нечисленні. Проте попит на столовий посуд, що використовувався і в поховальному обряді, майже повністю задовольнявся за рахунок античного імпорту.

Попередній аналіз поховальних комплексів Неаполя дозволив внести корективи у хронологічну шкалу сарматської експансії. Перший її етап пов'язується з просуванням носіїв прохорівської культури на захід (кінець II — перша половина I ст. до н. е.), другий — відноситься до другої половини I — початку II ст. н. е., третій — до кінця II — початку III ст. н. е.* Пов'язати з будь-якими історичними подіями другий та третій етапи можна лише при дальшій розробці питань етнічних змін на власне сарматській території⁶⁶, а також отриманні додаткових даних про характер перемог боспорських царів над скіфами⁶⁷. Запропонована схема в певній мірі відповідає культурно-історичній періодизації пам'ятки в цілому, що ґрунтуються на вивченні будівельних горизонтів.

Просування носіїв прохорівської культури на захід корінним чином змінило етнічну ситуацію в Північному Причорномор'ї та прилеглих районах. Матеріальне виробництво пізньоскіфських племен з цього часу виявляє все менше зв'язків з попередньою епохою, набуваючи сарматських, фракійських, грецьких рис. Активний процес осідання, зміна господарсько-культурного типу, етнічне змішування та поява нових форм соціальної організації привели до виникнення синкретичної за своїм характером пізньоскіфської культури. У перші століття н. е. роль сармато-аланських племен у регіоні ще більше зростає, підтвердженням чого можуть бути і матеріали Неаполя Скіфського.

A. E. Пуздовский

САРМАТЫ В НЕАПОЛЕ СКИФСКОМ

Статья посвящена проблеме сарматского присутствия в Неаполе Скифском, локализуемом на городище в юго-восточной части Симферополя. Анализ погребальных комплексов мавзолея позволил дополнительно выделить ряд сарматских захоронений. Данные грунтового могильника также свидетельствуют о проникновении в состав жителей Неаполя сарматского элемента. Выделен тип продольно-осевых катакомб, аналогичных по конструкции сармато-аланским могильникам Южного Урала, Северного Кавказа, Средней Азии. Процесс седентаризации скіфов и сарматов в предгорных районах Крыма, изменение хозяйственно-культурного типа повлекли за собой смешение этносов и выработку новых форм социальной организации.

⁶⁴ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунаевья в первых веках нашей эры.— М., 1975.— С. 57, 58, 63—69.— Рис. 5—7.

⁶⁵ Седентаризация скіфів у другій половині III ст. до н. е.— початку II ст. до н. е. пов'язується С. В. Поліним з кліматичними змінами: Полін С. В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я // Археологія.— 1984.— № 45.— С. 26. Процес осідання сарматських племен у передгір'ях Криму найбільш активно відбувався наприкінці I—II ст.

* Можливо, існував ще один «сплеск» сарматської активності — на рубежі н. е.

⁶⁶ Скрипкин А. С. Нижнее Поволжье ...— С. 117; Скрипкин А. С. Проблемы хронологии ...— С. 231.

⁶⁷ Раевский Д. С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э.— II в. н. э.) // ВДИ.— 1973.— № 2.— С. 110—119; Высотская Т. Н. Неаполь ...— С. 203, 204.

THE SARMATIANS IN SCYTHIAN NAPLES

The article is devoted to the problem of the Sarmatians presence in Scythian Naples located in the site of the ancient settlement in the south-eastern part of Simferopol. Analysis of the burial complexes of the mausoleum permits additionally distinguishing a number of Sarmatian burials. Data from the ground sepulchre evidence also for penetration of the Sarmatians into the composition of the Naples inhabitants. A type of longitudinal-axial catacombs whose construction is analogous to that of Sarmatian-Alanian graves in the South Urals, North Caucasus, Middle Asia is singled out. A process of Scythians and Sarmatians sedentarization in foot-hill regions of the Crimea, change in the economical-cultural type cause mixing of ethnoses and development of new forms in social organization.

Одержано 01.06.88

До історії колонізації Нижнього Побужжя

С. Д. Крижицький

У статті пропонуються археологічні критерії класифікації поселень Нижнього Побужжя VI ст. до н. е., на основі яких зроблені висновки про характер грецької колонізації регіону.

Процес освоєння грецькими переселенцями Нижнього Побужжя, особливо на його початкових стадіях, і донині лишається не зовсім ясним. Значна кількість як конкретних, так і узагальнюючих розробок¹, хоча й поглибила наші уявлення про цю проблему, але вичерпних даних про процес колонізації не дала. Серед усього розмаїття питань, пов'язаних із суттю цього явища,— стадіальність процесу, характер і причини колонізації на початковому етапі, причини колапсу ольвійської хори наприкінці першої третини V ст. до н. е. та інших — ми зупинимось головним чином лише на одному — на можливості інтерпретації сільських поселень Нижнього Побужжя VI ст. до н. е. в аспекті колонізації регіону, а також з'ясуємо, яким був цей процес — стихійним чи організованим. Виявлені останнім часом значні археологічні матеріали з нижньобузьких поселень, на нашу думку, дають таку можливість², доповнюють та аргументують висновки, висловлені нами раніше³.

Для цього насамперед спробуємо розглянути теоретично можливі відповідності між археологічним джерелом та його адекватним відображенням у соціально-політичних структурах, міру відповідності нижньобузьких великих поселень відомим типам поселень і питання закономірності їх появи.

Спочатку розглянемо визначення, під якими могли фігурувати ті чи інші поселення в давнину.

Досі в античній археології Північного Причорномор'я при чималій кількості термінологічних визначень давніми авторами, як правило, не вдається досить надійно пов'язати те чи інше з них з конкретними поселеннями або навіть типами поселень. Ця багатозначність античних

¹ Стислий узагальнюючий огляд проблеми див.: Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // АГ.—М., 1983.— Т. 1.

² Крижицький С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.—К., 1989.— С. 9.

³ Крижицький С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского поляса // ОО.—К., 1986.

термінів робить таку атрибуцію тільки здогадною. Виняток, та й то з рядом застережень, становить лише термін ПОЛІС (у значенні місто-держава). Але і термін поліс теж досить багатозначний. Це і велике, на відміну від інших, місто, що входить до тієї ж таки держави. Це і власне вільна держава. Тобто, не всяке місто можна назвати полісом, навіть у вузькому значенні *.

Більш конкретні й близькі до урбаністичного змісту визначення дрібніших структур. Але і їх основний первісний зміст часто не однозначний і зовсім не ясний.

Звідси використання таких термінів, як ПОЛІХНІОН (маленьке місто), КΩМН (неукріплене село), КΩМІОН (сільце), ХΩΡІОН (містечко, маленьке місто, маєток), що зустрічаються в античних авторів відносно поселень Боспору⁴, або дещо ширше — взагалі для античного світу — ПОЛІΣМАΤІОН (маленьке місто, містечко, чи взагалі споруди міста), ХΩΡΟΣ (село, земельне володіння, маєтність) — можливе тільки чисто умовно. Тим більше, що всі ці визначення походять з різночасових джерел, а їх російські синоніми розплівчасті й невідразні. Наприклад, чим принципово може відрізнятись «містечко» від «маленького міста» в нашому випадку? І чи були послідовними в застосуванні того чи іншого терміну й самі давні автори⁵?

Тому більш плідною здається спроба класифікувати поселення за їх типологією, в основу якої можуть бути покладені конкретні критерії, що базуються на археологічних даних. Це можуть бути приналежність землі, на якій розміщене поселення⁶, наявність або відсутність укріплень у поєднанні з тим чи іншим житлово-господарським модулем⁷, характер планувальної структури поселення та ін., тобто в цілому насамперед урбаністичний аспект.

Для диференціації населених пунктів наведемо, на нашу думку, основні археологічні критерії. При цьому, як уже відзначалось вище, мається на увазі етап, хронологічно чітко обмежений — етап первісної масової колонізації, тобто переважно середина — друга половина VI ст. до н. е. Критерії слідуючі:

— Категорія планування поселення. Планування може бути регулярним (будь-якого типу) або нерегулярним, інакше кажучи — стихійним. У першому випадку цілком очевидна наявність містобудівної регламентуючої влади. У другому — її відсутність. Поява зразу ж регулярного планування, тобто при заснуванні поселення, свідчить про те, що колектив поселенців був організований згідно з класичною літературною моделлю ще в метрополії⁸, або в первісному пункті колонізації. Про це ж може свідчити будь-яка, але регулярна система розмежування.

— Характер організації простору між окремими будинковолодіннями, тобто наявність або відсутність чіткої вуличної мережі при стихійному плануванні (при регулярному це само собою розуміється) вказує на наявність або відсутність міського типу планування. Міська вулична мережа, як правило, виникає при високому ступені концентрації (густота забудови, типової для міських центрів).

— Характер організації кварталів (при їх наявності). Можливі два основних варіанти структури кварталів: формування кварталу з одного чи кількох окремих житлових або житлово-господарських типово міських самостійних блоків. До цієї категорії належать також інсу-

* Тут і нижче ми навели лише найбільш близькі в нашому випадку визначення за Liddell-Scott A. Greek-English Lexicon.— Oxford.— 1968.

⁴ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 145, 146.

⁵ Блаватский В. Д. Античный город.— М., 1963.— С. 8.

⁶ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 148.

⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 53—55; Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 149.

⁸ Яйленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. По данным эпиграфических источников.— М., 1982.— С. 61 та ін.

ли готельного типу, подібні до будинку Масок на Делосі⁹. Описаний варіант блокування — типово міський. У другому варіанті планування кварталу вирішується у вигляді спільногоДвору з забудовою по периметру окремими монофункціональними структурами, як, наприклад, у Торіку¹⁰. Створення *типової* (зблокованої) квартальної структури характерне для міського центру з розвиненими формами соціально-політичного життя та сімейних структур. Другий варіант — із спільним двором — може свідчити про організовану структуру населення, що живе в кварталі, але через свою поодинокість, зрозуміло, про наявність міської і тим більше державної структури говорити не доводиться. Характер соціальної інтерпретації кварталів другого варіанта, природно, конкретному визначенню не піддається. Можна тільки висловити припущення про те, що в подібній структурі можна бачити організацію, побудовану на родинних відносинах при дуже відносній самостійності її окремих елементарних частин. Інакше кажучи, в умовах античного суспільства — соціальну форму, подібну, можливо, до афінських філ на ранніх стадіях їх існування.

— Склад містобудівних структур, які створюють місто. Навряд чи потрібні спеціальні докази того, що коли поселення складається з са-мих тільки житлових або житлово-господарських комплексів, то, незалежно від наявності чи відсутності регулярного планування і типової структури кварталів, говорити про його організацію не доводиться. Очевидно, найбільш надійний критерій самостійності і наявності державної структури — влаштування в місті насамперед агори — комплексу, в тій чи іншій мірі пов'язаного з функціями громадської діяльності, державної виконавчої влади, торгівлі. З цим, як правило, зв'язується і наявність теменосу — культової ділянки із зосередженням місця відправлення кількох культів, розміщенням скарбниць поліса тощо. Зрозуміло, наявність лише окремої культової споруди в забудові поселення в аспекті, що нас цікавить, ще ні про що не говорить. Загалом можна вважати, що наявність площа в забудові поселення, навіть при нез'ясованому характері навколошньої забудови, все ж таки дає підставу припускати певну самостійність даного поселення.

— Характер об'ємно-планувальних типів будинків. За цим критерієм у певних випадках можна вирішувати питання про етнічну належність жителів, які спорудили такі будинки, і тим самим — напрям джерел колонізаційного потоку. Так, уже сама наявність однокамерних споруд типу будинку колоніста, навіть якщо вони і заглиблені, дає підстави для висновку на користь грецької принадлежності цих структур (природно, при позитивних свідченнях інших компонентів археологічного контексту). Що ж до житлових будинків звичайних грецьких типів — з внутрішніми дворами, південною орієнтацією основних житлових груп тощо, то використання в них того чи іншого планувального принципу — рівнозначно-паралельного чи послідовно-ієрархічного, дозволяє визначити найбільш імовірний регіон їх походження¹¹. За характером планування конкретного об'єкта можна визначити належність будинку — житловий для однієї сім'ї, чи готельний комплекс або тип житла так званої колективної садиби. Останній термін, виходячи з визначення однієї з категорій жител Афін як будинків-комун¹², краще замінити саме цим визначенням. Таким будинком-комунулою, очевидно, міг бути комплекс, розкопаний у Торіку. На жаль, конкретний соціальний зміст такого комплексу — розміщення в одному місці бідних сімей поза їх родинними зв'язками або формування цієї струк-

⁹ Быков В. Е. Архитектура эпохи эллинизма (323 гг. до н. э.—I в. н. э.) // ВИА.—М., 1973.—Т. 2.—С. 322.—Рис. 23, 3.

¹⁰ Онайко Н. А. Арханесский Торик // Античный город на северо-востоке Понта.—М., 1980.—Рис. 4.

¹¹ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.).—К., 1982.—С. 73 та ін.; 143, 144, 147 та ін.

¹² Валлон А. История рабства в античном мире.—М., 1941.—С. 102.

тури, як уже відзначалося, за родинними ознаками,— поки розкриттю не піддається.

Нині в Північному Причорномор'ї відомі такі категорії населених пунктів другої половини VII — початку V ст. до н. е.

Це насамперед такі міста, як Ольвія або Пантікапей. Вони мають чітку квартальну структуру, розвинену вуличну мережу, культові центри і торговельно-адміністративні площі — агори. Іх житлові квартали формуються із зблокованих структур, а самі структури являють собою будинки колоністів (Ольвія) або житлові будинки в цілому звичайних грецьких типів (Пантікапей). І Пантікапей, і Ольвія (вона, у всякому разі, від останньої третини VI ст. до н. е.) щодо свого політичного статусу традиційно всіма дослідниками визначаються як самостійні держави-полісі. У цьому разі соціальна характеристика населення таких центрів повинна мати загалом весь основний спектр соціальних прошарків, типових для периферії грецьких держав етапу колонізації. Серед них — вільні повноправні громадяни; вільні, але позбавлені прав громадянства в даному полісі жителі, наприклад, іноземці; різні категорії залежного населення аж до рабів. Усі ці категорії населення, зрозуміло, знаходили відображення у пам'ятках не тільки і не стільки епіграфіки, літературної традиції, скільки в залишках матеріальної культури — в містобудівному районуванні, плануванні будинків, зокрема, в інших категоріях матеріальної культури. Тут завдання полягає в тому, щоб зуміти розпізнати і пов'язати особливості містобудування і планування будинків з різними категоріями населення.

Міські центри, подібні до Ольвії чи Пантікапею, мали, природно, і типові для них інституції — законодавчі, адміністративні, культові, торговельні, ремісничі, військові та ін., які також відбивалися у матеріальній культурі — в містобудуванні й архітектурі насамперед.

Так, наприклад, наявність регулярного планування дає змогу пропускати функціонування магістратури астиномів у значенні доглядачів міста, які стежили також за його благоустроєм — вулицями і громадськими спорудами, і, в будь-якому випадку, безперечно, міського самоврядування. У свою чергу, існування типової квартальної структури, тобто формування кварталів блоками, в яких об'єднувалися кілька житлових будинків звичайних міських типів, свідчить і про звичайну мікросоціальну структуру населення, типову для міського центру. Так само, очевидно, наявність агори свідчить про магістратуру агоронії і в ширшому розумінні — про місце зборів, залишки булевтерію — про існування Ради і т. д.

Якщо в класичній формі існування апойкій за літературною традицією зважити на реальні умови, то всі перераховані вище в комплексі силою різних причин, по-перше, зустрічаються далеко не завжди, а, по-друге, можуть з'являтись аж ніяк не зразу, а на певних етапах формування міського центру.

До складу такого державного утворення — поліса в нашому випадку — можуть входити і всі інші типи населених пунктів.

До розглянутої вище категорії, очевидно, може належати і Березанське поселення на стадії свого розвитку, що передувала формуванню Ольвії як міста, тобто приблизно в середині VI ст. до н. е., коли тут виникає квартальне планування і з'являється типова квартальна структура¹³. Міський характер забудови Березані підтверджується також загальним характером забудови некрополя, типовим для некрополів античних міст, в разі правильності інтерпретації відкритих там Г. Л. Скадовським будівельних залишків¹⁴. І тим більше, якщо входити з інтерпретації цих залишків В. В. Лапіним, який вважав, що

¹³ Копейкина Л. В. Особенности развития поселения на о. Березань в архаический период (по результатам раскопок на северо-западном участке) // СА.— 1981.— № 1.— С. 193.

¹⁴ Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации).— К., 1966.— С. 114.

відкриті тут споруди — жертовники, вівтарі, постаменти для статуй, тобто в цьому місці була розташована велика відокремлена культова ділянка¹⁵. А той факт, що на Березані досі не виявлена, зокрема, агора. в аспекті, який нас цікавить, мало про що може говорити, тому що велика частина поселення зруйнована морем. Інакше кажучи, гіпотеза Ю. Г. Виноградова про державну самостійність Березанського поселення в VI ст. до н. е.¹⁶ знаходить підтвердження в археологічних джерелах.

На противагу Березанському поселенню, виходячи з містобудівних, квартальних, структурних і житлово-планувальних критеріїв, ми ніяк не можемо погодитись з віднесенням до категорії міст архаїчного Торіка¹⁷, який мав структуру, типову для колективної садиби.

Друга основна категорія, що не має головних містоутворюючих ознак, — сільські поселення. Серед них вирізняються: колективні садиби або будинки-комуни — Торік і Кіммерік¹⁸; окрім хуторів або «кущі», які являли собою самостійну житлово-господарську групу — Козирка IX¹⁹; агломерації, що складалися з окремих хуторів або «кущів»²⁰. Усі три перелічені типи поселень мали цілком певну сільсько-господарську спрямованість економіки. На жаль, про гадане поселення ремісників біля Ягорлицької затоки в аспекті, який нас цікавить, практично нічого не відомо. Археологічні дані тут такі мізерні, що залишають необмежені можливості для будь-яких здогадок і побудов.

Теоретично в умовах Північного Причорномор'я можливий ще один тип ранніх поселень — емпорій — невелика торгова факторія (в розумінні більшості дослідників). Не розглядаючи цей феномен, який став причиною дискусій, відзначимо лише те, що, по-перше, для часу колонізації в Північному Причорномор'ї поки що переконливо не доведено існування жодного емпорію. Всі докази базуються на умоглядних міркуваннях. По-друге, емпорій (в розумінні торгової факторії) як стадіальнє явище нам уявляється цілком реальним, хоча і не обов'язковим явищем.

Повертаючись до перерахованих трьох структур поселень, відзначимо: колективні садиби (будинки-комуни) являли собою структури досить високо і чітко організовані. Планування агломерацій і хуторів мало переважно стихійний, нерегулярний характер, що, всупереч думці С. Б. Буйських²¹, досить яскраво простежується на прикладі поселення Чортувате VII. Відсутня будь-яка регулярність на окремих хуторах, що існували як окремо, так і у складі агломерацій. Очевидно, дана нерегулярність є наслідком неможливості поки досить надійно вичленити всі чітко синхронні структури. Це необхідно врахувати. Однак до одержання нових будь-яких переконливих даних, що спростували б нашу гіпотезу, здається доцільним дотримуватись саме її.

У зв'язку з цим коротко охарактеризуємо дві останні структури — агломерації та хутори, оскільки вони знайшли відображення в науковій літературі практично зовсім недавно²².

Насамперед про терміни — хутір, житлово-господарський модуль, «кущ». Усі три терміни в запропонованому нами розумінні щодо змісту однозначні. Такий «кущ» складався з 4—6 землянок або напівземлянок, одна з яких більша за інші (12—15 кв. м; пор. 6—9 кв. м), 10—12

¹⁵ Там же.— С. 121.

¹⁶ Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // ХКААМ.— М., 1976.— С. 75—84.

¹⁷ Онайко Н. А. Архаїческий Торик.— С. 117, 118.

¹⁸ Там же; Кругликова И. Т. Кіммерик в свете археологических исследований 1947—1951 гг. // МИА.— 1958.— № 85.— С. 234 та ін.

¹⁹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрецко В. М., Бураков А. В., Рубан В. В. К истории Ольвийской сельской округи // ИААСП.— К., 1980.— С. 3 та ін.

²⁰ Там же.— С. 5 та ін.; Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры // Проблемы исследования Ольвии (Тезисы докладов и сообщений семинара).— Партино, 1985.— С. 8.

²¹ Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения ...— С. 9.

²² Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрецко В. М. Указ. соч.

господарських і зернових ям, 1—2 цистерни; площа «куща» (або ойкоса) з навколою територією близько 500 кв. м²³. Ці дані дозволяють зробити припущення про те, що перед нами практично єдиний елементарний житлово-господарський комплекс, інакше кажучи, те, що для античного суспільства можна охарактеризувати терміном ойкос. окремі ізольовані в будівельному відношенні одна від одної землянки і напівземлянки в комплексі являють собою приміщення по суті одного житлового будинку. Принципово близький характер мали і ранні комплекси іншого відносно дослідженого поселення пізньоархаїчного часу — Стара Богданівка²⁴. Як і у Чортватому, тут у двох нижніх горизонтах не простежується будь-яке регламентуюче начало. Відкриті у Старій Богданівці дві споруди, що випадають із загальної картини, — велика землянка (№ 15) площею близько 64 кв. м і велика наземна будівля, — за своїм функціональним призначенням близчі до господарського. Крім того, наземний комплекс належить не до початкового життя поселення, а до пізнього.

«Кущову» або ойкосну структуру, як це можна бачити за розкопками, зокрема, Широкої балки, Великої Чорноморки 2, Аджигола, мали й інші пізньоархаїчні поселення.

Таким чином, відповідно до цього агломерація в нашому уявленні складалася з окремих ойкосів, яких могло бути на такому поселенні до сотні (цифра ця дана на підставі вивчення одного з найбільших поселень — Чортватого VII)²⁵.

Слід підкреслити, що агломерації являють собою одне з найцікавіших відкриттів у вивченні ранніх поселень не тільки Нижнього Побужжя, а й Північного Причорномор'я в цілому. У зв'язку з цим відзначимо, що, можливо, і поселення у вигляді груп «ізольованих будинків, розташованих один від одного на 30—50 м і розділених, мабуть, присадибними ділянками», згадувані І. Т. Кругликовою²⁶, можна розглядати як агломерації. Хоча, судячи з публікації, на яку опирається автор²⁷, щодо датування і, можливо, щодо типу, це могло бути і не так. Останнє, зокрема, стосується поселення біля с. Героївка і особливо Південно-Чурубанського, де «скупчення уламків гостродонних амфор, що виявляється у вигляді плям на свіжозораних полях, змушує припускати, що тут з кінця VI по III ст. до н. е. були окремі сільські садиби»²⁸. Тут надто широкі датування. Виходячи із сказаного, поки для Боспору можна тільки припускати можливість наявності архаїчних агломерацій, подібних до низньобузьких. Загалом агломерація Нижнього Побужжя другої половини VI ст. до н. е., як уже відзначалось, являє собою нерегулярне скupчення окремих ойкосів. Квартальна структура була відсутня. Площа поселень могла доходити до 50—70 га, окремих ойкосів — до 500 кв. м. Будь-які залишки споруд адміністративного, громадського, торговельного, оборонного характеру не виявлені*. Так само не виявлено жодної диференціації житлово-господарської забудови. Характер супровідного матеріалу свідчить про заняття переважно сільським господарством і в обмеженій кількості домашніми промислами. Економічної диференціації населення не простежується. В етнічному відношенні населення агломерації характеризується як грецьке з можливим, якщо додержуватись методики визначення певного етносу за ліпною керамікою, незначним варварським елементом. Велика кількість архаїчних поселень, які складалися з од-

²³ Буйских С. Б. Указ. соч.— С. 8.

²⁴ Марченко К. К., Доманский Я. В. Античное поселение Старая Богдановка 2 // АСГЭ.— 1981.— № 22.

²⁵ Буйских С. Б. Указ. соч.— С. 8.

²⁶ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 149.

²⁷ Кругликова И. Т. Сельская территория Боспора // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху.— М., 1953.— С. 115.

²⁸ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— С. 28, 40—42. На жаль, ці пам'ятки належним чином не досліджені.

* Виняток може становити тільки велика землянка, відкрита на поселенні Стара Богданівка 2, про що мова вже йшла вище.

ного або кількох ойкосів, наприклад, Козирка IX, XI, поселення на Широкій балці, Велика Чорноморка II та ін., свідчить про невипадковість цього типу агломерації у Нижньому Побужжі.

Перераховані вище особливості дають підстави припускати однорідність соціального складу їх жителів незалежно від розмірів того чи іншого поселення. Так само не спостерігається і якісні відмінності між поселеннями різної величини. Це дозволяє поставити питання про однотипість пізньоархаїчних поселень Нижньобузького регіону незалежно від їх розмірів.

Виходячи з запропонованих критеріїв, можна констатувати слідуюче:

— Відсутність регулярного планування або чіткої системи розмежування між окремими ойкосами говорить про відсутність регламентуючих органів.

— Відсутність чіткої вуличної мережі і кварталів свідчить про те, що це планування не можна віднести до міського типу.

— Відсутність не тільки агора або якихось комплексів адміністративного чи громадського призначення, а й культових ділянок, показує маломовірність наявності тут будь-якої досить розвиненої структури самоврядування. Скупчення ойкосів, особливо таких великих, як Чортувате VII, виникаючи, звичайно, якусь форму організації повинні були мати. Але на самих поселеннях це в археологічному матеріалі відображення не знайшло. Тобто форми їх організації були не настільки високі, щоб знайти відображення в містобудівній структурі.

— Тип жител являє собою дім колоніста²⁹. Він характерний для етапу колонізації і в Північному Причорномор'ї використовувався як у містах, так і на поселеннях.

Природно, при вирішенні питання про те, продуктом якої колонізації — первинної грецької чи вторинної північнопричорноморської — були архаїчні сільські поселення району Ольвії, відіграє істотну роль проблема — що ж являла собою Ольвія в момент заснування зазначених агломерацій. У даному разі ми додержуємося думки, висловленої нами раніше³⁰, що Ольвійська держава виникла не раніше кінця третьої чверті VI ст. до н. е. Ми не відмовляємося від цієї точки зору і в світлі останніх даних, коли в районі другого теменосу було виявлено невеликий фрагмент вимостки, датований автором розкопок А. С. Русєєвою другою чвертю VI ст. до н. е., і ось чому.

По-перше, в тому разі, якщо це датування правильне, то у нас, як і раніше, немає жодних даних про те, що в другій чверті VI ст. до н. е. могла існувати агора. Досі в Ольвії не зустрічався також культурний шар цього часу *in situ* — всі відомі землянки і напівземлянки датуються переважно часом не раніше третьої чверті VI ст. до н. е., в крайньому разі — його серединою³¹. Немає в забудові Ольвії VI ст. до н. е. і регулярного прямокутного планування. Тим часом, якщо виходити з того, що Ольвія була вже в другій чверті VI ст. до н. е. заснована як держава, то природно припустити наявність такого планування, тим більше, що Березанське поселення такого планування набуває вже в середині VI ст. до н. е. Інакше кажучи, наявність тільки культової функції поселення про існування чи відсутність державності ще нічого не говорить. У зв'язку з цим досить згадати відоме Бейкушське поселення³².

По-друге, незначні розміри фрагмента вимостки (блізько 1 кв. м), датованої другою чвертю VI ст. до н. е., змушує дуже обережно підхо-

²⁹ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.—IV в. н. э.). — К., 1982. — С. 116.

³⁰ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч. — С. 12.

³¹ Крыжицкий С. Д., Русєєва А. С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — № 28. — С. 19.

³² Русєєва А. С. Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии // АИУ 1967. — К., 1968. — Вып. II. — С. 146—150; Русєєва А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии // АИУ 1968. — К., 1971. — Вып. III. — С. 180—184.

дити до визначення часу закладення другого ольвійського теменосу. Крім цього, таке раннє датування вимостки сумнівне, оскільки вона стратиграфічно синхронна, а, можливо, й більш пізня, ніж траншея від вибірних ям і храму кінця VI — початку V ст. до н. е., виявленого поряд з нею. У зв'язку з цим слід зазначити, що і найбільш ранні архітектурні деталі, знайдені в ботросах розглядуваного теменосу, датуються частково третьою, частково четвертою чвертю VI ст. до н. е. (тільки один варіант сам автор розкопок відносить до більш раннього часу — другої чверті VI ст. до н. е.)³³.

Таким чином, наявність ранніх матеріалів на цій вимостці може пояснюватись випадковими причинами, зокрема, тривалим строком існування дорогої розписного раннього посуду.

Із вищесказаного зрозуміло, що поселення, зокрема агломерації, які з'явились до заснування Ольвії як держави, а не як поселення, не могли становити хору Ольвії на етапі свого заснування. Вони не могли в принципі входити до системи ольвійської державності через відсутність такої.

Все сказане дозволяє припустити в порядку постановки питання таку інтерпретацію нижньобузьких великих поселень архаїчного часу.

Поселення були агломераціями, які не мали чіткої організаційної структури. Їх виникнення відбувалось, як бачимо, стихійно. Колектив міг складатись як на основі сімейно-родинних зв'язків (наприклад, філа), так і територіальних за місцем походження даної частини колонізаційного потоку або формування цих зв'язків на місці розселення. Але в кожному випадку можна, очевидно, 'виключити наявність всередині цих поселень державної організації полісного рівня.

У зв'язку з цим підкresлю ще раз, що я не вважаю обов'язковим зв'язок полісної організації з міською структурою. Як уже зазначалось, є і ті, й інші приклади. Однак наявність міської структури — істотне свідчення про існування досить високого рівня організації управління. Це управління може мати статус поліса, а може, звичайно, його і не мати. Але в будь-якому випадку для нас важливі інше — відсутність міської структури у всяком разі дає більше підстав припускати і відсутність організації та управління полісного типу, ніж її наявність. У свою чергу, відсутність упорядкованості планування сільських поселень дає підстави вважати, що вони не тільки самі не мали високорівневої системи управління, тобто не були державним утворенням, а й не були продуктом цілеспрямованої колонізації якогось центру.

Перераховані особливості нижньобузьких агломерацій з урахуванням супровідного матеріалу дозволяють висловити і деякі міркування про соціальну характеристику їх жителів. Це, по-перше, однорідність складу в майнових і правових відношеннях. По-друге, основний потік колоністів представлений сільськими жителями, в переважній масі не знайомими з міським будівництвом. По-третє, рівень заможності населення нижньобузьких агломерацій був низький. Все це дає підстави для висновку про те, що агломерації Нижнього Побужжя в VI ст. до н. е. були засновані скоріше за все сільськими жителями метрополії, причому такими, що переміщалися сюди стихійно. Таким чином, та частина колонізаційного потоку безперечно мала аграрний характер, як це відзначалось В. В. Лапіним, який найбільш послідовно розвивав точку зору про аграрний характер колонізації³⁴, але без диференціації потоку на міський і сільський. Щодо міського потоку, зокрема на Березань і пізніше, на початку останньої третини VI ст. до н. е. в Ольвію, в ході формування там держави, то в ньому безперечно брали участь і інші категорії населення — торговці, ремісники і т. д.

Постає запитання — якщо ці агломерації не мали власної державності, то чи не могли вони входити до якогось зовнішнього державного

³³ Русляєва А. С. Архаическая архитектурная терракота из Ольвии // АДСП.—К., 1988.—С. 45 та ін.

³⁴ Лапін В. В. Греческая колонизация ...— С. 114.

об'єднання? Свого часу нами було висловлене припущення про можливість інтерпретації скучень поселень у районах Аджигольської балки та Козирки як державних утворень³⁵. Справді, в цих місцях виявлені тимчасові, очевидно, пастуші стоянки і постійні поселення типу наведених вище агломерацій і окремих ойкосів-хуторів. Однак ніяких будівельних залишків, ані регулярності в плануванні останніх, тобто ознак, які можна було б пов'язувати з полісними структурами, немає. Процес заселення і тут мав, очевидно, стихійний характер. Таким чином, уявляється, що з тих же міркувань, про які говорилося з приводу характеру внутрішньої організації агломерацій, вони в момент свого заснування до жодних державних структур не належали. Інша справа — через деякий час після їх заснування, коли Ольвія стає полісом і коли ці поселення могли входити до складу цього поліса.

Все це в свою чергу свідчить про те, що жителі розглядуваних агломерацій навряд чи були вихідцями з Березанського поліса. Це підтверджується і значною кількістю населення агломерацій — внутрішніх людських ресурсів Березанського поселення для такого широкого освоєння регіону, безперечно, не вистачило б. Виходячи з цього, уявляється, що жителі агломерацій були складовою частиною стихійного колонізаційного процесу VI ст. до н. е., спрямованого з Греції в Північне Причорномор'я. Подібна стихійна колонізація не знайшла відображення у писемних джерелах. Однак у цьому навряд чи можна бачити доказ її відсутності. Тим більше, якщо мова йде про регіон, давніше вже охоплений колонізаційним процесом. Та ѹ у принципі стихійна форма колонізації, тобто, по суті простій міграції, внаслідок своєї специфіки навряд чи могла знайти відображення в писемній традиції.

У зв'язку з цим слід відзначити, що згадані агломерації поки можна вважати типовими для етапу колонізації тільки Нижньобузького регіону. В районі Херсонеса поселення VI ст. до н. е. (саме поселення) практично невідомі. Що ж до Боспору, то там, як уже говорилося, відкрито структури регулярного порядку, будівництво яких було можливе тільки при умові існування досить сильної організуючої основи; а ті поселення, в яких можна припустити ойкосну структуру, досліжені вкрай недостатньо.Хоча, судячи за відкриттям в Андріївці Південні напівземлянки кінця VI — початку V ст. до н. е. та наявності кущової структури поселення³⁶, цілком імовірно, що тип низньобузьких агломерацій міг бути характерним для колонізаційного процесу в Північному Причорномор'ї. У тому разі, якщо це підтверджиться, будуть усі підстави вважати, що стихійність освоєння греками Північного Причорномор'я була значно більшою, ніж це уявлялось раніше, що свідчить про відсутність універсальності літературних моделей колонізації на даних територіях.

Таким чином, низньобузькі агломерації специфічні, це явно не випадковий тип поселень етапу колонізації, специфіка яких була зумовлена відсутністю державності ѹ організації, а також однорідністю соціального складу переселенців, що являють собою переважно пласт малозаможних сільських жителів.

Підсумовуючи сказане, уявляється можливим дійти такого висновку: в грецькому потоці основної колонізаційної хвилі (тобто в VI ст. до н. е.) в Північному Причорномор'ї виділяються дві основні лінії. Організована цілеспрямована колонізація, в результаті якої виникли такі апойкої, як, наприклад, Пантікапей і, можливо, Березанське поселення. Друга лінія — це стихійна, без спеціальної організації, очевидно, сухо аграрного характеру, яка охопила території, котрі першопоселенці, що прибули раніше, через свою малочисельність просто не могли освоїти. Як уявляється, саме ця друга лінія колонізації

³⁵ Крижицький С. Д. Вивчення античної культури Північно-Західного Причорномор'я // Археологія. — 1982. — № 40. — С. 75.

³⁶ Кругликова І. Т. Сільське хуторство Боспора. — С. 50.

створила необхідні передумови для виникнення Ольвійської держави. У масовості колонізації другої лінії були закладені можливості дальнього, досить широкого сільськогосподарського виробництва Ольвійської держави.

Нижньобузькі поселення і окремі ойкоси району Березані одночасно з своїм виникненням або ж зразу після того ввійшли до складу Березанського поліса. Те саме стосується і поселень району Ольвії³⁷. Але і в тому, і в іншому випадках це не була заздалегідь організована цілеспрямована колонізація. Всі ці поселення склали в останній четверті VI ст. до н. е. хору Ольвії. Місцезнаходження останньої завдяки поєднанню дуже сприятливих для розміщення міста чинників (розташування в місці злиття двох великих рік; наявність нижньої тераси і невеликої затоки, що була природною гаванню; численні джерела питної води; виходи кам'яною сарматського ярусу; наявність природних рубежів оборони верхнього плато — балок) було найкраще в регіоні.

У термінологічному вираженні міста і поселення Ольвійської держави в останній четверті VI — першій четверті V ст. до н. е. (тобто до початку колапсу хори) уявляється можливим визначити так: Ольвія — поліс (у значенні велике місто); Березанське поселення — поліхніон (у значенні невелике містечко); агломерація — коме (неукріплене село); поселення, що складається з одного-кількох ойкосів, — коміон (сільце).

C. D. Крыжицкий

К ИСТОРИИ КОЛОНИЗАЦИИ НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ

В статье предлагаются критерии классификации поселений по археологическим данным (категория планировки поселения; характер организации пространства между отдельными домовладениями; принципы формирования кварталов; состав градообразующих структур; характер объемно-планировочных типов домов). На основании анализа поселений по этим критериям возможны следующие выводы: нижнебугские поселения являются не случайным типом поселений этапа колонизации, специфика которых была обусловлена отсутствием государственности, а также однородностью социального состава переселенцев — малозажиточных сельских жителей; в колонизации VI в. до н. э. в Северном Причерноморье выделяются две основные линии: организованная целенаправленная колонизация (Березанское поселение) и стихийная аграрная, охватившая территории, которые прибывшие ранее поселенцы в силу своей малочисленности не могли освоить. Эта вторая линия колонизации создала условия и предпосылки для возникновения Ольвийского государства. В терминологическом отношении города и поселения Ольвийского государства в последней четверти VI — первой четверти V вв. до н. э. можно определить так: Ольвия — полис (в значении крупный город); Березанское поселение — полихніон (в значении небольшой городок); агломерация — коме (неукрепленная деревня); поселение, состоящее из одного — нескольких ойкосов, — коміон (деревушка).

S. D. Kryzhitsky

CONCERNING THE HISTORY OF THE LOW BUG AREA COLONIZATION

Settlement classification criteria based on archaeological data are suggested (a category of the settlement lay-out, a mode of the space organization between particular householders; principles for district planning; composition of town-forming structures; volume-lay-out types of houses). Analysis of these settlements according to above criteria permits the following conclusions: the low Bug area settlements are not accidental settlements characteristic of the colonization stage; their specificity was a result of the absence of the political system and homogeneity of the social composition of settlers, not prosperous rural dwellers. Colonization in the North Black Sea area in the 6th century B.C.

³⁷ Детальніше див.: Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч.

proceeded in two main lines: organized purposeful colonization (Berezanian settlement) and spontaneous agrarian colonization which embraced the territories which could not be developed by settlers who had come there previously as they were very scanty in number. That second line of colonization created conditions and premises for the Olbian state to appear. In the terminological aspect towns and settlements of the Olbian state in the second quarter of the 6th cent. and first quarter of the 5th cent. B.C. may be determined as follows: Olbia — polis (in the meaning of large city); Berezanian settlement — polychnion (in the meaning of small town); agglomeration — kome (unfortified village); settlement consisting of one or some oikses — komion (small village).

Одержано 12.12.88

Південно-східне порубіжжя давньоруської держави в VIII—XIII ст. [до питання про формування державної території]

О. В. Сухобоков

У статті розглядаються питання формування державної давньоруської території в її південно-східному регіоні. При цьому значна увага приділяється переддержавному періоду, коли східно-слов'янськими племенами були освоєні Дніпровське Лівобережжя і Подоння. Автором відзначенні відмінності в динаміці східно-слов'янського і наступного давньоруського освоєння цих регіонів, що були обумовлені специфікою історичної ситуації Північного Причорномор'я в різні періоди в рамках VII—XIII ст.

В історії давньоруської держави важливе місце належить лівобережному Подніпров'ю, яке завдяки своєму географічному положенню було районом безпосередніх контактів, а, значить, і різних — мирних і військових — взаємовідносин осілого слов'янського і кочового різноплемінного населення Дніпровського Лівобережжя. Перше тисячоліття на даній території характеризується відомою етнокультурною строкатістю, характерною для всіх контактних зон.

Найбільш яскравими культурними проявами в цьому регіоні є черняхівська культура для першої половини першого тисячоліття і пам'ятки колочинського (лівобережне Полісся), пеньківського (Лісостеп) і волинцевського типів, а також роменської і салтівської культур — для його другої половини.

Останні є безпосередніми попередниками давньоруської держави і посідають значне місце в історії населення даної території. Не ставлячи завданням розв'язати спірні питання культурно-генетичної спадковості, необхідно вказати на визнану більшістю спеціалістів (Д. Т. Березовець, І. І. Ляпушкін, П. М. Третьяков, М. І. Артамонов, В. В. Седов та ін.) безсумнівну слов'янську належність роменської культури. Доведеним є і положення, що роменська культура є археологічним еквівалентом сіверянського племінного союзу¹. Саме сіверяни, згідно літописних повідомлень, заселяли територію вздовж основних лівих притоків Дніпра².

Розвиваючи далі старожитності волинцевського типу, пам'ятки роменської культури значно відрізняються від попередніх, розміщеннем

¹ Березовець Д. Т. Северяне (Перед образованием Киевской Руси): Автoreф. дис. ... канд. истор. наук.—М., 1969.—С. 18; Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія.—1952.—Т. VIII.—С. 22—44; Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Лівобережжя.—К., 1975.—С. 132; Брайчевський М. Ю. Походження Русі.—К., 1968.—С. 134.

² ПВЛ.—М.—Л., 1950.—Ч. I, II.—С. 11.

на мисах або останцях правих берегів Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця; сама назва останнього вказує на ім'я населення його басейну, з одного боку, і на південно-східну межу розселення сіверян — з другого. На відзначеній території роменські укріплені поселення займають, переважно, райони поширення підзолистих ґрунтів, що може вказувати на вибір сіверянами для своїх поселень місцевостей з пецеважанням лісостеповою зондою флу.

Окрім відмінностей у топографії і характері поселень, роменські пам'ятки різняться від волинцевських і за поховальним обрядом; для останніх характерні грунтові урнові поховання, які змінюються в роменський час кремацією на стороні і похованнями в урнах, що поміщаються у верхній частині насипу. Заміна безкурганих могильників курганами є спільною рисою для всіх східно-слов'янських територій і відображає певний перелом у культурному і, очевидно, соціальному розвитку їх населення³ в другій половині першого тисячоліття н. е.

Є відмінності і в керамічному комплексі, орнаментація якого у вигляді скupих відтисків шнурового штампу по зразу вінечу посудини на пам'ятках волинцевського типу набуває подальшого розвитку і ускладнюється в кераміці роменської культури, поряд з більшою різноманітністю орнаментальних мотивів⁴. Наприкінці роменського періоду з'являється гончарна кераміка, як своєрідне відображення моменту інтеграції роменської культури в спільну культуру давньоруської держави.

Поряд з тим названі вище відмінності не знімають питання про генетичну і морфологічну спільність пам'яток волинцевського типу і роменської культури, що проявляється досить чітко. Цей прояв зафіксовано як у подібності матеріальної культури, так і єдності поховального обряду (урнові поховання кремованих на стороні). Тому ми схильні вбачати в населенні, що залишило пам'ятки волинцевського типу, також і носіїв роменської культури, тобто сіверян «Повіті временних літ».

Якщо інші відмінності у культурі сіверян (між пам'ятками волинцевської і роменської культур) пояснюються факторами внутрішнього розвитку слов'ян Дніпровського Лівобережжя, то заміна відкритих поселень пов'язана з ускладненням зовнішньополітичної ситуації в Східній Європі, викликаної утворенням у середині VII ст. Хозарського каганату. До середини VIII ст. влада хозар поширилась і на східнослов'янські землі: за літописними свідченнями данину хозарам платили вятичі, сіверяни, радимичі. Залежали від них і поляни, хоча географічно знаходились значно далі⁵.

Безпосереднє сусідство сіверян з болгаро-аланськими племенами салтівської культури, через яких, можливо, хозари здійснювали свою владу над слов'янами, і викликало появу городищ, які розміщувались гніздами (по 5—7) вздовж крутих берегів лівих приток Дніпра. Відносно даної території, Б. О. Рибаков вважає, що ці поселення «є не окремою археологічною культурою, а формою пристосування давньоруського степового селянства до суворих умов життя в небезпечній зоні»⁶.

З першою частиною цього твердження не можна погодитися: пам'ятки роменського типу, як це було показано, мають весь необхідний асортимент стійких ознак, характерних для археологічної культури⁷. Більше того, у них є специфічні риси, що виділяють їх з кола інших

³ Брайчевський М. Ю. Вказ. праця.— С. 104—106.

⁴ Сухобоков О. В. Указ. соч.— Рис. 58.

⁵ ПВЛ.— С. 16—17, 18, 20, 46, 47.

⁶ Рибаков Б. А. Государственная оборонительная система Киевской Руси // Становление раннефеодальных славянских государств.— К., 1972.— С. 17.

⁷ Артамонов М. И. Археологическая культура и этнос // Проблемы истории феодальной России.— Л., 1971.— С. 16—32; Брюсов А. Я. Археологические культуры и этнические общности // СА.— 1956.— Т. XXVII.— С. 5—27; Смирнов А. П. К вопросу об археологической культуре // СА.— 1964.— № 4.— С. 3—10.

культур. Мова йде, насамперед, про орнаментацію керамічного комплексу, слабкою аналогією якому є оздоблення посуду на боршевських пам'ятках⁸, які звичайно ототожнюють з вятачами⁹.

Друга частина наведеного твердження заперечень не викликає, оскільки в ній досить повно змальована ситуація на Дніпровському Лівобережжі в останній третині першого і першій третині другого тисячоліття н. е. Отже, гнізда городищ, що простягнулися вздовж Десни і Сейму, Сули і Псла, Ворскли і Сіверського Дінця, являли собою кілька ліній оборони, що перепиняли кочівникам шлях до внутрішніх земель. Значить, вже на ранньому етапі існування давньоруської держави сіверянська племінна оборона на Дніпровському Лівобережжі була підпорядкована завданням загальнодержавної оборони, будучи важливим укріпленим районом із кількох ліній фортець. Життєво важливе значення цього району для долі Київської Русі добре розуміли київські князі, які вже наприкінці IX ст. включили його до складу держави, попередньо звільнивши лівобережних слов'ян від влади хозар, про що повідомляють джерела під 884 роком¹⁰.

У IX ст. печеніги захопили причорноморські степи, а в X ст. стали загрозою слов'янським поселенням на південно-східних межах давньоруської держави. Поява нової небезпеки викликала деякий відхід населення з віддалених районів у центральні, про що свідчить загибель багатьох поселень від пожежі в другій половині X ст. на берегах Сіверського Дінця, Ворскли, Псла¹¹. Особливо посилились набіги печенигів у 60-і роки X ст., коли боротьба з останніми за висловом літописця була «беспереступна»¹².

Загострення воєнної ситуації на Лівобережжі викликало необхідність термінових дій, і у 80-х роках Володимир розпочинає будівництво нових і зміцнення вже існуючих фортець, а також посилення їх гарнізонів: «И поча ставити города по Десне, и по Вости, и по Трубежеви, и по Суле, ... И поча нарубати муже лучших от словен и от кривич, и от чуди, и от вятич, и от сих насели грады; бе бо рать от печенег»¹³. Це повідомлення вказує не лише на укріплення південно-східних рубежів Київської Русі, але і на внутріполітичні реформи Володимира, наслідком яких була ліквідація залишків племінних князівств, що проявилось у переселенні «мужей лучших» із різних внутрішніх східнослов'янських (і не лише слов'янських) племен до східних кордонів держави. Таке переселення, безумовно, відповідало завданням державної безпеки, які ставали, таким чином, спільними для населення території Київської Русі, зокрема і тих районів, яким безпосередньо не загрожували напади. Політика переселення Володимира підтверджується матеріалами розкопок укріплених поселень південно-східного порубіжжя, які вказують на племінне і етнічне змішання їх населення. Найбільш яскраво це простежується при розкопках фортець Посульської лінії, зокрема в місті-гавані Войні¹⁴ і м. Желні. Так, в інвентарі поховань могильника поблизу сучасного с. Жовнин знайдені скроневі кільця вятачів, сіверян, радимичів, кривичів, речі фінно-угорського походження («чудь»), а також знахідки, що відносяться до особистого вbrання східно-балтських племен («голядь»)¹⁵.

⁸ Винников А. З. Славяне Верхнего и Среднего Подонья VIII—X вв. (по керамическому материалу): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—М., 1974.—С. 25—26.

⁹ Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.—М.—Л., 1953.—С. 242, сл.

¹⁰ ПВЛ.—С. 217.

¹¹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.—Харьков, 1962.—С. 315; Ляпушкин І. І. Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. на території м. Полтави // АП УРСР.—К., 1949.—Т. 1.—С. 58—75; Сухобоков О. В., Юрченко С. П. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции // АО 1976.—М., 1977.—С. 376, сл.

¹² ПВЛ.—С. 31.

¹³ Там же.—С. 83.

¹⁴ Довженок В. Й., Юра Р. О., Гончаров В. К. Древньоруське місто Войн.—К., 1966.—С. 64, 103.

¹⁵ Мочя А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. по данным погребальных памятников: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—К., 1980.—С. 19.

Система міст-фортець доповнювалась укріпленнями, так званими «змійовими валами», посульську частину яких і тепер можна бачити вздовж берегів Сули в районі згадуваного села Жовнин. Не виключено, що саме про ці укріплення згадує єпископ Бруно, який проїздом до земель печенігів побував у Києві і спостерігав «крепкую и длинную ограду» на відстані двох днів дороги від Києва¹⁶, тобто, очевидно, в районі Посулля, за яким починалися землі печенігів. Це дає можливість вважати Посулля південно-східною межею Русі, державним кордоном, але не етнічним, оскільки за межами посульської оборонної лінії відомі давньоруські поселення на Пслі, Ворсклі, Сіверському Дінці. Разом з тим навіть для сучасників «Слова о полку Ігоревім» похід за Сулу сприймався як славний військовий подвиг¹⁷.

Тому виникає питання, чи залишалось осіле давньоруське населення в X—XII ст. у районах на схід від Сули, в яких відносинах воно знаходилося з печенігами (чи половцями) і центральною владою, а також лівобережними князівствами?

Археологічні матеріали дають певні дані для постановки цих питань. У результаті суцільного дослідження басейнів лівих приток Дніпра виявилось, що більшість роменських поселень продовжували функціонувати і в давньоруський час досить інтенсивно. У цей же час нівелюється і знову забудовується Донецьке городище (Донець) на Сіверському Дінці, аналогічна ситуація спостерігається і в літописній Лтаві на Ворсклі¹⁸.

Останнім часом автором простежено наявність життедіяльності в давньоруський час на городищах поблизу с. Ніцаха (верхів'я Ворскли) і Кам'яного (середня течія Псла), багаторічні дослідження яких дозволяють говорити про загальнодавньоруський характер культури їх населення, у незначній мірі ускладнений інорідними елементами. Загальний характер культури проявляється, зокрема, в християнізації населення даної території. Так, дослідження матеріалів розкопок могильників поблизу с. Кам'яне (40 насипів), Городнє (близько 70 курганів) і на околицях хутора Зелений Гай (15 курганів) виявили західну або північно-західну орієнтацію поховань за обрядом трупопокладення: на горизонті, в неглибоких ямах або в самому насипі. У більшості випадків простежується наявність вугілля в насипі або кільцевих канавках. У деяких курганах зафіковані урнові поховання спалених на стороні (Кам'яне), а також поховання з кістяками коня (Городнє). Названі факти свідчать не лише про пережитки язичества, але й вказують на етнічну неоднорідність населення південно-східного Лівобережжя¹⁹. Хоча в жодному із досліджених курганів не виявлено речей християнського культу, християнська ідеологія поховань є безсумнівною. Сказане підтверджується знахідками енколпіона і натільних бронзових іконок на городищі поблизу с. Кам'яного, кам'яних хрестиків (Ніцаха, Донецьке), налобних срібних пластинок (Зелений Гай); що є досить переконливим аргументом на користь християнізації населення басейнів названих річок²⁰.

Таким чином, ми вправі вважати в населенні південно-східного Лівобережжя той же слов'янський масив, що і в центральних районах, зі спільною матеріальною і духовною культурами. Названі вище іногнічні елементи незначні і в даному випадку не суперечать вказаному положенню.

Отже, ми маємо всі підстави вважати, що і в X—XIII ст. населення Дніпровського Лівобережжя було переважно сіверянським, хоча з наявністю вихідців із інших східно-слов'янських племен. Не виключено,

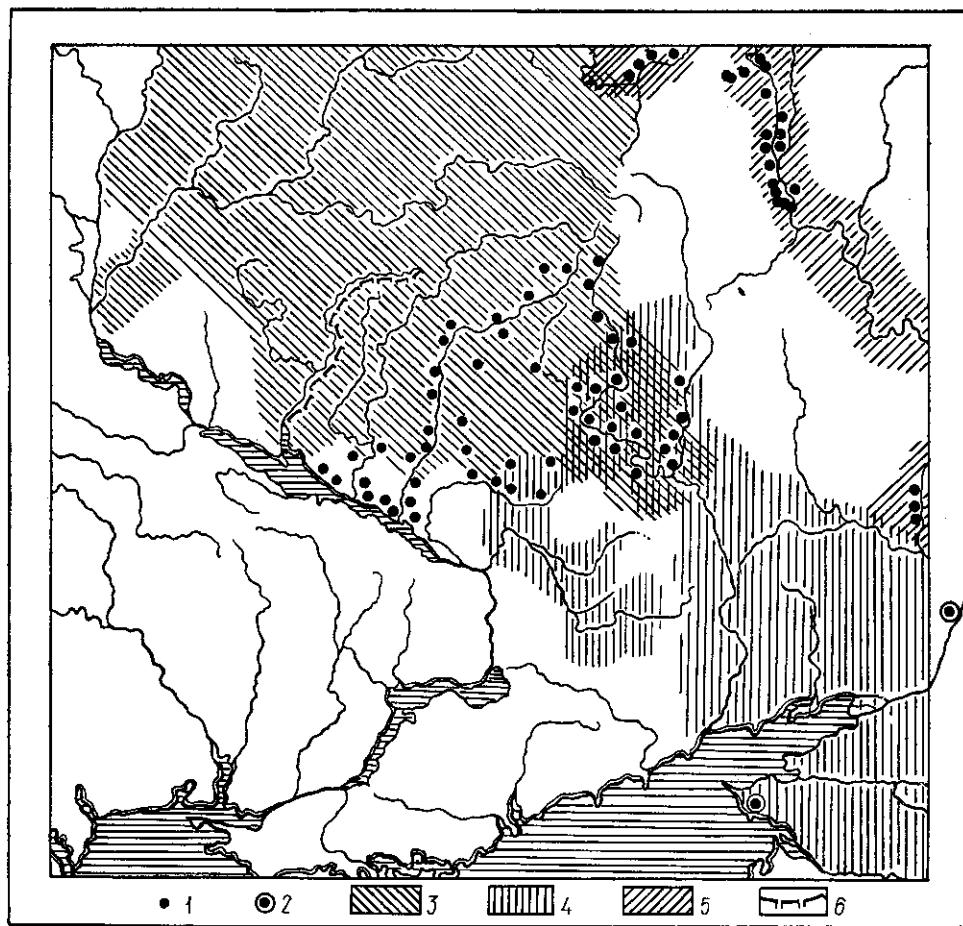
¹⁶ Памятники истории киевского государства IX—XII вв.—Л., 1936.—С. 76.

¹⁷ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве и его современники.—М., 1971.—С. 57.

¹⁸ Шрамко Б. А. Указ. соч.—С. 331; Ляпушкін І. І. Вказ. праця.—С. 70—75.

¹⁹ Моруженко А. А., Косиков В. А. Курганы у с. Городное // СА.—1977.—№ 1.—С. 287.

²⁰ Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.—К., 1984.—Рис. 28; Шрамко Б. А. Указ. соч.—Рис. 143.



Карта-схема давньоруських поселень у південно-східних районах Київської Русі. Умовні знаки: 1 — давньоруські поселення на схід від Сули; 2 — Біла Бежа (І), Тмутаракань (ІІ); ареал поширення пам'яток; 3 — романської; 4 — салтівської; 5 — боршевської культур; 6 — посульська оборонна система.

що в його складі знаходились і якісь (скоріше всього — аланські) етнічні компоненти салтівської культури, з тривалими традиціями осілості і землеробства на даній території²¹.

Картографування давньоруських пам'яток на всій території Дніпровського Лівобережжя дозволяє говорити про більш густу заселеність, порівняно з попереднім періодом. Так, якщо для другої половини I тисячоліття н. е. відомо близько 250 пам'яток, то для перших віків II тисячоліття — близько 180 пунктів з матеріалами давньоруської культури X—XIII ст. Виходячи із літописного визначення території сіверянського племінного союзу (по Десні, Сейму, Сулі), з одного боку, і наявності сіверянських поселень і могильників у басейні Сіверського Дінця — з другого, ми можемо говорити про успішне заселення не лише лісостепових, але і степових місцевостей даної території в XI—XIII ст. У цьому відношенні досить показовим є район на схід від Сули, де в нижній течії Псла, вздовж лівого берега Дніпра і в басейні Ворскли зафіксовано близько 30 пунктів з давньоруськими матеріалами. Понад 20 аналогічних поселень знаходяться ще східніше, в басейнах Орелі (7) і Сіверського Дінця (15) (рис. 1). Значна група давньоруських пам'яток є в Надпоріжжі, які, очевидно, були опорними пунктами — факторіями Русі в її зв'язках з Тмутараканню і країнами Сходу. Цікаво відзначити, що на лівому березі порожистої частини Дніпра спеціалі-

²¹ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья.— С. 148—149.— Табл. 12.

стами зафіксована наявність роменської кераміки²². Це, на нашу думку, може свідчити про більш раннє освоєння сіверянами цього регіону, для якого є характерним змішання різних у племінному і етнічному відношеннях компонентів.

Пам'ятки Дніпровського Лівобережжя в давньоруський час представлені як відкритими, так і укріпленими поселеннями. Перші, як правило, розташовані поблизу городищ і пов'язані з ними не лише місцева находженням, але і загальним характером знайдених на них матеріалів. Укріплені поселення за своєю топографією можуть бути поділені на дві групи, до першої із яких відносяться мисові городища. Будучи розташованими на високих останцях у заплавах або на стрімких відрогах, утворених крутими балками, ці поселення за своїм місцеворозміщенням не відрізняються від аналогічних городищ роменської культури. Форма їх визначається конфігурацією місцевості. Укріплення таких городищ, як правило, складається із валу і рову з напільному боку, що відокремлювали мис від селища, а також ескарпів — з інших.

У більшості випадків, на поселеннях цієї групи більш ранніми є нашарування скіфського часу або роменської культури; при цьому, часто між роменськими і давньоруськими культурними шарами відсутні стерильні прошарки або сліди пожеж (Ніцаха, Червоний Ранок, Ленінське та ін.). Разом з тим на ряді городищ прошарок від пожежі роменського часу нівелювався підсилюкою материкової глини, на якій залягав шар з матеріалами XI—XIII ст. (Донецьке, Кам'яне).

Городища другої групи не пов'язані з місцевістю і являють собою поселення з кільцевим плануванням укріплені. Своєю топографією вони відрізняються від городищ першої групи, розташовуючись, частіше всього, на плато, на підвищеннях у заплавах рік. Інколи городища цієї групи займали ділянки на мисах корінних берегів рік, але при цьому для них є характерним існування кільцевого планування оборонної лінії. Всі ці городища одношарові і містять матеріали XI—XIII ст.

Картографування городищ давньоруського часу показує, що вони, на противагу від роменських, розташовані поодинці, а не групами, але в межах видимості одне від одного. Особливістю давньоруського періоду є поширення відкритих поселень, не пов'язаних з укріпленими, що є типовим для нижніх течій Псла і Ворскли, придніпровських районів, басейну Орелі, Сіверського Дніця.

У рамках періоду, який ми розглядаємо, не всі поселення були одночасові і щільність давньоруського населення не могла бути постійною в цьому неспокійному регіоні. Через загострення зовнішньої небезпеки населення переселялось до внутрішніх районів. Так, відомо переселення в Чернігівську землю в 1117 р. жителів Білої Вежі. Проте, в південно-східному регіоні Київської держави поселення давньоруських землеробів існують аж до нової хвилі навали кочівників у кінці 30-х років XIII ст.

У зв'язку з цим виникає питання про юрисдикцію південно-східних окраїн давньоруських земель. Як відомо, після входження сіверян до складу Київської Русі, їх територія знаходилась у безпосередній залежності від великого князя. Першим самостійним князем (чернігово-сіверським і тъмутараканським) став Мстислав, після смерті якого і до 1054 року сіверянська земля знову підпорядковується центральній владі. В XI ст. починається процес відокремлення земель (князівств), який завершується в першій половині XII ст. З утворенням на території Лівобережжя Чернігівського і Переяславського князівств, землі по Пслу, Ворсклі і Сіверському Дніцю, а також і Посейм'я (в різні періоди міжусобної боротьби) потрапляють під владу переяславських князів. Однак влада їх у цьому південно-східному районі часто була лише номінальною в умовах постійних набігів степовиків. Разом з тим важко погодитися з думкою, що давньоруське населення на схід від Сули

²² Сміленко А. Т. Слов'яни в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.— С. 161—177.— Рис. 57.

знаходилось у залежності від кочівників²³. Бракує археологічних матеріалів для підтвердження такої думки. Навпаки, відсутність слідів пожеж на більшості давньоруських городищ південно-східного порубіжжя начебто дозволяє говорити про мирні відносини їх населення з кочівниками, безумовно, зацікавленими в торгово-економічних зв'язках з осілими землеробами. Механізм існування цих груп населення Дніпровського Лівобережжя уявляється надзвичайно цікавим, може бути предметом спеціального дослідження, але, на жаль, досі не привертав уваги.

Крайній південний схід слов'янського розселення — басейн Дону — у VIII—Х ст. займало населення боршевської культури. Питання про його племінну атрибуцію все ще залишається дискусійним, що, передусім, пояснюється відсутністю в Початковому літописі вказівок на ім'я слов'ян Подоння: керуючись лише літописом, ми взагалі повинні б виключити цей район із східнослов'янської ойкумені, поскільки її крайньою східною межею «Повість временних літ» називає Сулу. Між тим, ще в дореволюційній історичній географії склалася думка про заселеність Подоння слов'янами, але існували істотні розходження відносно їх племінної належності*. Більшість авторів висловлювались на користь сіверян, вказуючи при цьому на сіверянську колонізацію Дніпро-Донського межиріччя (статті М. П. Барсова, П. П. Голубовського, Д. І. Багалея, ранні праці О. О. Шахматова). За племінну належність донських слов'ян до союзу вятичів виступає О. О. Спіцин, який, до речі, не виключав можливості проникнення на Дон і сіверян. Мала місце думка і про відсутність тут осілого слов'янського населення аж до XII ст. (Середонін М. С.).

Після дослідження боршевських поселень у 20-х рр. минішнього століття, їх населення стали розглядати як вятицьке (М. І. Артамонов, А. В. Арцихівський, О. Л. Монгайт, Б. О. Рибаков і ін.). На думку В. В. Мавродіна та І. І. Ляпушкіна, боршевські пам'ятки були залишені особливим слов'янським племенем «славиун» (с-л-віюн), згаданим хазарським царем Йосипом²⁴. Згодом В. В. Мавродін визнав належність їх до вятичів, а І. І. Ляпушкін відмовився від спроб конкретного вирішення цього питання. Утримуються від таких спроб і Г. Ф. Солов'йова та В. В. Седов, вважаючи, що в даний момент питання не може бути розв'язаним²⁵.

Проте археологічні дослідження останніх років, проведені воронезькими спеціалістами, ввели до наукового обігу чимало нових даних, які дозволяють відповісти на питання про племінну належність боршевців. Його вирішення знаходиться в прямому зв'язку з терміном «роменсько-боршевська» культура, під яким розуміється єдність різних груп пам'яток, на чому наполягав І. І. Ляпушкін²⁶. Цей термін став загальновживаним і був визнаний навіть П. М. Третьяковим, який раніше чітко поділяв роменські (сіверянські) і боршевські (вятицькі) пам'ятки.

При подальшому вивчені обох груп пам'яток, спеціалісти звернули увагу і на їх відмінності в поховальному обряді, житлах, керамічному комплексі. Разом з тим не заперечувалась і деяка схожість між культурами слов'ян Подоння і Дніпровського Лівобережжя. Результатом

²³ Довженок В. І., Юра Р. О., Гончаров В. К. Вказ. праця. — С. 9.

* Більш повна історіографія питання в кн.: Москаленко А. Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С. 7—14; Седов В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — С. 140—142.

²⁴ Мавродін В. В. Очерки истории Левобережной Украины. — Л., 1940. — С. 57; Ляпушкин И. И. Славяно-русские поселения на Дону и Тамани по археологическим данным // МИА. — 1941. — № 6. — С. 239.

²⁵ Солов'єва Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. (вятичес, радимичес, северяне) // СА. — 1956. — XXV. — С. 148; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — С. 140—142.

²⁶ Ляпушкин И. И. О датировке городищ роменско-боршевской культуры // СА. — 1947. — IX. — С. 126; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства // МИА. — 1968. — № 152. — С. 88—89.

їх розробки став висновок про неправомірність вживання терміну «роменсько-боршевська» культура, в якому некоректно об'єднані археологічні пам'ятки двох етнографічно різних спільностей²⁷.

На нашу думку, серед слов'янського населення басейнів Воронежу і Дону переважали вятичі. Адже переважна більшість поховань і конструкцій у боршевських могильниках мають аналогії у верхньоокських курганах, належність яких до вятичів незаперечна. Більшість керамічного посуду також аналогічна керамічному комплексу слов'янських поселень у басейні Оки. Разом з тим А. З. Вінників при дослідженні боршевських могильників виділяє угро-фінську і салтівську групи кераміки, а також вказує на наявність посуду волинцевського вигляду²⁸. Отже, можна стверджувати, що населення Подоння сформувалось на основі слов'янських переселенців із басейну Оки при участі угро-фінського і алано-болгарського компонентів, а також слов'ян, які спорадично проникали в даний регіон із сусідніх районів Дніпровського Лівобережжя і Середнього Подніпров'я.

Говорити ж про «сіверянську колонізацію» Подоння не можна, оскільки із роменської культури неможливо вивести боршевську; вони, до того ж, майже синхронні в межах VIII—Х ст.

Наприкінці Х ст. згасає життя на нечисленних боршевських поселеннях і салтівських пам'ятках. Причину їх загибелі пов'язували з походами Святослава Ігоревича (964—965 рр.), які привели до падіння Хазарського каганату і розгрому боршевських і салтівських поселень (М. Ю. Брайчевський)²⁹.

На нашу думку, причиною занепаду донських поселень, скоріше всього, стали набіги печенігів, які панували в степах Причорномор'я і створювали серйозну загрозу кордонам Київської Русі. Саме так пояснює літописець будівництво фортець Володимиром наприкінці Х ст. і Ярославом Мудрим у 30-ті рр. XI ст. Після проведення Русью цих заходів, могутність печенігів послаблюється і з середини XI ст. встановлюється відносний спокій, що дозволило слов'янам знову почати процес освоєння Подоння. Опорними пунктами Русі стали Біла Вежа на Дону і Тмутаракань на Боспорі, які політично тяготіли до Чернігово-Сіверської землі, і з якими у торків і печенігів встановилися відносини власнітету. Підтвердженням цих відносин є залишення руськими Білої Вежі після розгрому половцями печенігів, що привело до неможливості існування міста без дружнього оточення із «своїх поганых»³⁰. До середини XII ст. руські були витіснені з Тмутаракані. Все Приазов'я з Подонням, а також південно-східне Подніпров'я опинились під пануванням половців.

Разом з тим якась частина осілого населення привчайлась до нових умов життя. Про це свідчить існування неукріплених поселень з матеріалами давньоруської культури XII—XIII ст., виявлених у басейні Дону, Воронежу. Дослідники відзначають деякий архаїзм рівня культури їх жителів (відсутність скляних браслетів, амфорної кераміки, шиферних пряслиць, появи саманних будівель, підкурганний спосіб поховання разом з інвентарем і т. д.). Останнє вказує на етнічно неоднорідне населення, в якому легко визнати бродників, які сповідували християнство³¹. Очевидно, поселення бродників, які виконували повин-

²⁷ Москаленко А. Н. Городище Титчиха.— Воронеж, 1965.— С. 155; Москаленко А. Н. Славяне на Дону.— Воронеж, 1981.— С. 146—147; Винников А. З. Указ. соч.— С. 24; Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Лівобережжя...— С. 146.

²⁸ Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона.— Воронеж, 1984.— Табл. III, 4.— С. 177.

²⁹ Брайчевський М. Ю. Вказ. праця.— С. 176.

³⁰ Плетнєва С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Труды Волгоградской археологической экспедиции // МИА.— 1958.— № 62.— С. 219; Артамонов М. И. Саркел — Белая Вежа // Там же.— С. 83—84.

³¹ Плетнєва С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // КСИИМК.— 1964.— Вып. 99.— С. 26; 31—32; Артамонов М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону // ИГАИМК.— Л., 1929.— Вып. 131.— С. 106; Артамонов М. И. Саркел — Белая Вежа.— С. 84; Плетнєва С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества в X—XIII вв.— М., 1975.— С. 280.

ність по перевезенню, бачив Рубрук під час своєї місії в ханську ставку в 1253—1255 рр.; досить істотним є також те, що він називає жителів поселення «руськими», на відміну від інших «сарацин» (мусульман — О. С.) саме за віросповіданням³².

Ці окраїнні землі (по Дону і Воронежу) в документах XIV—XVII ст. називалися «Рязанською Україною», що послужило підставою деяким історикам включити їх до території Рязанського князівства в період існування Київської Русі³³. Найбільш переконливим, однак, є припущення, висловлене наприкінці XIX ст., згідно якого з 20-х рр. XII ст. населення Подоння було політично і юридично незалежним від влади руських князів, являючи собою спільність з самоврядуванням, в якій допустимо вбачати прототип майбутнього козацтва. Таке припущення підтримується і нині³⁴.

Розглядаючи історію слов'яно-русського населення південно-східних окраїн Давньоруської держави у VIII—XIII ст., ми приходимо до висновку, що в ході освоєння різних регіонів державної території є деякі відмінності при наявності спільногого моменту — постійного натиску кочівників.

Відмінності ж були зумовлені передусім географічним положенням цих регіонів. Так, якщо населення Лівобережного Подніпров'я навіть за межами посульського державного кордону входило до складу того чи іншого південноруського князівства і заселені ним землі можна розглядати як частину території Київської Русі, то в Подонні і Приазов'ї процес освоєння був перерваний наприкінці X ст. Його відновлення відноситься до середини XI ст., коли давньоруські поселення знову виникають на згаданих територіях, використовуючи в ролі форпостів Білу Вежу і Тмутаракань.

Проте розгром половцями Білої Вежі і витіснення слов'янського населення з Таманського півострова в 20-х рр. XII ст. виключають названі райони південно-східного порубіжжя із процесу формування території давньоруської держави з центром у Києві.

O. B. Сухобоков

ЮГО-ВОСТОЧНОЕ ПОГРАНИЧЬЕ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОСУДАРСТВА В VIII—XIII ВВ. (К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТЕРРИТОРИИ)

В статье рассматриваются вопросы исторического развития населения окраинных районов Киевской Руси на юго-восточных землях восточнославянского расселения. На основе анализа археологических материалов и свидетельств письменных источников автор приходит к выводу о существенных различиях в процессе государственного освоения этих земель. Так, население Днепровского Левобережья, проживавшее к востоку от Сулы, входило в состав Черниговского и Переяславского княжеств, что позволяет рассматривать этот район как часть государственной территории древнерусского государства. В Подонье и Приазовье процесс освоения их славянами был прерван в конце X века и возобновлен в середине XI века. Однако под давлением половцев в 20-х годах XII в. русское население уходит во внутренние районы. Это заставляет исключить бассейн Дона и Приазовье из процесса формирования территории древнерусского государства в XII—XIII вв.

³² Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.— М., 1957.— С. 109—110.

³³ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии.— Варшава, 1885.— С. 170.

³⁴ Плетнёва С. А. О юго-восточной окраине...— С. 32.

O. V. Šukhobokov

SOUTH-EASTERN FRONTIER OF THE OLD RUSSIAN STATE IN 8TH-13TH CENT.
(CONCERNING THE PROBLEM ON THE FORMATION OF STATE TERRITORY)

The paper deals with problems on historical development of population in the outlying districts of Kiev Rus on south-eastern lands of the East-Slavonic settling. Proceeding from the analysis of archaeological data and evidences of written sources the author comes to the conclusion on considerable differences in the process of state development of these lands. So, inhabitants of the Dnieper left-bank area who lived eastwards from the Sula river were a part of the Chernigov and Pereyaslav princedoms, that permits regarding this region as a part of the national territory of the Old Russian state. The process of development of the Don area and Azov Sea area by Slavs was interrupted at the close of the 10th cent. and was resumed in the middle of the 11th cent. But under pressure of Polovtsians in 20s of the 12th cent. the Russian population left for the inner-regions. It makes exclude basins of the Don and Azov Sea area from the process of formation of the Old Russian state territory in the 12th — 13th cent.

Одержано 23.07.87.

ВИЙДЕ У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» У 1989—1990 рр.:

ДРЕВНИЕ СЛАВЯНЕ И КИЕВСКАЯ РУСЬ:

Збірник наукових статей.

20 арк.: іл.: 4 крб. 30 коп.

Вміщено матеріали, які висвітлюють найновіші досягнення слов'янознавства і тис. н. е. Серед них важливе місце займають статті, в яких розглядається розвиток вітчизняного слов'янознавства рубежу і перших століть н. е., а також черняхівської проблематики. Розглядаються питання ранньосередньовічної археології Східної Європи другої половини I тис. н. е., розкривається рівень соціально-економічного і політичного життя слов'ян, їх духовного світу та взаємовідносин із степовим населенням. Особливу увагу привертають проблеми ранньокласових відносин у східних слов'ян. На основі аналізу археологічних та літописних свідчень проведені цікаві дослідження і зроблені конкретні повідомлення з історії Київської Русі.

Монографія вийде у 1989 р.

Гаврилюк Н. А.

ДОМАШНЕЕ ПРОИЗВОДСТВО И БЫТ СТЕПНЫХ СКИФОВ.

14 арк.: іл.—(в обкл.): 3 крб. 10 коп.

У монографії досліджується невиробнича сфера життя населення Північного Причорномор'я VII—IV ст. до н. е. Показано, що домашні промисли і домашнє виробництво відбивають закономірності розвитку базису скіфського суспільства. Факторами основою дослідження послужили матеріали розкопок поселень, курганів та курганических могильників степової зони Північного Причорномор'я. Враховуючи палеоекологічну ситуацію, визначена межа зростання кочового населення, проаналізовано систему харчування степових скіфів, динаміку їх розвитку, харчову тріаду. Досліджено ліпну та гончарну кераміку, металевий та дерев'яний посуд, інші предмети побуту. Простежено контакти степових племен з лісостеповими, фракійським та грецьким світом.

Монографія вийде у 1989 р.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ



Нові поховання ката콤бної культури в Середньому Подніпров'ї

В. І. Клочко, М. О. Ричков

У публікації розглядаються поховання ката콤бної культури, що вперше виявлені в лісостеповій смугі на Правобережжі Дніпра. Ці знахідки розширюють наші уявлення про північні межі поширення пам'яток цієї культури.

Особливу увагу дослідників привертає проблема територіального поширення пам'яток ката콤бної культури, зокрема в Середньому Подніпров'ї.

Територію Правобережжя Середнього Дніпра (Київська та Черкаська області) Т. Б. Попова розглядала як частину окремого локального варіанта ката콤бної культури¹. На противагу їй С. С. Березанська та О. Г. Шапошникова відзначали, що в даному регіоні позначились лише вплив ката콤бної культури на місцеве населення та проникнення окремих невеликих груп її носіїв у лісові області². Цю думку підтримував і Л. С. Клейн, який, виділивши сім ознак, характерних для ката콤бної культури, не знайшов більшості з них у пам'ятках Середнього Подніпров'я³. Пізніше С. С. Березанська, переглядаючи це питання, дійшла висновку, що вказана територія не була зайнята пам'ятками ката콤бної культури⁴.

Усі вищезгадані дослідники, зокрема і Т. Б. Попова, вказували на відсутність обряду поховання в катакомбі у Середньому Подніпров'ї, оскільки тут на той час вони були не відомі. Тому в літературі утвердждалася думка, що ця територія не була зайнята носіями ката콤бної культури. Це відбилося і на опублікованих пізніше картах поширення пам'яток цієї культури⁵. О. Г. Шапошникова розглядає територію Правобережжя Дніпра від Кременчука до Києва як зону контактів ямно-ката콤бних племен з носіями середньодніпровської культури⁶. Цьому висновку передували знахідки поховань у катакомбах з горщи-

¹ Попова Т. Б. Этапы развития ката콤бной культуры // СА.—1955.—№ 22.—С. 41, 47.—Рис. 5.

² Березанская С. С., Шапошникова О. Г. Рецензия на книгу Т. Б. Поповой «Племена ката콤бной культуры» // СА.—1957.—№ 2.—С. 272.

³ Клейн Л. С. Ката콤бные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур // СА.—1962.—№ 2.—С. 38.

⁴ Березанская С. С. Деякі питання історії Середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи // Археологія.—1966.—Т. XX.—С. 57.

⁵ Археология Украинской ССР.—К., 1985.—Т. 1.—С. 362.—Карта 9; История Украинской РСР.—К., 1977.—Т. 1.—С. 96, 97.

⁶ Шапошникова О. Г. Ката콤бна культура // Археологія Української РСР.—К., 1973.—Т. 1.—С. 330.

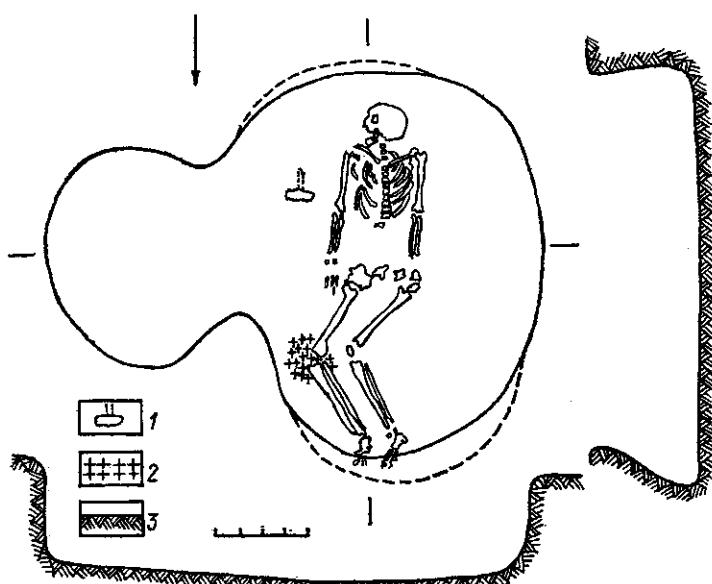


Рис. 1. Поховання 5 з кургану № 1 біля с. Вільшана на Черкащині. Умовні знаки: 1 — кам'яна сокира, 2 — вохра, 3 — материк.

ками катакомбного типу в районі Кременчука на Черкащині та Кіровоградщині⁷.

Далі, на північ від Кременчука, до недавнього часу не були відомі поховання в катакомбах. Серед матеріалів розкопок М. Є. Бранденбурга можна виділити ряд поховань, які здогадно можна віднести до катакомбної культури, але жодної катакомбної споруди не було зафіковано, оскільки кургани на даній території досліджувались за методикою розкопок колодязем, який копали в центрі насипу, і, як правило, не зачіпали периферію кургану, де якраз і могли бути катакомбні поховання. У післявоєнні роки тут кургани майже не вивчались.

Останнім часом на вказаній території стали проводитись досить інтенсивні дослідження курганів у зв'язку з проведеним тут ряду будівельних робіт. Нова методика розкопок курганів траншеями з використанням потужних механізмів дала можливість розкривати кургани великими площами, захоплюючи периферію насипу і навіть частково навколо курганний простір. Це, в свою чергу, зробило можливим виявлення поховань у катакомбах.

Так, у польовому сезоні 1984 р. виявлено три поховання в катакомбах. Одне з них (поховання № 5) трапилось у кургані № 1 біля с. Вільшана Городищенського району Черкаської області*.

Курган знаходився на високому мису, утвореному злиттям двох річик — Білянки та Вільшанки, в 50 м на північ від старого вільшанського шляху. Курган — один з найвищих в окрузі. Його висота — 1,5 м, діаметр — 32 м.

Поховання знаходилось у 7 м на північний схід від центру, було впущено в насип, споруджений над похованням ямної культури. Похувальна споруда являла собою катакомбу (рис. 1). Вхідний колодязь у плані овальної форми, розмірами $0,98 \times 0,8$ м. Дно на глибині 2,6 м від сучасної поверхні. Нижня частина вхідного колодязя заповнена жовтою материковою глиною.

⁷ Тереножкин А. И. Отчет о работе первобытной и скифской Кременчугской экспедиции 1956—1957 гг. // НА ИА АН УССР.—1956/1.—№ 2555; Даниленко В. Н. Отчет об археологических исследованиях первобытного отряда Кременчугской археологической экспедиции 1956 г. // НА ИА АН УССР.—1956/1а.—№ 2674.

* Дослідження проводились Лісостеповою Правобережною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Г. Т. Ковпаненко.

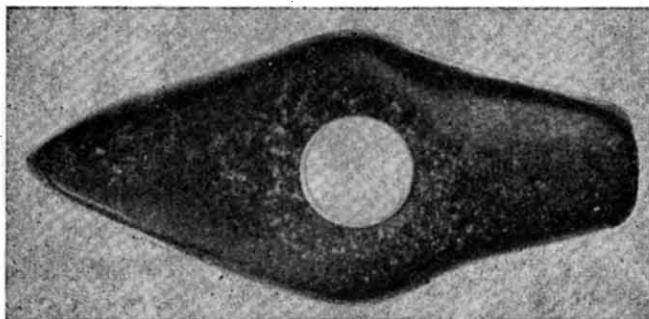


Рис. 2. Кам'яна сокира з поховання 5, кургану I біля с. Вільшана: 1 — вигляд збоку, 2 — вигляд зверху (фото).

У західній частині колодязя знаходився вхід у камеру, шириною 0,66 м, висота не простежувалась. Дно колодязя та камери були на одному рівні. Поховальна камера овальна в плані, орієнтована з півночі на південь, розмірами $1,85 \times 1,3$ м, висота склепіння близько 0,6 м. На дні камери простежувався слабкий коричневий тлін, сліди вохри, особливо виділялась пляма біля коліна правої ноги померлого.

Кістяк дорослого чоловіка 25—30 * років лежав на спині головою на південь. Ноги, трохи зігнуті,— колінами вправо, руки простягнуті вздовж тулуза. Череп лежав на правій скроні. Нижня щелепа відпала, очевидно, при обвалі склепіння камери.

Справа від похованого, між його правою рукою та входом до камери, лежала кам'яна сокира (рис. 2, 1, 2). Сліди від її дерев'яної ручки простежувались на південь від неї. Сокира ромбоподібної форми, подовжена. Посередині зроблено отвір діаметром 2,5 см. Розміри сокири: довжина 14 см, ширина в середній частині 6 см, товщина 3,7 см.

Необхідно відзначити, що подібні сокири відомі і серед знахідок М. Є. Бранденбурга в районі Канева⁸. Крім того, ще одна знахідка, подібна до сокир катакомбної культури, трапилась у насипу кургану № 2 біля с. Журавлиха Ставищанського району Київської області⁹.

Ще два поховання в катакомбах виявлені поблизу с. Росава Миронівського району Київської області і досліджувалися Миронівською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В. І. Клочко у 1984 р.

Одне з них (поховання 7) трапилось у кургані № 1 «Козацька Могила», що знаходився на високому лівому березі р. Росави. Могила впущена в насип, споруджений над похованням ямної культури. Розміщена у 18 м на південний схід від центру. Поховальна споруда являла собою катакомбу (рис. 3). Нижня частина вхідного колодязя, зафікована на глибині 2,5 м від сучасної поверхні, була прямокутної форми розмірами $0,7 \times 0,6$ м, глибиною 6,35 м від умовного нуля та

* Вік та стать похованого визначені канд. істор. наук С. І. Круц.

⁸ Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы // САИ.—1974.—Вып. В 4—12.—Табл. 4.

⁹ Ковпанико Г. Т., Бессонова С. С., Бунятян Е. П. и др. Отчет о работе Лесостепной Правобережной экспедиции ИА АН УССР в 1982 году // НА ИА АН УССР.—1982/17.—№ 20318.—С. 5.

3,2 м від сучасної поверхні. Вхідний колодязь забитий жовтою глиною з домішкою чорнозему.

Вхід у камеру знаходився в східній стінці колодязя, шириною 0,7 м. Привертає увагу розміщення катакомби в кургані, яка орієнтована входом не до центру, як завжди, а від центру до периферії. Склепіння камери обвалилося в давнину, заповнення її затічне, перерите норами. У заповненні простежено сліди дерева, ймовірно, від перекриття входу в камеру. Камера в плані овальної форми, орієнтована з півночі на південь, розмірами $1,8 \times 1,1$ м, дно нижче від дна вхідного колодязя на 35 см, перехід від колодязя в камеру — стрімкою сходинкою.

Кістяк юнака 18—22 років лежав на спині, головою на південь. Права рука зігнута в лікті, кисть біля плеча. Ліва витягнута вздовж тулуба, кисть під стегном. Ноги, трохи зігнуті в колінах, розпались ромбом. Під кістками зафіксовані незначні сліди підстилки коричневого та сірого кольорів. Біля черепу знайдені дві грудочки лілової вохри.

Друге поховання (№ 8) трапилося у тій же групі в кургані № 8. Воно впущено в другий насип кургану, споруджений над похованням середньодніпровської культури і перекритий третім насипом, насипаним над похованням культури багатоваликової кераміки.

Поховання розміщене в 4,5 м на північний захід від умовного центру кургану. На глибині 0,5 м від сучасної поверхні виявлено вхідний колодязь, заповнений жовтою материковою глиною. Він квадратний у плані, розмірами $0,7 \times 0,7$ м, глибина його дна 3,07 м від умовного нуля. Вхід у камеру шириною 0,9 м знаходився в північно-східній

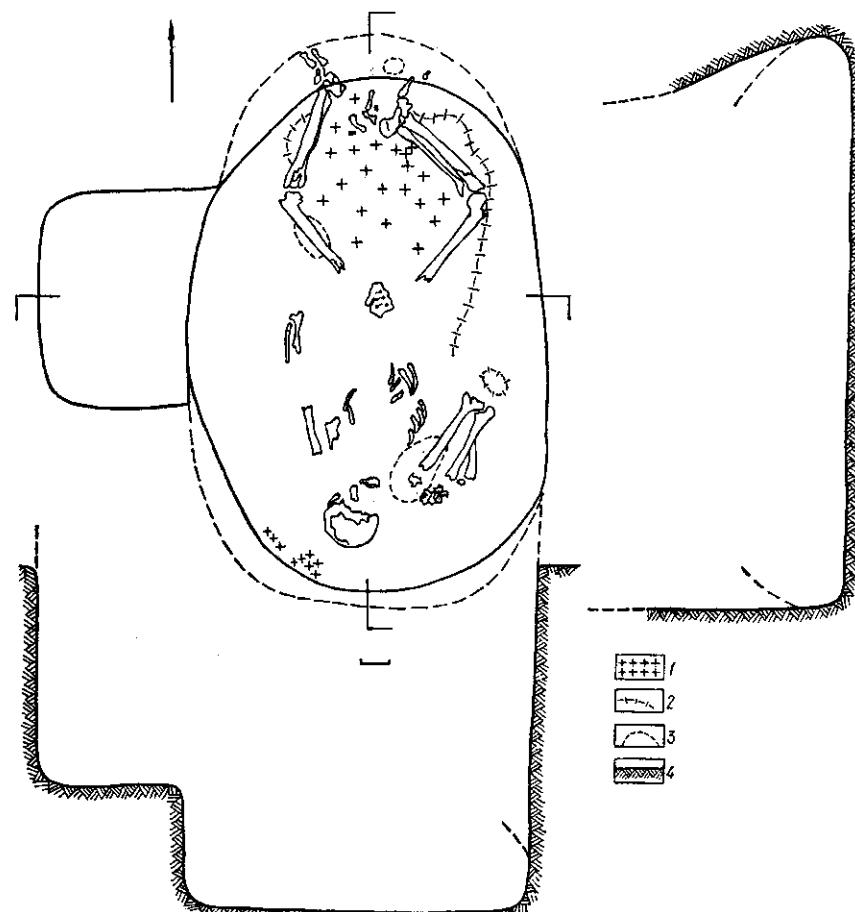


Рис. 3. Поховання 7 з кургану 1 біля с. Росава на Київщині.
Умовні знаки: 1 — voxra; 2 — коричневий тлін, 3 — світло-сірий
тлін, 4 — материк.

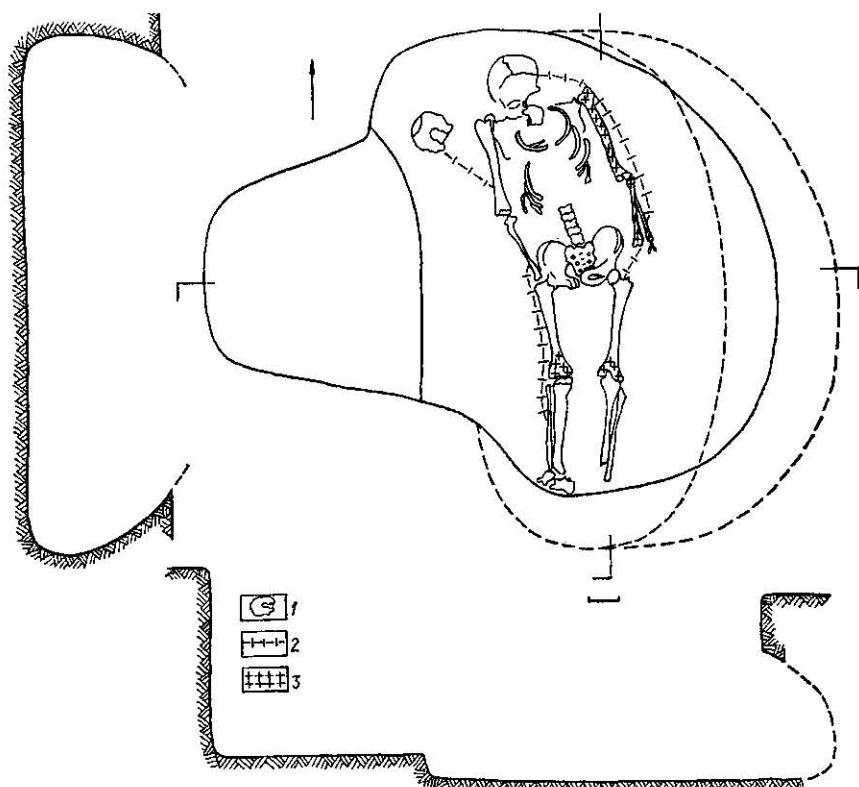


Рис. 4. Поховання 8 з кургану 8 біля с. Росава на Київщині. У м о ви
н і з н а к и: 1 — горщик, 2 — коричневий тлін, 3 — вохра.

стінці колодязя. Камера «квасолеподібної» форми орієнтована з півночі на південь, розмірами $1,7 \times 0,7$ м, дно нижче дна вхідного колодязя на 5 см. Склепіння камери не збереглось (рис. 4).

На дні камери лежав кістяк жінки 45—50 років, витягнутий на спині, головою на північ. Руки простягнуті вздовж тулуба, кисть лівої руки біля тазу, правої — на стегні.

Біля правого плеча похованої лежав невеликий ліпний горщик з глини, з пласким дном та невисокою прямою шийкою. Поверхня його рожевого кольору з темними плямами, з середини та з зовнішнього боку видно сліди розчесів. Висота горщика 10,8 см, висота шийки 2 см. Діаметр вінець 9 см, тулуба 13 см, дна 6 см (рис. 5).

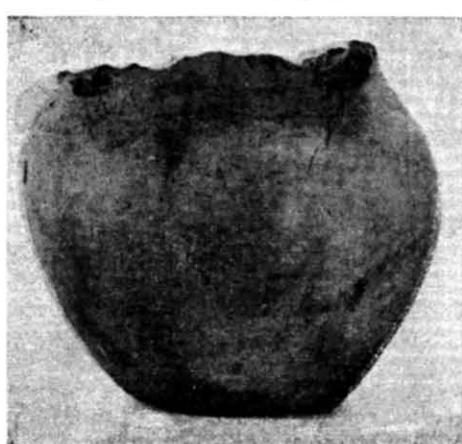


Рис. 5. Горщик з поховання 8 кургану 8 біля с. Росава (фото).

Під кістками похованої простежувались сліди тліну темно-коричневого кольору та слабка підсипка яскраво-червоної вохри.

За положенням померлого, похованальної споруди та інвентаря описані пам'ятки носять риси пізніх поховань катакомбної культури. Виявлення таких поховань на території Середнього Подніпров'я, зокрема, на його Правобережжі, можуть свідчити про те, що якесь частина катакомбного населення все ж таки проникла на дану територію. Можливо, це були епізодичні відвідування, однак вказані факти ще раз підтверджують наяв-

ність контактів між місцевим населенням та населенням, що мешкало далі на південь. Таким чином, зона контактів середньодніпровців та ката콤бників, намічена О. Г. Шапошниковою, отримала ще одне підтвердження і навіть може бути дещо розширеня на захід.

Ще рано говорити про можливість носіїв ката콤бної культури постійно мешкати на даній місцевості, але знахідки тут поховань у катаombs дають підставу припускати, що подібні поховання в наступних польових сезонах можуть бути знайдені.

Зокрема, поховання в катаombs, практично невідомі раніше, зараз стали з'являтись і на Лівобережжі Середнього Дніпра. Так, у 1984 р. Лівобережною Лісостеповою експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М. М. Чередниченка в кургані № 5 біля с. Воронинці Оржицького району Полтавської області було виявлено дитяче поховання в катаombok.

Отже, поховання в катаombs виявлені там, де ще зовсім недавно вважалось, що їх не повинно бути. І, можливо, в майбутньому буде порушено питання, чи Середнє Подніпров'я населяли носії ката콤бної культури?

В. И. Клочко, Н. А. Рычков

НОВЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

В статье публикуются сведения о трех погребениях в катаombs, обнаруженных на Киевщине и Черкащине на Правобережном Днепре. По ряду признаков данные погребения могут быть отнесены к катаombokной культуре. Подобные погребения впервые обнаружены столь далеко на северо-запад от основной территории распространения катаombokной культуры. Данные факты вносят некоторые корректировки в вопрос о северной границе распространения катаombokной культуры, расширяя зону контактов ее носителей с северо-западными соседями.

V. I. Klochko, N. A. Rychkov

NEW BURIALS OF THE CATACOMBS CULTURE IN THE MIDDLE DNIETER AREA

The paper presents three burials in catacombs discovered in Kiev and Cherkassy regions on the right bank of the Dnieper. A number of features permit attributing the above burials to the catacombs culture. Such burials have been for the first time discovered so far north-westwards from the main territory of the catacombs culture spread. The given facts introduce certain corrections to the problem concerning the northern border of the catacombs culture spread broadening the contact zone of its carriers with their north-western neighbours.

Одержано 13.03.85

Скіфські статуї крилівської курганної групи

В. О. Колотухін, В. С. Ольховський

У публікації розглядаються чотири антропоморфні статуї та дві кам'яні бази до них, знайдені при дослідженні курганної групи біля с. Крилівка (Крим). Аналізуються іконографічні особливості цих виробів у ряді пам'яток скіфської монументальної скульптури, обергрунтуючись датою описаних антропоморфів.

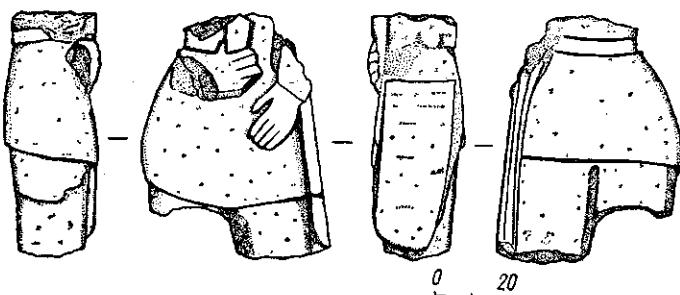


Рис. 1. Статуя з кургану 1 крилівської курганної групи.

Влітку 1983 р. Північно-Кримська експедиція ІА АН УРСР досліджувала курганну групу за 0,5—4 км на північ — північний захід від с. Крилівка Сакського району Криму, що потрапила в зону зрошення. Було знайдено шість зразків скіфського монументального мистецтва — чотири антропоморфні статуй і дві бази до них. Всі вони виготовлені із вапняку-черепашнику і входили до складу поховально-поминальних комплексів.

Статуя з кургану 1 (рис. 1) була знайдена в жертвовній ямі № II, що прилягає ззовні до кільця кромлеху. Зберігся фрагмент тулуба статуї: його максимальні розміри — $0,69 \times 0,5 \times 0,25$ м. Антропоморф відтворює фігуру чоловіка в короткому каптані, поділ якого ззаду прямий, а спереду опущений вниз тупим кутом до рівня паху. Чітко виділяється гладкий пояс шириною 4 см. У правій руці, притиснутій до живота, знаходитьться ритон. Ліва рука, злегка зігнута у лікті, притиснена до верхньої частини лівого стегна; виділяється обшлаг рукава каптану. Привертає увагу ретельна проробка пальців лівої руки. На лівому боці зображені великий підпрямокутний горит, лука немає (не зберігся?).

Через відсутність у жертвовній ямі інших речових знахідок статуя датується за аналогіями IV—III ст. до н. е.

Статуя з кургану 4 (рис. 2, 1) доброї збереженності виявлене у східній полі насипу, максимальні її розміри — $1,5 \times 0,53 \times 0,13—0,18$ м. На відміну від попередньої, ця знахідка відтворює людську фігуру дуже узагальнено, геометризовано і нагадує причорноморські стели епохи енеоліту — ранньої бронзи. Виділяються «плечі» антропоморфа; голова, яка виступала півкругом, майже повністю відбита. Інші деталі не виявлені. Нижня частина статуї оформлена у вигляді шипа шириною і висотою до 0,35 м, товщиною близько 0,1 м. Шип, безумовно, свідчить про те, що статуя вставлялась у кам'яну базу, яка не збереглася.

Цей факт підтверджує скіфське походження антропоморфа, оскільки в епоху енеоліту — бронзи кам'яні бази майже не застосовувались, нижні частини не мали чітко оформленного шипа.

Статуя відноситься до одного з двох скіфських поховань кургану 4, найімовірніше, до більш раннього і датується IV—III ст. до н. е. Дуже близькою аналогією її є антропоморф з могильника (курган

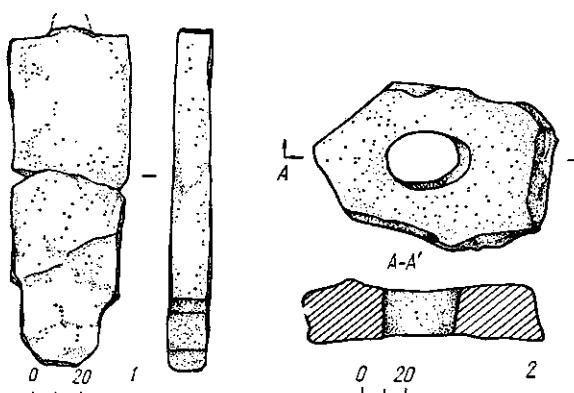


Рис. 2. Антропоморф з кургану 4 (1), база статуї з кургану 19 (2).

13) між с. Колоски і Велике на північ від м. Євпаторії¹. Статуї кургану 2 біля с. Червоний Поділ², кургану 5 з могильника Липці³ і Сахнової Могили⁴ морфологічно близькі вищеописаній, але виконані більш реалістично.

Статуя з кургану 12 (рис. 3) представлена трьома фрагментами, знайденими в жертвовій ямі V і в насипу. Загальні розміри двох найбільших фрагментів (тулуба і ноги) — $0,96 \times 0,44 \times 0,28$ м. Лицева грань статуї зіпсована відколами і вивітрюванням. Проступають контури правої руки, притисненої до живота, в якій, можливо, знаходився ритон (?). Каптан і пояс аналогічні зображенім на статуї з кургану 1. Праворуч до пояса підвішено довгий предмет (брусок?), ліворуч — горит з великим магазином для стріл і несиметричним «віконцем», в якум помітні древки стріл. Можливо, в горіті зображено лук. На голові статуї — напівсферичний шолом, що не закриває вуха. Цей антропоморф виготовлено досить професійно, поверхня його відшліфована. Він є справжньою скульптурою, яка анатомічно точно передає будову людського тіла. За аналогіями знахідка датується IV—III ст. до н. е.

У кургані 18 поховань не було. В його центрі зафіковано скучення каміння, серед якого знаходились верхня частина статуї і база до неї (рис. 4, 1, 2). Розміри знайденої частини статуї — $0,78 \times 0,82 \times 0,21$ м. Вона відтворює ненатурально широкоплечу чоловічу фігуру з ритоном у лівій, злегка зігнутій у лікті, руці. Права теж злегка зігнута, її кисть знаходилась, очевидно, у верхній частині правого стегна. На ший невисоким рельєфом зображено одновиткову гривну, на голові — шолом (зачіску?). Обличчя досить виразне — довгий прямий ніс, брови, рельєфом зображені мигдалеподібні очі, а рот — гравіруванням.

Знайдена там же база статуї являла собою плоску вапнякову плиту підпрямокутної форми розмірами $1,35 \times 1,2 \times 0,26$ м (рис. 4, 2). У центрі плити — прямокутний отвір $0,5 \times 0,3$ м, що відповідає шипу втраченої частини антропоморфи.

Датувати статую і базу важко. Фрагменти кераміки з насипу, які піддаються визначенню, датуються II ст. до н. е.—I ст. н. е., але немає підстав вважати, що вони відповідають часові створення цього комплексу: в незначній кількості грецька кераміка рубежу ери зустрічається в багатьох курганах IV—III ст. до н. е. Північно-Західного Криму.

У кургані 19 база статуї (рис. 2, 2) трапилась серед каміння кромлеху, сам антропоморф не зберігся. База — плита неправильної шестикутної форми $1,1 \times 0,74 \times 0,25$ м, у центрі якої пробито овальний отвір $0,37 \times 0,26$ м. Датувати базу через відсутність поховань і виразних знахідок неможливо.

¹ Ольховский В. С. Раскопки в Сакском районе Крыма // АО 1984.—М., 1986.—С. 284.

² Полин С. В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине // ВСС.—К., 1984.—С. 108.—Рис. 7.

³ Берестнев С. П., Буйнов Ю. В., Дьяченко А. Г., Шрамко Б. А. Работы новостроекной экспедиции Харьковского университета // АО 1978.—М., 1979.—С. 302.

⁴ Отрошенко В. В. Исследования в Каменко-Днепровском районе Запорожской области // АО 1979.—М., 1980.—С. 318.

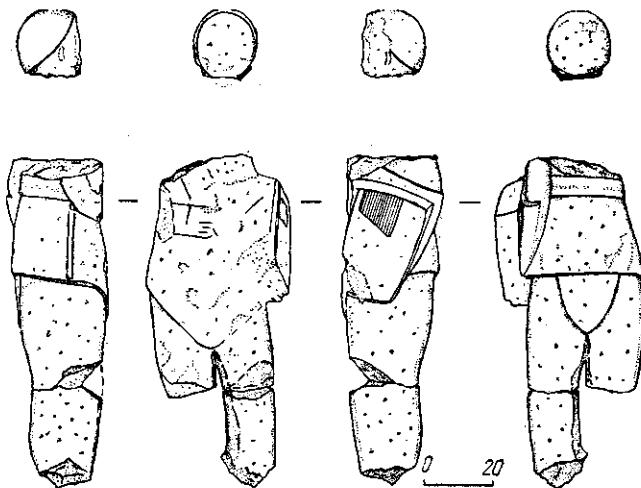


Рис. 3. Статуя з кургану 12.

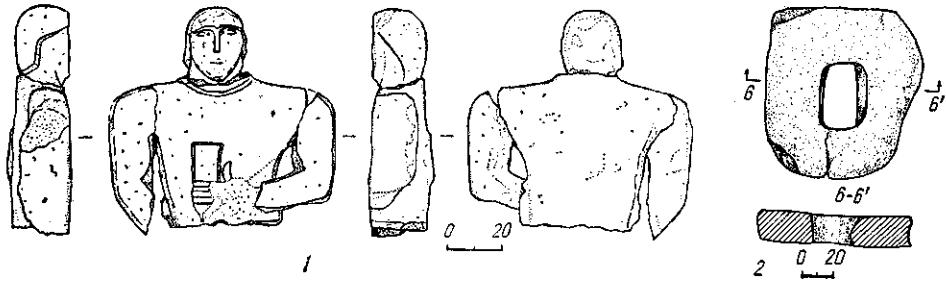


Рис. 4. Статуя (1) та база до неї (2) з кургану 18.

Описана група статуй важлива насамперед з точки зору морфології (морфографії)⁵. Вироби, що походять з одного курганного могильника, відносяться і до досить примітивних антропоморфних плит (рис. 2, 1), і до більш досконалої плоскої (рис. 4) та до цілком сформованої круглої скульптури (рис. 1; 3). Остання, на відміну від двох перших, розрахована не на фронтальне, а на кругове сприймання. Відрізняється і рівень художнього виконання статуй. Круглі скульптури з курганів 1 і 12 (рис. 1; 3) настільки досконалі, що можна припустити прямий вплив еллінського монументального мистецтва. Саме на них досить реалістично зображений традиційний одяг скіфів — каптан і пояс, представлені на численних виробах торевтики — посуді, бляшках і т. ін. Пояс зображувався на статуях майже завжди⁶, каптан зустрічається значно рідше, його починають зображувати не пізніше V ст. до н. е. (статуя з с. Ольховчик⁷, Жданова⁸, Первомайська⁹). Пізніше він відтворюється на статуях з території Криму (Чайка, Вишневка¹⁰, Колоски-Велике, курган¹¹) і Передкавказзя (Преградна¹²), на відміну від антропоморфів з решти території степової зони Причорномор'я. Ритон досить часто фіксується на статуях V—IV ст. до н. е.¹³, як правило, в правій руці. Зображення шоломів відносно рідкі, що, зокрема, пояснюються поганою збереженістю більшої частини антропоморфів. Частіше трапляються горити, розміщені на лівій грані статуй¹⁴. Бруски зустрічаються рідко: в Криму вони зображені лише на статуях з курганів 1 і 10 могильника Колоски-Велике, причому, як і на антропоморфі з кургану 12 біля с. Кирилівки (рис. 3), вони підвішені до пояса праворуч.

Кам'яні бази разом із статуями останнім часом знайдені у ряді курганів IV ст. до н. е.¹⁵, але з'являються вони, безперечно, раніше.

Антропоморфи Кирилівської курганної групи підтверджують висновок, що прибережні райони Північно-Західного Криму в IV—III ст. до н. е. були зоною активного побутування скіфів. Саме звідси походить переважна більшість відомих на півострові в наш час скіфських статуй. Вплив грецького монументального мистецтва, який відчувається

⁵ Ольховский В. С. Об алгоритме источниковедческого анализа антропоморфных изваяний // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР.— М., 1986.— С. 109.

⁶ Белозор В. Н. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1986.— С. 9.

⁷ Шульц П. Н. Скифские изваяния // Художественная скульптура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 221.— Рис. 4.

⁸ Мелюкова А. И. Каменная фигура скифа-воина // КСИИМК.— М.— Л., 1952.— Вып. XLVIII.— С. 126.— Рис. 39.

⁹ Харлампович П. В. Матеріали з археології та історії Первомайщини // Вісник Одеської комісії краєзнавства.— Одеса, 1930.— Ч. 4, 5.— С. 66.— Рис. 1.

¹⁰ Шульц П. Н. Указ. соч.— С. 224.— Рис. 7, 2, 5.

¹¹ Яценко И. В., Ольховский В. С. Раскопки курганов у с. Колоски // АО 1976.— М.. 1977.— С. 395.

¹² Шульц П. Н. Указ. соч.— С. 222.— Рис. 5, 10, 11.

¹³ Белозор В. П. Указ. соч.— С. 9.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

у розглянутих антропоморфах, свідчить про місці контакти кочівників з великими античними міськими центрами — Керкінітідою і Калос-Ліменом — у певні періоди їх історії.

В. О. Колотухин, В. С. Ольховский

СКИФСКИЕ СТАТУИ КРЫЛОВСКОЙ КУРГАННОЙ ГРУППЫ

При исследовании в 1983 г. курганной группы у с. Крыловка в Сакском районе Крымской области было найдено 4 каменных антропоморфных изваяния и две базы к ним. Иконографические особенности антропоморфов позволяют выявить не только местные, присущие преимущественно крымским памятникам, черты, но и обнаружить несомненные следы прямого влияния греческого монументального искусства на скифскую антропоморфную скульптуру. По сопровождающему погребения инвентарю и иконографическим аналогиям, изваяния и базы к ним датируются IV—III вв. до н. э. Концентрация изваяний в данном районе подтверждает вывод, что прибрежная зона Северо-Западного Крыма в IV—III вв. до н. э. была хорошо освоена скифами.

V. O. Kolotukhin, V. S. Olkhovsky

SKYTHIAN STATUES OF THE KRYLOVKA BURIAL-MOUND GROUP

During investigation of the burial-mound group near vil. Krylovka in the Saki district of the Crimea region in 1983 four stone anthropomorphic statues and two bases to them were found. Iconographic peculiarities of anthropomorphs permit revealing not only local features typical mainly of Crimean monuments but also detecting indubitable traces of the direct influence of Greek monumental art on the Skythian anthropomorphic sculpture. The inventory accompanying the burials and iconographic analogs permit dating the statues and bases to them by the 4th-3d cent. B.C. Concentration of statues in the given region confirms a conclusion that a coastal zone of the North-Western Crimea was well developed by Scythians in the 4th-3d centuries B.C.

Одержано 30.10.88

Фібули з Тіри

Є. Л. Гороховський, Н. О. Сон

Публікується колекція фібул римського часу з розкопок античної Тіри. Виділяються групи провінціально-римських, причорноморських, а також варварських східноєвропейських виробів, датованих I—IV ст. н. е. з детальним хронологічним поділом за конкретними типами. Цей матеріал використовується як джерело для висвітлення фактів історико-культурного розвитку міста протягом першої половини I тис. н. е.

Однією з важливих та інформативних категорій археологічного матеріалу, здобутого в ході багаторічних досліджень Тіри, є фібули. Вони досі не вивчалися спеціально і повністю не введені до наукового обігу. У зведенні А. К. Амброза, присвяченому фібулам Європейської частини СРСР, згадано лише два екземпляри, які були опубліковані Л. Д. Дмитровим¹. Фібули, знайдені після виходу в світ цієї праці, частково публікувались², але не використовувались як повноцінне

¹ Амброз А. К. Фібули юга Європейської частини ССР // САИ.—1966.—Вып. Д1-30.—С. 53, 63.

² Клейман И. Б. Раскопки помещения вексилляции 1 Итальянского легиона в Тире // МАСП.—1971.—Вып. 7.—С. 233.—Рис. 52; Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б. Раскопки Тира в 1963 и 1965—1976 гг. // Античная Тира и средневековый Белгород.—К., 1979.—С. 34.—Рис. 14.

джерело для вивчення історії та культури Тіри перших століть н. е. А тим часом ці вироби — не тільки чіткий хронологічний еталон, але й важливе джерело для вивчення історії одягу, напрямів торговельних та культурних контактів, міграцій різних етнічних груп. Вони, поряд з іншими джерелами, можуть застосуватись для вивчення питань етнічного складу населення того або іншого центру античного світу³. Цим і зумовлений інтерес до поставленої теми, а також завдання праці, в якій вводяться до наукового обігу всі фібули з розкопок Тіри⁴, і робиться спроба уточнити деякі питання, пов'язані з заключним етапом історії цього античного центру Північно-Західного Причорномор'я.

Фібули з Тіри репрезентовані 21 бронзовим та одним срібним екземплярами, що піддаються визначенню. Типологічно вони різні, а за походженням виділяються: провінціально-римські, античні причорноморські, варварські східноєвропейські вироби, які за своїми морфологічними ознаками розподіляються на ряд груп та типів.

I. **Фібули провінціально-римських форм** репрезентовані п'ятьма групами, серед яких: 1) сильно профільовані, 2) шарнірна дугоподібна, 3) колінчаста (?), 4) шарнірні Т-подібні, 5) пружинні Т-подібні.

В групі **сильнопрофільованих фібул** можна виділити чотири типи.

Тип 1. Фібула (БД-75/119) з підтрикутною розширеною голівкою, двома гребенями на корпусі, вузькою ніжкою та прорізним «рамчастим приймачем». Фрагментована. Пружина з голкою відсутні, край голівки, ніжки та приймача відламані. Довжина 4,0 см (рис. 1, 1).

Фібула належить до типу 236 за О. Альмгреном⁵. Точне визначення її варіанта за І. Гарбшем утруднене через відсутність завершення ніжки з приймачем. Очевидно, її можна віднести до варіанта 236-с, який датується I ст. н. е.⁶ Подібні фібули були поширені в римських провінціях Подунав'я, особливо на території Норика та Паннонії. Поодинокі знахідки відомі на півдні Східної Європи⁷.

Тип 2. Фібула (БД-72/68) двочленна, з напівокруглою голівкою. Спинка в перетині також напівокругла, посередині корпусу — гребінь. Ніжка розшиrena, овальна з біконічною шишечкою на кінці. Приймач пластинчастий, трапецієподібний. Фрагментована, пружина з голкою відсутні. Довжина 4,5 см (рис. 1, 2). Описана фібула належить до типу «паннонських» трубкоподібних екземплярів, які датуються переважно першою половиною II ст. н. е.⁸

Тип 3. Напівфабрикат (БД-?/№ 3133) двочленної фібули з розширеною трапецієподібною голівкою, вузьким гребенем-валиком на корпусі, довгою ніжкою, прикрашеною на кінці біконічною шишечкою, поздовжнім ребром по корпусу. Приймач — високий, пластинчастий. Довжина — 5,2 см (рис. 2, 1). Про те, що фібула не закінчена, свідчить пластинчастий виступ на голівці з залишками литника. Під час виготовлення фібул з таких виступів робили петлі з отворами для осі пружин, іноді з пропилами або гачками для фіксації тятиви. На цьому екземплярі отвори не пробіті та гачок для тятиви не пропиляний. Приймач фібули також не завершений, оскільки слабо позначений вигин для захвату голки. Щербина на голівці заготовки є, очевидно, бра-

³ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 5.

⁴ В праці враховані фібули, які зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР, в Одесському археологічному музеї АН УРСР, Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї, Археологічному музеї ЦНПМ АН УРСР.

⁵ Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen.— Stockholm, 1897.— S. 109.— Taf. XI, 236.

⁶ Garbsch J. Die norisch—pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert // Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte.— 1965.— Bd. 11.— S. 27—43.— Abb. 2—13.

⁷ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 39.— Рис. 7, 17; Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія.— 1971.— Вип. 4.— С. 87.— Рис. 13, 13.

⁸ Kovrig I. Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien // Dissertationes Pannopicae.— 1937.— Ser. 2.— N 4.— S. 116—119.— Taf. VII, 62, 64; Jobst W. Die römischen Fibeln aus Lauriacum // Forschungen in Lauriacum.— Linz, 1975.— N 10.— S. 23, 42, 43.

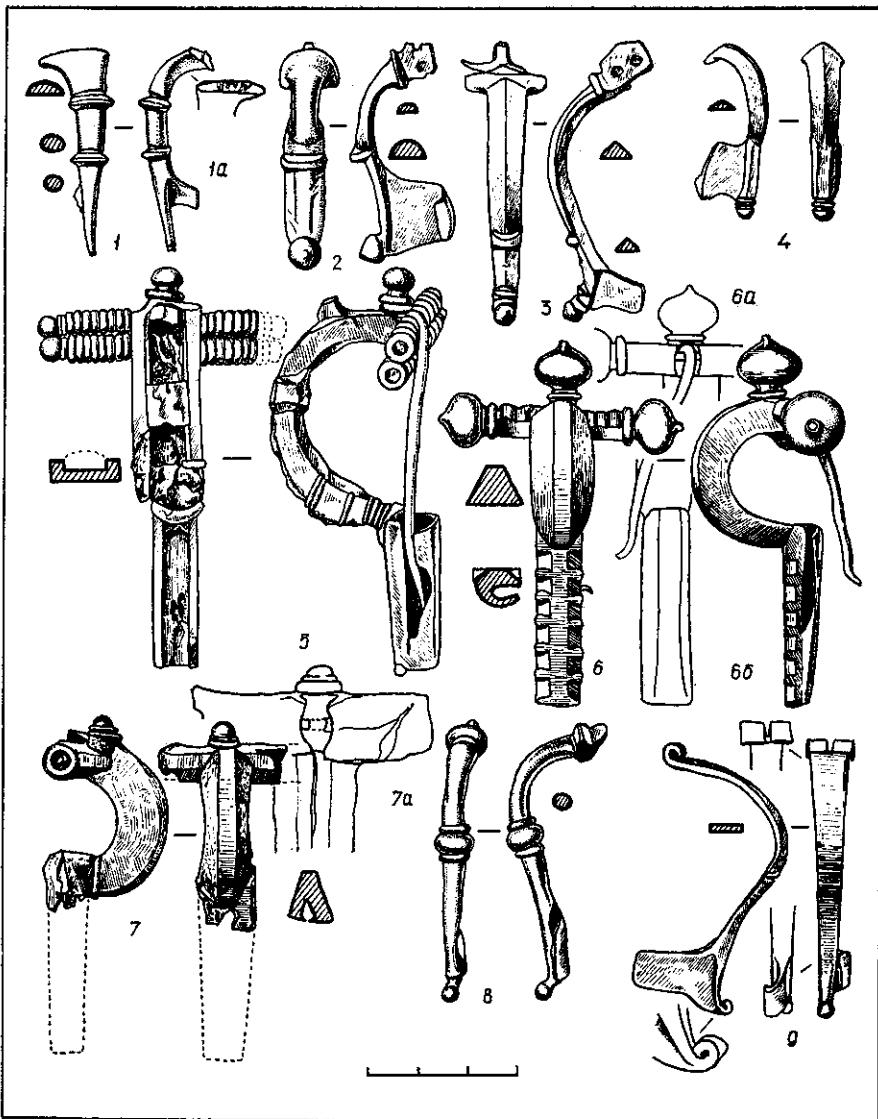


Рис. 1. Фібули I—IV ст. з Tipi (1—9).

ком ліття або вибоїною, що утворилася при доробці корпусу, в зв'язку з чим фібула не закінчена і забракована. Ця знахідка є першим свідченням місцевого виготовлення фібул провінціально-римської форми в Північному Причорномор'ї, зокрема, в Tipi у 2-й половині II ст. н. е. Знахідки заготовок або напівфабрикатів вважаються більш надійним покажчиком місцевого виробництва фібул, ніж навіть ливарні форми, оскільки експортувалися лише готові вироби⁹.

Аналогічні вироби відносяться до типу 84 за Альмгреном і вважаються предметами північнопаннонського походження¹⁰. Судячи за нашою знахідкою, подібні фібули виготовлялись і в Причорномор'ї. Датуються вони другою половиною II ст. н. е., але зустрічаються і на межі II—III ст.¹¹

Тип 4. Фібула (БД-72/345) з вузькою опорною плиткою для утримання осі та тятиви пружини, довгою трикутною в перерізі спинкою та гребенем біля переходу спинки до ніжки. Ніжка коротка, з фігур-

⁹ Амброз А. К. Указ. соч.—С. 11, 12.

¹⁰ Almgren O. Op. cit.—Taf. IV, 84; Амброз А. К. Указ. соч.—С. 38.—Табл. 7, 13.

¹¹ Jobst W. Op. cit.—S. 23, 40, 41.—Taf. 7, 50—52.

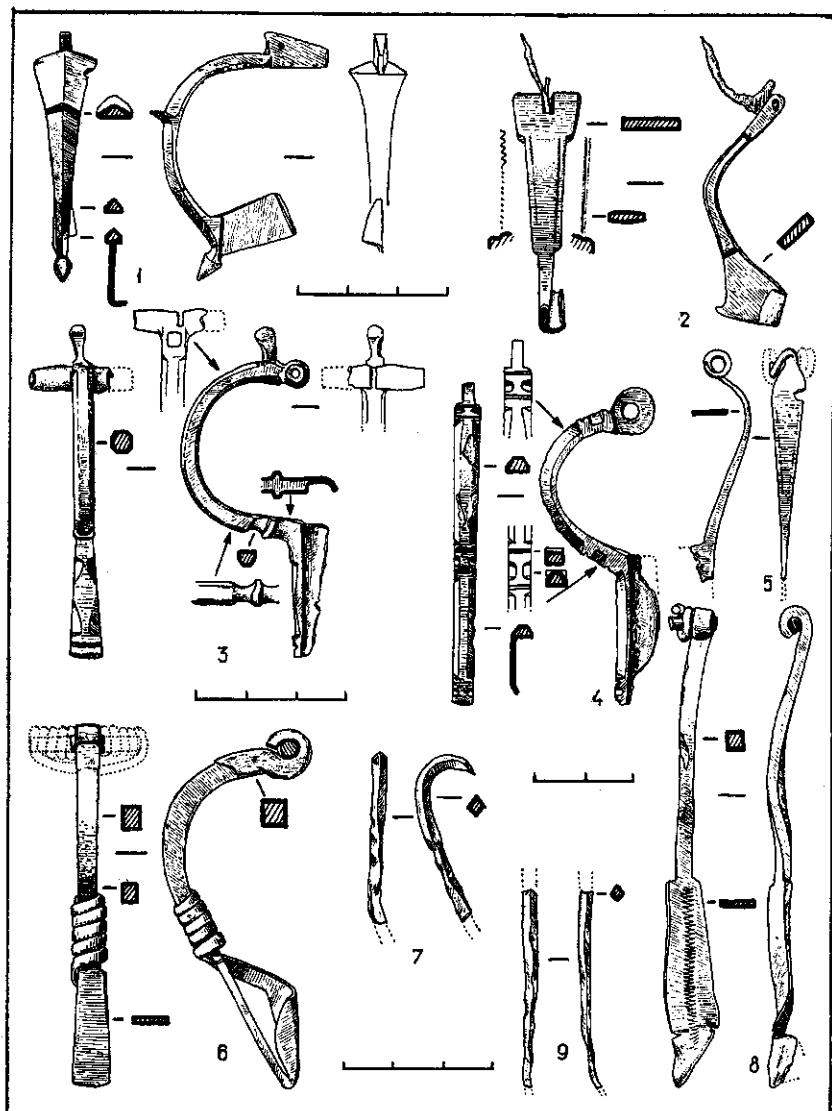


Рис. 2. Фібули I—III ст. з Тіри (1—9).

ною гулькою та рельєфними виступами на кінці та на площині. Приймач високий, пластиначастий. Пружина з голкою відсутні. Зберігся фрагмент осі пружини, просиленої в платівку на голівці, яка має також другий отвір для тятиви. Довжина 5,3 см (рис. 1, 3).

Вона належить до типу провінціально-римських фібул другої половини II — третьої чверті III ст. н. е.¹² Аналогічні фібули в СРСР відомі в Неаполі Скіфському, Завітному, а також у Верхньому Подністров'ї (Ремезівці)¹³.

Групу шарнірних дугоподібних презентовано двочлененою фібулою (БД-50/№ 1058), голка якої має виступ для упору в корпус. Гачкоподібний виступ правив фіксатором, який пружинив при застібанні фібули. Голка закріплена на осі, що просилена у втулку на голівці

¹² Ibid.—S. 56, 57; В Лауріакумі зустрінута в комплексах епохи Северів (195—235 pp.).

¹³ Богданова Н. А. Отчет об археологических исследованиях 1962 г. могильника первых вв. н. э. в районе с. Заветное Бахчисарайского района Крымской области // ИА АН УССР.—1962/45.—№ 3974, 3975.—Табл. XIX, 2; Амброз А. К. Указ. соч.—С. 38.—Табл. 2, 12; Циглик В. М. Населения Верхнего Поднестров'я первых столетий нашей ери.—К., 1975.—С. 116.—Рис. 53, 26.

фібули. Корпус фібули пластинчастий. На ньому виділено коротку вузьку ніжку з невеликим загином-гулькою на кінці. Профіль фібули вигнутий посередині спинки під тупим кутом. Приймач — пластинчастий. По краях спинки вигравірувано поздовжні зигзаги. Довжина — 4,6 см (рис. 2, 2). Аналогічні фібули датуються першою половиною або серединою II ст. н. е. і характерні для матеріальної культури римської Дакії¹⁴. Знахідки їх за межами Дакії дуже рідкі. Фібула, яка публікується, поки що єдина в Причорномор'ї.

Через погану збереженість фібулу (БД-75/№ 158) умовно віднесено до групи **колінчастих**. Корпус фібули підтрикутний у плані та підтрикутний в перетині, закінчується фігурною шишечкою на ніжці. Приймач пластинчастий, трапецієподібний. Пружина з голкою та край голівки обламані. Довжина 3,5 см (рис. 1, 4).

Стилістично фібула найбільш близька до провінціально-римських екземплярів II—III ст. н. е.¹⁵

Шарнірні Т-подібні фібули репрезентовані двома типами.

Тип 1. Scharniergegafffibeln двочленної конструкції (БД-63/№ 333). Голку її втрачено, кінці втулки головного шарніру обламані. Збереглась більша частина корпусу з залишками втулки, що має наскрізний отвір для осі та пропил для вушка голки. Голівка прикрашена вертикальною гулькою. Спинка вузька в плані, з поздовжніми гранями, дугоподібна в профілі. Ніжка трапецієподібна, прикрашена боковими гранями-фасетками, які обмежують рельєфний ромб посередині, а також поперечним жолобком знизу. Переход від спинки до ніжки різкий, позначений перехватом та валиком. Приймач пластинчастий, вузький, фрагментований. Довжина — 6,7 см (рис. 2, 3). Аналогічні фібули поширені по всій території Римської імперії, але своїм походженням пов'язані з дунайськими провінціями. Датуються вони серединою та другою половиною IV ст. н. е.¹⁶

Тип 2. Zweibelknopffibeln — Т-подібні шарнірні фібули з «цибулиноподібними» шишечками на голівці та кінцях шарніру. Одну тірську фібулу цього типу згадано В. В. Кропоткіним¹⁷. Голку закріплено вушком в отворі на голівці. Шарнір пластинчастий, гранчастий, з рифленням на лицьовому боці. Спинка гранчаста, трапецієподібна в профілі. Ніжка пластинчасти, прикрашена виїмчастою різьбою, так званим «кербшніттом». Приймач вузький, його довжина складає дві третини від загальної довжини ніжки. Площина платівки, що утворює приймач, гранчаста. Довжина — 7 см (рис. 1, 6).

Фібула за Е. Келлером, належить до типу 4-с, який датується другою половиною IV ст. н. е.¹⁸ Цей тип прикрас поширий на території римської імперії від Північної Африки та Іспанії до Малої Азії¹⁹. У Північному Причорномор'ї аналогічні фібули знайдено в Херсонесі²⁰.

Друга фібула трапилася у засипці приміщення вексилляції²¹. Від неї збереглися спинка, частина шарніра та гулька на голівці, а також фрагмент ніжки. Довжина уламка — 4 см (рис. 1, 7).

Загальна дата Т-подібних шарнірних фібул з «цибулиноподібни-

¹⁴ Popescu D. Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümter in Bacureşti // Dacia.—1945.—IX—X.—S. 487, 488.—Abb. 2, 12—19.

¹⁵ Kovrig I. Op. cit.—Taf. IX, 91; Jobst W. Op. cit.—S. 24, 59—67.—Taf. 24, 182.

¹⁶ Jobst W. Op. cit.—S. 90.—Taf. 30, 223; Гороховський Є. Л., Зубар В. М., Гаврилюк Н. О. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори // Археологія.—1985.—Вип. 49.—С. 34.—Рис. 7, 2.

¹⁷ Кропоткін В. В. Римські імпортні изделия в Восточної Європе (II в. до н. е.—V в. н. е.) // САИ.—1970.—Вып. Д1-27.—С. 116.

¹⁸ Keller E. Die spätromische Grabfunde in Südbayern // Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte.—1973.—Bd. 14.—S. 35.—Abb. 12.

¹⁹ Keller E. Op. cit.—S. 35.

²⁰ Амброз А. К. Указ. соч.—С. 75.—Табл. 13, 5, 8; Зубар В. М., Сорочан С. Б. Новий погребальний комплекс II—IV вв. н. е. и экономическое развитие Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья.—К., 1986.—С. 121, 122.—Рис. 9, 1—3.

²¹ Клейман И. Б. Указ. соч.—С. 223.—Рис. 5, 2.

ми» голівками визначається кінцем III—IV ст. н. е.²² Описаний уламок морфологічно близчий до форм середини та другої половини IV ст. н. е.²³

У групі пружинних Т-подібних фібул можна виділити два типи: однопружинні з вузькою спинкою та двопружинні з широкою спинкою.

Тип 1. Срібна Т-подібна двопружинна фібула. На голівці — фігурна гулька. Спинка «роздвоєна» з жолобком у центрі. Ніжка з аналогічним жолобком. Біля переходу від спинки до ніжки наявна обмотка з дроту. Приймач пластинчастий. Один кінець пружинного апарату зламаний, на другому збереглись фігурні гульки — обмежувачі осей пружини. Довжина пружини — 5,0 см²⁴ (рис. 1, 5).

Фібула належить до рідкісного різновиду провінціальних фібул. За умовами знахідки вона датується не раніше першого десятиріччя III ст. н. е., оскільки знайдена разом зі скарбом, де найбільш давні монети належать до 32—31 рр. до н. е., а найбільш пізні — до часу правління імператора Септимія Севера.

Тип 2. Фібула (БД-50/№ 2935—2936) — фрагментована, пружина з голкою та вісь втрачені. Зберігся корпус з пластинчастою петлею на голівці для закріплення осі пружини. Вузька спинка, дугоподібна в профілі, прикрашена поздовжніми гранями. Голівка, переход від спинки до ніжки та кінець ніжки прикрашений «ямками», боковими вібрками металу, обмеженими двома жолобками. Ніжка прямокутна, прикрашена поздовжніми гранями-фасетками. Приймач — вузький платівчастий. Довжина — 6,5 см (рис. 2, 4). Аналогічні фібули зустрічаються на провінціально-римських пам'ятках Подунав'я та сусідніх варварських територіях²⁵. За стилем виконання та часом існування вони дуже близькі до Scharnierarmfibeln. Датуються ці фібули, очевидно, серединою III — початком IV ст. н. е. Не виключене й більш пізнє їх датування²⁶.

II. Античні причорноморські фібули належать до чотирьох груп.

До першої групи належить одночленна сильнопрофільована фібула (БД-67/№ 42). Корпус її виготовлений з круглого в перетині бруска з круглими рифленими намистинами, розташованими на голівці та посередині. Ніжка звужується до кінця і закінчується округлою, загнутою назад шишечкою. Фібула фрагментована. Приймач відламано, пружина з голкою відсутні. Довжина — 5,5 см (рис. 1, 8).

Ця фібула належить до форм, які виникли на межі нашої ери в Дакії²⁷. Однак за пропорціями (співвідношенням довжини спинки до ніжки) вона відповідає фібулам середини та другої половини I ст. н. е. У Північному Причорномор'ї знахідки таких фібул нечисленні, але ареал їх розповсюдження широкий. Вони зустрічаються від Тіри до Танаїса та Тамані²⁸.

До другої групи належить пружинна пластинчаста фібула з овальною спинкою. Вона одночленна, фрагментована. Голка, частина пружини та кінець ніжки з приймачем обламані. Збереглись пластинчаста спинка, прикрашена поздовжніми жолобками по краях, з виступом на голівці, який переходить у пружину. Приймач був маленький, пластинчастий. Довжина — 4,6 см (рис. 2, 5).

Аналогічні форми фібул А. К. Амброз відносив до двох груп: пружинних фібул з гладким корпусом, кнопкою та фібул з «завитка-

²² Амброз А. К. Указ. соч.— С. 75.

²³ Keller E. Op. cit.— S. 35.

²⁴ Фурманська А. І. Розкопки Тіри в 1958 р. // АП УРСР.— К., 1962.— Т. XI.— С. 127—129.— Рис. 10, 3.

²⁵ Horedt K. Siebenburgen in spätromischen Zeit.— Bukarest, 1982.— S. 40.— Abb. 11, 2; Bichir G. Geto-dacii din Muntenia în epoca romana.— Bucureşti, 1984.— P. 158.— Pl. 38, 11; 39, 10.

²⁶ Bichir G. Op. cit.— P. 49, 158.— Pl. 39, 8, 9.

²⁷ Berciu D. Buridava dacica // Biblioteca de archeologie.— Bucureşti, 1981.— Т. XL.— Р. 39.— Pl. 20, 4.

²⁸ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 40.— Табл. 20, 2.

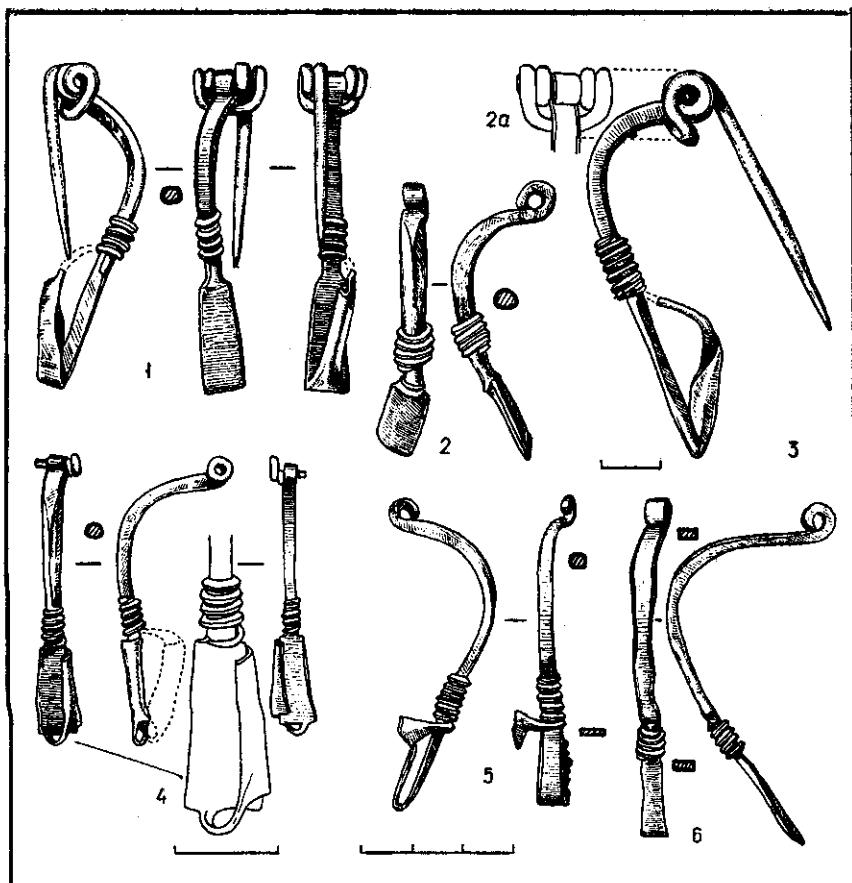


Рис. 3. Фібули III ст. з Тіпу (1—6).

ми» на кінцях приймачів²⁹. Фрагментарність фібули не дозволяє визнати її точніше і віднести до однієї з цих груп. Проте за наявними морфологічними ознаками вона подібна до фібул, які датуються I—першою половиною II ст. н. е.

До третьої групи належить шарнірна пластинчаста фібула з завитками на кінці ніжки (ОАМ, інв. № 87842). Корпус її кутий з платівки, вигнутий дугоподібно. До ніжки він звужується та закінчується завитком. Вісь кріпилася у втулочку, утворену загнутим краєм голівки з пропилянням пазом-втвором, куди вставлялася голка. Вздовж корпусу на спинці є два ряди викарбуваного пунктиру. Приймач пластинчастий, високий. Фібула фрагментована. Вісь та голка відсутні. Довжина — 5,2 см (рис. 1, 9).

Фібула належить до шарнірних пластинчастих фібул з завитком³⁰. Такі фібули найбільш характерні для сарматських пам'яток Подунав'я (Тиргшор, Криничне), що відносяться до III ст. н. е., ймовірно, до першої половини — середини цього століття³¹. Морфологічно близькі, але не тотожні фібули відомі в сарматських похованнях на схід від Дунаю³².

Найбільш численна четверта група — двочленних лукових фібул

²⁹ Амброз А. К., Указ. соч.— С. 43—45.— Табл. 5, 4, 5, 8, 15—18.

³⁰ Diaconu G. Necropola din secolele III—IV e. n. p. // Biblioteca de archeologie.— Bucureşti, 1965.— Т. VIII.— Р. 28.— Р1. XI, 7.

³¹ Bichir G. Les Sarmates au Bas Danube // Dacia.— 1977.— N 21.— Р. 187; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 47.— Рис. 14, 10.

³² Скрипкин А. С. Фібули Нижнього Поволжя // СА.— 1977.— № 2.— С. 114—116.

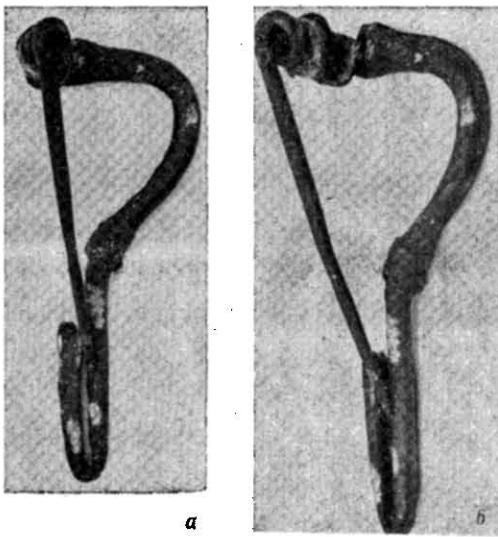


Рис. 4. Фібула III ст. з Тіри (а, б).

воложя до Нижнього Подунав'я³⁴. Датування таких фібул II—III ст. н. е., запропоноване А. К. Амброзом, тепер має бути переглянуто.

Фібули, знайдені в Нижньому Поволжі, відносяться до часу не раніше середини — другої половини III ст. н. е.³⁵ Як вважає М. Ю. Трейстер, фібули, виявлені в Горгіппі, відносяться до періоду, який безпосередньо передує пожежі 30-х років III ст. н. е., і фактично можуть бути віднесені до початку другої третини цього століття³⁶. У Криму подібні фібули супроводжувались монетами 60—70-х років III ст. н. е., а на Кубані вони зустрічаються в комплексах з поліхромними пряжками середини III — початку IV ст. н. е. Нарешті, на території Румунії такі фібули характерні для другого хронологічного ступеню культури Мілітари-Кілія, що датується серединою III — початком IV ст. н. е.³⁷ З викладеного вітікає, що основний період поширення цього типу фібул припадає на другу третину і другу половину III, можливо, на самий початок IV ст. н. е.

ІІІ. Східноєвропейська «варварська» фібула з Тіри³⁸, згадана А. К. Амброзом³⁹. Це двочленна ввігнута підв'язна фібула з вузькою ніжкою та вертикальною платівкою для утримання осі пружини. Корпус виготовлено з круглого в перетині дроту. Профіль спинки асиметрично увігнутий догори (рис. 4, а, б). Екземпляр відноситься до найбільш раннього різновиду фібул, характерних для черняхівської культури, і датується на основі аналогій другою третиною — третьою чвертю III ст. н. е.⁴⁰

Аналіз фібул перших століть н. е. показує, що ця категорія знахідок чітко розподіляється на дві хронологічні групи, для яких характерна певна своєрідність. Серед фібул I — першої половини III ст. н. е. переважають зразки провінціально-римських форм, які типологічно

³³ БД-71/№ 133, БД-72/№ 86, БД-75/№ 255, БД-78/№ 64, ОАМ — № 85847, одна фібула в експозиції АМ ЦНПМ АН УРСР, одна фібула опублікована Л. Д. Дмитровим. Див.: Дмитров Л. Д. Розкопки в м. Білгород-Дністровському у 1947 р. // АП УРСР.— К., 1952.— Т. IV.— Табл. 1, 1.

³⁴ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 52, 53.— Табл. 9.

³⁵ Скрипкин А. С. Указ. соч.— С. 108, 109.

³⁶ Трейстер М. Ю. Фібули из Горгиппии // Горгиппия.— 1982.— Т. 2.— С. 152, 155.— Рис. 1, 9.

³⁷ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 53; Bichir G. Geto-dacii din Muntenia ...— Р. 50.— Р1. XLIII; XLIV, 1—3.

³⁸ Дмитров Л. Д. Розкопки в м. Білгород-Дністровському у 1947 р.— Табл. 1, 2.

³⁹ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 62, 63.— № 6.

⁴⁰ Гороховський Е. Л. Хронологія черняхівських могильників Лесостепної України // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 4.— С. 35—37, 42, 43.— Рис. 9, 12.

з підв'язним приймачем. Вони репрезентовані сімома екземплярами³³, які характеризуються одноманітними ознаками. Корпус виготовлено з бруска, круглого або прямо-кутного у перерізі. Ніжка пластинчаста, трапецієподібна. Приймач кріпиться біля переходу спинки до ніжки 4—6 витками дроту. Край голівки зігнуто в кільце для кріплення осі пружини з голкою. Всі фібули виготовлені з бронзи, неорнаментовані. Довжина їх від 5 до 6,5 см (рис. 2, 6; 8; 3, 1—6).

Двоочленні лучкові фібули з підв'язним приймачем належать до типу, поширеному на території від Нижнього Поволжя до Нижнього Подунав'я³⁴. Датування таких фібул II—III ст. н. е., запропоноване А. К. Амброзом, тепер має бути переглянуто.

Фібули, знайдені в Нижньому Поволжі, відносяться до часу не раніше середини — другої половини III ст. н. е.³⁵ Як вважає М. Ю. Трейстер, фібули, виявлені в Горгіппі, відносяться до періоду, який безпосередньо передує пожежі 30-х років III ст. н. е., і фактично можуть бути віднесені до початку другої третини цього століття³⁶. У Криму подібні фібули супроводжувались монетами 60—70-х років III ст. н. е., а на Кубані вони зустрічаються в комплексах з поліхромними пряжками середини III — початку IV ст. н. е. Нарешті, на території Румунії такі фібули характерні для другого хронологічного ступеню культури Мілітари-Кілія, що датується серединою III — початком IV ст. н. е.³⁷ З викладеного вітікає, що основний період поширення цього типу фібул припадає на другу третину і другу половину III, можливо, на самий початок IV ст. н. е.

ІІІ. Східноєвропейська «варварська» фібула з Тіри³⁸, згадана А. К. Амброзом³⁹. Це двочленна ввігнута підв'язна фібула з вузькою ніжкою та вертикальною платівкою для утримання осі пружини. Корпус виготовлено з круглого в перетині дроту. Профіль спинки асиметрично увігнутий догори (рис. 4, а, б). Екземпляр відноситься до найбільш раннього різновиду фібул, характерних для черняхівської культури, і датується на основі аналогій другою третиною — третьою чвертю III ст. н. е.⁴⁰

Аналіз фібул перших століть н. е. показує, що ця категорія знахідок чітко розподіляється на дві хронологічні групи, для яких характерна певна своєрідність. Серед фібул I — першої половини III ст. н. е. переважають зразки провінціально-римських форм, які типологічно

пов'язані з аналогічними виробами, поширеними на території Римської імперії і, зокрема, в Дунайських провінціях. Поява таких виробів у Тірі, мабуть, безпосередньо пов'язана з початком римського проникнення в цей район та дислокацією в місті римського гарнізону, а також з посиленням економічних та культурних контактів з імперією у вказаній період. Необхідно відзначити хронологічну безперервність цих фібул у Тірі протягом II і більшої частини III ст. н. е. При цьому слід підкреслити, що, очевидно, частина фібул провінціально-римських типів могла виготовлятись на місці. На користь такого висновку свідчить знахідка в Тірі напівфабрикату сильнопрофільованої двочлененої фібули з пластинчастим приймачем. Особливістю тірської колекції фібул, на відміну від інших античних центрів Північного Причорномор'я, є відсутність лучкових фібул з підв'язним приймачем, які, на думку дослідників, мають північно-причорноморське походження.

У другій половині III—IV ст. н. е., після виведення з міста римських військ, кількість фібул провінціально-римських типів зменшується. Проте не можна говорити про припинення економічних та культурних зв'язків Тіри з імперією, про що свідчать не тільки фібули, але й деякі інші категорії пам'яток матеріальної культури⁴¹. У кількісному відношенні в цей час, безумовно, переважають фібули, які характерні для сарматських поховальних комплексів другої половини III—початку IV ст. На відміну від керамічного матеріалу, знахідки фібул, характерних для пам'яток, залишених носіями черняхівської культури, теж поодинокі, як і кістяні гребені, що часто зустрічаються на таких пам'ятках. Сарматське та черняхівське населення, пам'ятки якого відомі у значній кількості в Нижньому Подністров'ї⁴², безсумнівно впливало на культуру античної Тіри, де в цей пізній період простежуються елементи варваризації в будівельній техніці, в керамічному комплексі і, як ми бачимо, у наборі фібул.

Е. Л. Гороховский, Н. А. Сон

ФИБУЛЫ ИЗ ТИРЫ

В статье вводятся в научный оборот все фибулы, найденные в Тире. В типологическом отношении они весьма разнообразны. Среди них выделяются фибулы трех основных форм (провинциально-римские, античные причерноморские, варварские восточноевропейские), которые по своим морфологическим признакам делятся на ряд групп и типов. Провинциально-римские фибулы представлены сильнопрофилированными, шарнирными дуговидными, колечатыми, шарнирными Т-образными и пружинными Т-образными экземплярами. Античные причерноморские фибулы относятся к одночленным сильнопрофилированным, пружинным пластинчатым с овальной спинкой, шарнирным пластинчатым с завитком на конце ножки и двучленным лучковым с ползунковым приемником.

В хронологическом отношении фибулы из Тиры четко делятся на две группы. Среди фибул I—первой половины III веков нашей эры преобладают образцы провинциально-римских форм, часть которых скорее всего производилась на месте. Во второй половине III—IV вв. увеличивается количество фибул, характерных для сарматских погребальных комплексов этого времени, что указывает на влияние окружающего варварского населения на культуру античной Тиры.

⁴¹ Самойлова Т. Л. Основные типы амфор I—IV вв. н. э. из Тиры // АИСЗП.—К., 1976.—С. 261 и сл.; Сон Н. А., Сорочан С. Б. Античные светильники из Тиры // АДСП.—К., 1988.—С. 127—131.

⁴² Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры.—М., 1975.—С. 27 и сл.; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Указ. соч.—С. 86 и сл.

FIBULAS FROM TIRA

All fibulas found in Tira are put into scientific circulation in this paper. They are rather different typologically. Fibulas of three basic forms distinguishing among them: provincial-Roman, antique Black Sea, barbarian East-European ones. Those forms are divided into some groups and types according to their morphological characters. The provincial-Roman fibulas are represented by strongly profiled, hinge, arched, crankshaft, hinge T-shaped and spring T-shaped specimens. The antique Black Sea fibulas belong to monomial strongly profiled, spring lamellar types with an oval back; to hinge lamellar with a scroll a the stem end and to binomial arched types with a fastened receiver.

Chronology distinctly divides fibulas from Tira into two groups. Specimens of the provincial-Roman forms prevail among fibulas of the 1st cent.—early 3rd cent. A.D. Some of them were, most of all, manufactured on the spot. In late 3d-4th cent. the quantity of fibulas typical of the Sarmatian burial complexes of that time increased, which indicated the influence of the surrounding barbarian population on the culture of ancient Tira.

Одержано 05.05.88

Античне поселення біля озера Кизил-Яр

С. Б. Ланцов

Публікація присвячена введенню до наукового обігу раніше невідомої пам'ятки хори Херсонесу, яка датується загалом другою половиною IV ст. до н. е.—рубежем II—III ст. н. е. Поселення Кизил-Яр знаходиться південніше Євпаторії, що дає можливість дещо змінити існуючі нині погляди на розміри територіальних володінь Херсонесу в елліністичну епоху.

Кримське узбережжя, на південь від Євпаторії, погано вивчене, як в археологічному відношенні в цілому, так, зокрема, і в плані виявлення пам'яток IV—III ст. до н. е., які в Західному Криму звичайно пов'язуються з хорою античного Херсонесу. Тому сформувалась думка, що в епоху розквіту Херсонеська держава складалась із двох територіально відріваних частин: Гераклейського півострова і Північно-Західного Криму від Бокальської коси на півночі до Євпаторії включно на півдні, віддалених одна від одної п'ятдесятилометровою смugoю узбережжя.

Саме тут, у місці «розриву», Західно-Кримською експедицією ІА АН УРСР було проведено в 1983—1984 рр. обстеження поселення Кизил-Яр (Червона балка), яке знаходиться за 3 км на південь від с. Ново-Федорівки Сакського району Кримської області, з північного боку пересипу між Каламитською затокою Чорного моря і озером Кизил-Яр (рис. 1, I). Перші збори тут підйомного матеріалу, переданого на зберігання в ЕКМ, були здійснені автором даної статті ще в 1974 р. Відкрита пам'ятка П. Н. Шульцем під час рекогносцировок 1948 р. і визнана за скіфський зольник, площею близько 30 м² «з керамікою II—I ст. до н. е. і I—II ст. н. е.»¹. Однак вона не була введена до наукового обігу і випала з поля зору дослідників.

Поселення розміщене на майже рівній місцевості з засоленим каштановим ґрунтом і плямами солончаків, де підвищуються два невеликих пагорба, висотою до 1,5 м, що отримали умовні позначення № 1 і № 2 (рис. 1, II). Територія пам'ятки, очевидно, довгий час роз-

¹ Шульц П. Н. Отчет о работе Евпаторийского отряда Тавро-Скифской экспедиции 1948 г. // НА ОАК ИА АН УССР.—1949.—Инв. № 2/1.—Л. 14, 41.

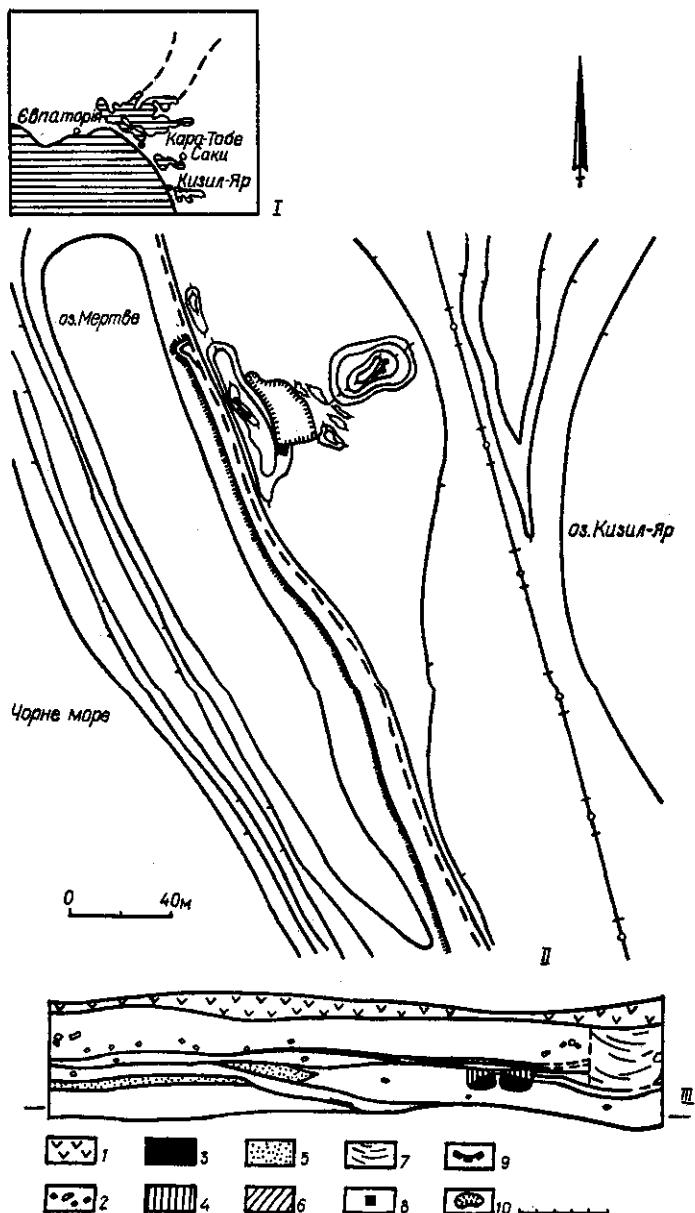


Рис. 1. Поселення Кизил-Яр: I — місце розміщення пам'ятки, II — план (бусольна зйомка В. М. Найдикти), III — стратиграфічний розріз ділянки південно-західного борту котловану. У мовні знаки: 1 — дерево, 2 — розкладені коричневі сирцеві стіни, 3 — зола, 4 — попіл, 5 — пісок, 6 — розкладені сірі сирцеві стіни, 7 — перекоп, 8 — шурф, 9 — траншея, 10 — котлован.

орювалась, нівелювалась. Крім того, культурний шар дуже пошкоджений траншеями і повністю знищений в тому місці, де глибше рівня ґрутових вод вирито котлован площею близько 400 м².

Контури давнього населеного пункту не знайшли чіткого відображення на рельєфі місцевості, що значною мірою заважає уявити розміри, межі, конфігурацію і призначення пам'ятки. Але за деякими особливостями мікрорельєфу можна уявити, що поселення знаходилось між озером Мертве і западиною, якою в наш час проходить лінія електропередачі (рис. 1, II). Воно, напевно, в плані було витягнуте з півдня на північ, дещо звужуючись до півдня. Загальна площа пам'ятки не перевищувала 1,5 га. Однак зона поширення підйомного матеріалу сягає 4 га між озерами Кизил-Яр і Мертве. Останнє утворилося

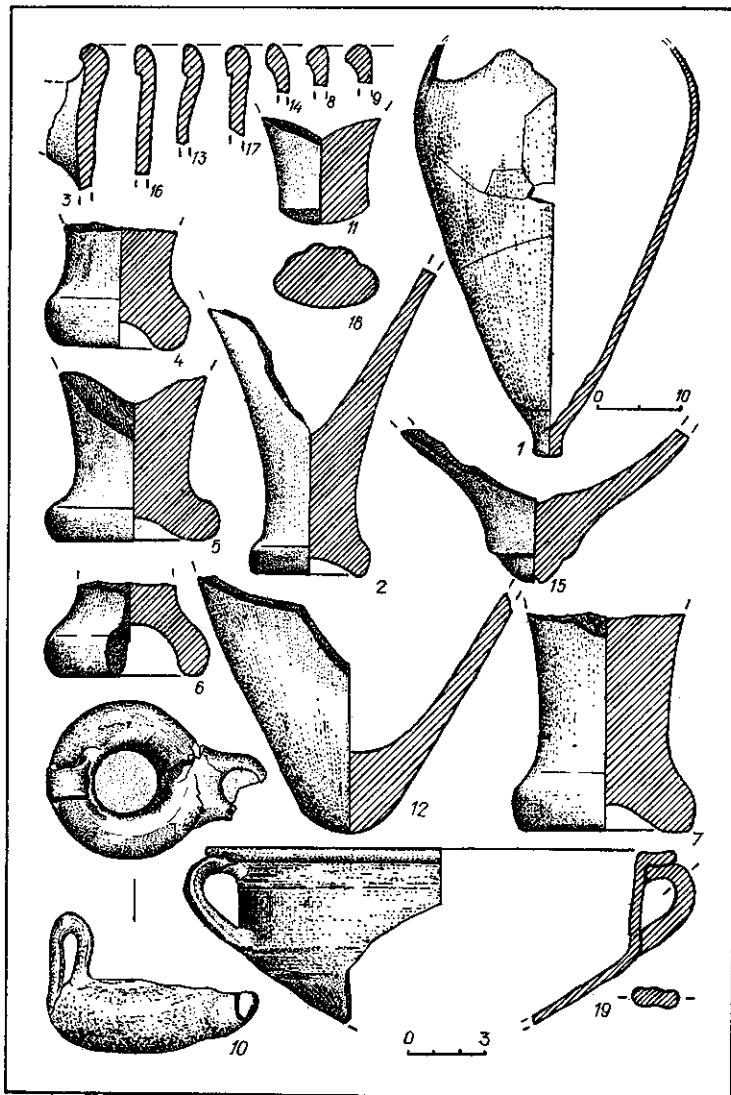


Рис. 2. Керамічні знахідки з поселення Кизил-Яр (1—19).

внаслідок добування піску на морському пляжі і, очевидно, не порушило давніх нашарувань. Джерела прісної води поблизу описаного місця немає, але його якоюсь мірою могла замінити так звана «верховодка», що настилає рівень морської води в пересипу.

У результаті зачистки на горбі № 1 невеликої ділянки (довжиною 8 м) південно-західного борту котловану (рис. 1, III) отримано чіткий стратиграфічний зріз, висотою від рівня ґрунтових вод до 1,2 м, що дає можливість простежити культурні нашарування пам'ятки. Під дерновим шаром залігав коричневий глинистий шар із фрагментами сирцевої цегли, що, очевидно, являв собою розвал повністю розкладених сирцевих стін. Під ними відзначенні три денних поверхні, простір між якими заповнений також розвалом коричневих сирцевих стін. Перша поверхня — частково золиста, частково глинобитна, друга — утоптаний попіл. Поверхню № 2 перекривають дві невеликі золисті плями, які, очевидно, є залишками обвуглених завалених балок у поперечному розрізі. Найнижча поверхня була, напевне, глинобитною підлоговою будівлі, залишки якої не збереглись і яка знаходилась над піском. Вона знижується на північний захід до рівня ґрунтових вод і нижче. Ще нижче (там, де це простежувалось над водою) — сірий суглинок,

можливо, теж розкладений сирець, тільки іншого кольору, ніж той, що згадувався вище *.

З метою отримання стратифікованих археологічних матеріалів, у південній частині горба № 1, впритул до котловану, було закладено розвідувальний шурф, розмірами 3×3 і глибиною 1,2 м. У ньому пошарово розібрани наступні культурні відкладення: дерев; шар розкладеного сирцю коричневого кольору; дenna поверхня, вимощена дрібою морською галькою і підстелений під неї попіл; стерильний в археологічному відношенні пісок, під яким знаходилась поверхня розкладеного коричневого сирцю, вкритого ґрунтовою водою.

Керамічний матеріал із шурпу, на жаль, невиразний: дрібні уламки синопських, херсонеських черепиць і амфор, уламки амфор з коричневої глини, стінки чорнолакових посудин. Винятком є лише два розчавлені тулуби однотипових амфор з коричневої глини з завитком на внутрішньому боці dna, що знайдені на вимостці і датовані III—II ст. до н. е. (рис. 2, 1). У золистому шарі під гальковою вимосткою трапилася херсонеська амфорна ніжка на кільцевій підставці III ст. до н. е. (рис. 2, 2).

Окрім описаного вище зразку, на горбі № 2 був зачищений північно-західний борт траншеї, де зафікована кладка довжиною 2 м і висотою 20 см, в один ряд необроблених, частково оббитих вапнякових плит. Це поки єдина кам'яна будівля на поселенні. Очевидно, вона збереглася на повну висоту і була цоколем для зведені на ній сирцевої стіни.

На великій площі зібрано численний різноманітний керамічний матеріал. Найбільш ранніми із добре датованих слід вважати фрагменти овальних у розрізі ручок хіоських амфор другої половини IV ст. до н. е., уламки чорнолакових посудин IV—III ст. до н. е. **, профільні частини херсонеських амфор того ж часу (рис. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9), цілий херсонеський світильник III ст. до н. е. (рис. 2, 10). На поселенні також виявлено фрагменти синопських амфор III—II ст. до н. е. (рис. 2, 11, 12, 13, 14), жолудеподібна ніжка косъкої амфори III—II ст. до н. е. (рис. 2, 15), уламки «мегарських» чашок II ст. до н. е., вінця синопських амфор I ст. до н. е. (рис. 2, 16, 17). До перших століть нашої ери відносяться: складнопрофільована ручка (рис. 2, 18) і фрагмент горла світлоглиняних амфор II—III ст. н. е., уламки червонолакового посуду і коричневоглиняного каструлля, вкрита сірим ангобом (рис. 2, 19). Ліпна кераміка малочисельна і переважно дуже фрагментована.

Під час збору підйомного матеріалу були знайдені також десять керамічних клейм, із яких 7—синопських (шість—на амфорних ручках, одне—на солені); родоське і два херсонеських—на ручках. Незважаючи на погану збереженість, деякі з них підлягають вивченню ***.

Написи на двох однакових клеймах, одне з яких на амфорній ручці, інше на солені, відновлюються двояко: ПΡΩ[ΤΑΓΟΡΟΥ] ΑΣΤ[ΥΝΟ(ΜΟΥ)] ΠΟΣ[ΕΙΔΩ(ΝΙΟΥ)] або ПΡΩ[ΤΟΦΑΝΟΥ] ΑΣΤ[ΥΝΟ-ΜΟΥ] ΠΟΣ[ΕΙΔΟΝΙΟΥ]. У першому випадку вони належать, за прийнятою в наш час класифікацією синопського клеймування Б. М. Гракова з уточненнями І. Б. Брашинського, до I хронологічної групи (360—320 pp. до н. е.) ². В. І. Кац переніс подібні штампи до перехідного пе-

* У Керкінітіді, наприклад, сирцева цегла формувалась із глини двох кольорів — коричневого і сірого.

** До них належать дрібні уламки країв і денець чашок, стінки канельованих канфарів, фрагмент тарілки з графіті А і штампованим орнаментом.

*** Висловлюю подяку О. О. Махновій за консультацію з даного питання.

² Граков Б. Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.—М., 1928.—С. 196, 208; Брашинский И. Б. Экономические связи Синопы в IV—II вв. до н. э. // Античный город.—М., 1963.—С. 133; Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.—Л., 1980.—С. 43; Б. А. Василенко запропонував подавнити I-у групу астиномних клейм (400—360 pp. до н. е.), що однак, суперечить дослідженням В. І. Шехістренко і було справедливо критиковане І. Б. Брашинським. Див.: Василенко Б. А. Керамические клейма из античных поселений на побережье Днестровского лимана как источник для изучения торговых

ріоду від I до II групи (335—320 рр. до н. е.)³. Аналогічне клеймо на одноручному посуді опубліковане В. В. Шкорпилом⁴. Такі ж відбитки на черепицях знайдені в Євпаторії в 1917 р.* В іншому випадку клейма відносяться до II групи (остання четверть IV ст. до н. е.). За палеографічними висновками для амфорного клейма більше підходить друге поєднання імен. Однак при будь-якому варіанті читання ці клейма є найбільш давніми з виявлених на поселенні.

Особливу увагу привертає рідкісне клеймо фабриканта Ктесона. Ідентичний нашому штамп зустрінутий лише один раз, на Елизаветівському могильнику, як доповнення до відбитка астинома Гекатея, що останнім часом віднесений до IV групи, широко датований межами III ст. до н. е.⁵ До V хронологічної групи (приблизно, перша половина II ст. до н. е.) відноситься згладжений відбиток [ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ]||[ΠΑΣΙΧΑΡΟΥ]ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ|[ΣΤΕΦΑ]Ν[ΟΣ] з емблемою кадуції із стрічками на древку, що добре відоме за рядом публікацій⁶.

Клейму VI групи⁷ приблизно друга половина — кінець II ст. до н. е. ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ||ΑΘΗΝΙΠΟΥ ΤΟΥ||ΜΗΤΡΟΛΟΡΟΥ||ΑΡΤΕΜΩΝ (при лунарній сігмі) близький штамп з восьмипроменевою зіркою з колекції музею Варни, де, однак, не другий рядок закінчується артиклем, а з ΤΟΥ починається третій рядок⁸.

Крім того, звідси ж походять херсонеські клейма: одне з яких невідоме раніше квадратне клеймо фабриканта Ніка у два рядки з ламаною горизонталлю біля А, а друге [ΜΑ]Ρ[Ω]ΝΟΣ[ΤΟΥ]||[ΒΑΒΩ]ΝΟΣ|ΑΣΤΥΝΟ|[ΜΟΥΝΤΟΣ] (з лунарною сігмою), що відноситься за Б. Ю. Міхліним до III групи (середина — останні десятиріччя III ст. до н. е.)⁹. За найновішою, найбільш детальною класифікацією В. І. Каца воно належить до групи 2 в, що датується кінцем 30-х — початком 10-х років до н. е.¹⁰ Таке ж клеймо опубліковане І. Маховим і враховане Р. Б. Ахмеровим¹¹.

Прямокутне трирядкове родоське клеймо Євдама з місяцем-артацитієм не має твердо встановленої дати. Оскільки діяльність цього епоніма віднесена до першої хронологічної класифікації В. Р. Грейс допустимо до IV групи (180—150 рр. до н. е.), межі якої не зазнали

связей Северо-Западного Причерноморья с греческим миром (V—III вв. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.—М., 1972.—С. 18; Цехмистренко В. И. Синопские керамические клейма с именами гончарных мастеров // СА.—1960.—№ 3.—С. 59—77.

³ Кац В. И. Экономические связи позднеклассического Херсонеса (по данным амфорных клейм) // Античный мир и археология.—Саратов, 1979.—Вып. 4.—С. 187, 188.

⁴ Шкорпил В. В. Керамические надписи, приобретенные Керченским музеем древностей в 1901 и 1902 годах // ИАК.—1904.—Вып. 11.—С. 81.—№ 337.

* ЕКМ, інв. №№ А-26, А-702.

⁵ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт ...—С. 42, 184, 185.—№ 603.—С. 239.—Табл. XXXI.—№ 709.

⁶ Шкорпил В. В. Указ. соч.—С. 51.—№ 185; Pridik E. Die Astyntomennamen auf Amforen und Ziegelstempeln aus Südrubland // SPAW.—Berlin, 1928.—Tabl. A.—N 164a; Canarache V. Importul amforelor stampilate la Istria.—Bucuresti, 1957.—№ 319.

⁷ Ми свідомо уникамо більш дрібних датувань клейм IV, V і VI груп (Порівн.: Брашинский И. Б. Экономические связи Синопы ...—С. 133) у зв'язку з помітною тенденцією їх подавлення. Див.: Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт ...—С. 42, 43; Шелов Д. Б. Керамические клейма из Танаиса III—I веков до н. э.—М., 1975.—С. 135, 136.

⁸ Мирчев М. Амфорите печати от музея въ Варна.—София, 1958.—С. 39.—№ 177.

⁹ Михлин Б. Ю. К изучению херсонесских керамических клейм // ВДИ.—1979.—№ 2.—С. 151.—№ 49.

¹⁰ Кац В. И. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратских клейм // ВДИ.—1985.—№ 1.—С. 105, 110.—Табл. II.—№ 43.

¹¹ Махов И. Амфорные ручки Херсонеса Таврического с именами астиномов // ИТУАК.—1912.—№ 48.—С. 171.—№ 56; Ахмеров Р. Б. Об астиномных клеймах єлліністического Херсонеса // ВДИ.—1948.—№ 4.—С. 118.—№ 66. Однак батьківське ім'я астінома І. Маховим було прочитане і відновлене невірно (ΜΑΡΩΝΟΣ), що переконливо довів В. И. Кац. Див.: Кац В. И. Уточненный список имен магистратов, контролировавших керамическое производство в Херсонесе Таврическом // ВДИ.—1979.—№ 3.—С. 138, 139.

змін і після перегляду дослідницею загальної хронології родоського клеймування¹², а Ю. С. Бадальянц поставив Євдама до переліку епонімів III групи (220—180 рр. до н. е.), не виключаючи можливості виконання його жрецьких функцій і в межах IV групи³¹. Найбільш аргументованою є думка Д. Б. Шелова, що запропонував датувати такі штампи 200—170 рр. до н. е.¹⁴ Подібні нашому клейма знайдені в Мелек-Чесменському кургані і увійшли до каталогу Е. М. Придика¹⁵.

Вивчення стратиграфії показало, що пам'ятка, яку розглядаємо, багатошарова, і її будівлі, очевидно, були сирцевими на невисокому кам'яному цоколі. Слід відзначити, що незважаючи на свою начебто очевидну неукріпленність, Кизил-Яр різко відрізняється від переважної більшості греко-скіфських пам'яток такого типу в Північно-Західному Криму, як багатошаровістю, так і тривалістю існування. Серед інших поселень, які не мали оборонних споруд, лише на окремих життя тривало до перших століть н. е.¹⁶

Відсутність зовнішніх ознак у формах рельєфу античної пам'ятки, на думку О. М. Щеглова, може свідчити про те, що ми маємо справу з неукріпленим сільськогосподарським поселенням¹⁷. Жителі даного поселення поряд із землеробськими і рибальськими промислами могли займатися, як відзначив П. М. Шульц¹⁸, також видобуванням солі, на що вказує близькість соляного озера Кизил-Яр і свідчення Страбона про наявність солеварень поблизу Західного Криму (Strabo, VII, IV, 7).

Вивчення кераміки дозволяє попередньо визначити хронологічні межі існування пам'ятки: друга половина IV ст. до н. е.—II—III ст. н. е. Вона, очевидно, має два періоди існування. Перший, як і всі поселення херсонеської хори, датується другою половиною IV ст. до н. е.—III—II ст. до н. е.; другий — відноситься до II—I ст. до н. е.—I ст. н. е. і пов'язаний з проживанням у регіоні скіфів. Можливо, наприкінці першого етапу життя на поселенні раптово припинилося, на що вказують обгорілі балки і посуд III—II ст. до н. е., майже цілі форми, виявлені при шурфуванні і у підйомному матеріалі. Однак, як свідчить хронологія керамічних знахідок, життя припинилося не надовго.

Як пам'ятка хори Херсонесу, поселення Кизил-Яр на сьогодні є крайнім південним пунктом його володінь у Північно-Західному Криму, і відстоїть від раніше визначеної межі, яка проводилася через поселення Қара-Тобе (рис. 1, I), на десять кілометрів уздовж узбережжя¹⁹. Цей факт дещо розширює уявлення про розміри херсонеської держави і дозволяє засумніватись в існуванні розірваності полісної території, а також свідчить про необхідність спрямувати уважний археологічний пошук на 50-кілометрову ділянку узбережжя, що відокремлює Херсонес від частини його хори.

Нешодавно О. М. Щеглов продовжив південну межу північно-західної частини херсонеської хори аж до сучасного приморського селища Миколаївка, трохи помилково розмістивши його в районі озера

¹² Grace V. Timbres amphoriques trouvés à Délos // BCH.—1952.—LXXVI.—Р. 525, 529; Grace V., Savatianou-Pétropoulakou M. Les timbres amphoriques grecs // Exploration archéologique de Delos.—Paris, 1970.—Т. XXVII.—Р. 277—382.

¹³ Бадальянц Ю. С. Хронологическое соответствие имен эпонимов и фабрикантов на амфорах Родоса // CA.—1976.—№ 4.—С. 39, 40.

¹⁴ Шелов Д. Б. Указ. соч.—С. 52.

¹⁵ Марти Ю., Шкорпил В. Керамические надписи, хранящиеся в Мелек-Чесменском кургане в г. Керчи // ЗООИД.—1910.—Т. XXVIII.—С. 132.—№ 148; Придик Е. М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках, горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания.—Пг., 1917.—С. 9.—№ 157.

¹⁶ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.—Л., 1978.—С. 41.

¹⁷ Щеглов А. Н. Разведки и раскопки античных сельских поселений и аграрных систем // Методика полевых археологических исследований.—М., 1983.—С. 12.

¹⁸ Шульц П. Н. Указ. соч.—Л. 41.

¹⁹ Порівн. з картою О. М. Щеглова 1978 р. (Див.: Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым ...—С. 32).

Кизил-Яр²⁰. На жаль, його априорне припущення не мало певної фактичної основи для введення до наукового обігу описаної пам'ятки, а також інформації про кілька інших античних пунктів, що були відкриті і частково досліджені нами останнім часом²¹.

С. Б. Ланцов

АНТИЧНОЕ ПОСЕЛЕНИЕ У ОЗЕРА КИЗЫЛ-ЯР

В статье отражены самые первые результаты охранных изучения в Крыму античного поселения Кизыл-Яр площадью около 1,5 га при толщине культурного слоя в исследованных местах свыше 1,2 м. Автор предварительно выделяет два периода существования памятника: вторая половина IV в. до н. э.—III—II вв. до н. э. и II в. до н. э.—II—III вв. н. э. На первом этапе он является одним из пунктов херсонесской хоры, на втором — вероятно, позднескифским поселком. Месторасположение публикуемого памятника к югу от современной Евпатории расширяет представление о размерах зоны херсонесских владений в Северо-Западном Крыму.

S. B. Lantsov

АНТИQUE SETTLEMENT NEAR LAKE KIZYL-YAR

The paper covers the very first result from the security study of the antique settlement Kizyl-Yar (1.5 ha) in the Crimea, the thickness of the cultural layer in the studied places exceeding 1.2 m. The author singles out preliminarily two periods of the monument existence: the second half of 4th cent. B.C.—3d-2nd cent. B.C. and 2nd cent. B.C.—2nd-3d cent. A.C. At the first stage it was one of the points of Khersones chora at the second — probably a late Scythian settlement. Location of the above monument southward from modern Evpatoriya broadens an idea on a size of Khersones domains in the North-Western Crimea.

Одержано 12.05.88

Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії м. Києва

Л. В. Пекарська, В. Г. Пуцко

У статті розглянуто бронзові хрести-енколпіони XII—XIII ст. київського походження, що утворюють колекцію музею історії Києва. Визначено їх історичну та мистецьку цінність.

Особливу увагу серед колекції середньовічної металопластики музею привертають бронзові хрести-енколпіони, виготовлення яких було налагоджено у Києві вже в середині XI ст. і тривало аж до трагічних

²⁰ Щеглов А. Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община: Проблемы социально-политического развития и идеологии. — Л., 1986. — С. 155.

²¹ Ланцов С. Б. О максимальных размерах херсонесского государства (IV—III вв. до н. э.) // Исторические чтения М. П. Грязнова: Тезисы докладов областной научной конференции. — Омск, 1987. — С. 144, 146; Кутайсов В. А., Ланцов С. Б. Работы Западно-Крымской экспедиции // АО 1986. — М., 1988. — С. 301, 302; Ланцов С. Б. Позднеантичное святилище на Сакской пересыпи // Проблемы античной культуры: Тезисы докладов Крымской научной конференции. — Симферополь, 1988. — Ч. III. — С. 249, 250.

подій 1240 р.¹ Відомі численні знахідки цих виробів і кожен з них привертає увагу як твір пластичного мистецтва, який поряд із загальною типологією та іконографічною схемою відтворює ще чимало особливостей властивих певним екземплярам цієї «масової» продукції.

Джерелами утворення музеиної колекції хрестів-енколпіонів є археологічні знахідки в Києві протягом останнього десятиріччя, матеріали археологічних розкопок В. В. Хвойки у Києві на початку ХХ ст., а також твори з приватної збірки археолога В. Д. Дяденка, що походять з території Середнього Подніпров'я, і переданої ним у 1981 р.* До складу колекції входять не тільки енколпіони поширеніх типів, але й кілька рідкісних. Всі вироби відліті з бронзи, після чого більшість з них оброблено різцем. Деякі інкрустовані чернью.

Серед мистецької продукції київських ремісників, які виготовляли хрести-енколпіони, важливе місце посідають вироби з рельєфними зображеннями князів Бориса і Гліба, канонізованих у 1072 р.² До них належить виріб з музеиної колекції (вх-452, розм. 7,4×4,8 см), обидві частини якого прикрашено рельєфними постаттями святих братів, зображені фронтально, з мученицькими вінцями-коронами в руках; у медальйонах вирізьблено контурною лінією іх погруддя (рис. 1, 1). Загальна іконографічна схема типова. За «потертістю» поверхні видно, що це повторний відливок з використанням глинистої форми. Краща чіткість у деталях досягнута різьблінням. Близько півста подібних енколпіонів походить з давньоруських земель; останнім часом стали відомими й знахідки в Болгарії³. Серед них переважають рельєфні, тоді як рельєфно-гравіровані трапляються значно рідше. За стилістичними ознаками описаний виріб слід датувати другою чвертю XII ст.

Можливо, тим же київським майстром виготовлено і хрест-енколпіон із зображенням Розп'яття та Богоматері з дитиною, знайдений на початку ХХ ст. в с. Шамраївка на Київщині (А-4084, розм. 10,0×7,0). Погруддя святих у медальйонах виконано в тій самій манері (рис. 1, 3). Прийоми обробки поверхні подібні до розглянутих у попередньому виробі, хоча цей енколпіон належить до іншої серії. Не повторюючи детально все, що стосується розвитку цього широко відомого типу київських хрестів-енколпіонів⁴, варто підкреслити оригінальність виробу з ознаками виконання, властивими для другої чверті XII ст. Обабіч постаті Богоматері зображені погруддя апостолів Петра та Павла, а над Розп'яттям — архангела Михайла. Рельєф і різьбління твору на вигляд грубі, але вони надають енколпіону декоративного характеру, що, очевидно, виконувалось на вимогу замовників.

Інший варіант тієї ж моделі хреста-енколпіона, з рельєфними зображеннями, репрезентовано в музеїній колекції трьома стулками, одна з яких фрагментарна, сильно пошкоджена вогнем (А-193, розм. 7,8×5,0 см). Цю річ виявлено в 1975 р. на розкопі поблизу Покровської церкви на Подолі⁵. Уламок належить зворотній частині енколпіону,

¹ Пуцко В. Київский крест-энколпіон из окрестностей Книна // Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji.— Split, 1986—87.— С. 27. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси.— М., 1948.— С. 262—263.

* Речі з приватної збірки В. Д. Дяденка походять з території Середнього Подніпров'я і мають музейний шифр — «Вх».

² Лесючевский В. И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // СА.— 1946.— Т. VIII.— С. 241—244.— Рис. 4, 5; Алешковский М. Х. Русские глебо-борисовские энколпииони 1072—1150 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси.— М., 1972.— С. 104—125.

³ Банк А. В. Два свідчення почитання культу Бориса і Глеба віне пределов Росії.— Преслав — Софія, 1976.— № 2.— С. 144, 147.— Рис. 1; Алексієв І. Бронзов хрест-енколпіон от Търновград // Археология.— Софія, 1981.— Кн. 1—2.— С. 87—88; Дончева-Петкова Л. Древнерусски хръстове-енколпииони от България // Археология.— Софія, 1985.— Кн. 1.— С. 46—48.— Рис. 1.

⁴ Заценко В. Н. Об одном типе древнерусских энколпионаов // ДСП.— К., 1981.— С. 113—124.

⁵ Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу (1974—75 рр.) // Археологія Києва. Дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 62.— Рис. 19; Гупало К. Н. Ювелирное ремесло // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— Гл. V, § 3.— С. 311.— Рис. 136, г.

прикрашеного масивними постаттю Богоматері з дитиною та погруддями святих у медальйонах (рис. 1, 5). За стилістичними ознаками виріб слід датувати кінцем XII ст. Дві інші лицеві стулки дуже подібні за розмірами, іконографією, стилем й особливостями, ніби потерпого рельєфа (рис. 1, 2, 4). Одна з них (вх-479, розм. 10,0×7 см) походить з середньодніпровської території, друга (А-4083, старий інвентарний номер 3904, розм. 8,8×7,0 см) знайдена до революції в с. Гороховатка на Київщині. Обидві стулки прикрашені зображеннями Розп'яття з погруддями Марії й Іоана Богослова в медальйонах; визначити верхній образ неможливо, бо виготовлення стулок за глиняною формою привело до надмірних узагальнень форм. До речі, ця особливість не лише у згаданих зразків, відлітих за готовими виробами наприкінці XII або на початку XIII ст., вона простежується й в інших, досить численних

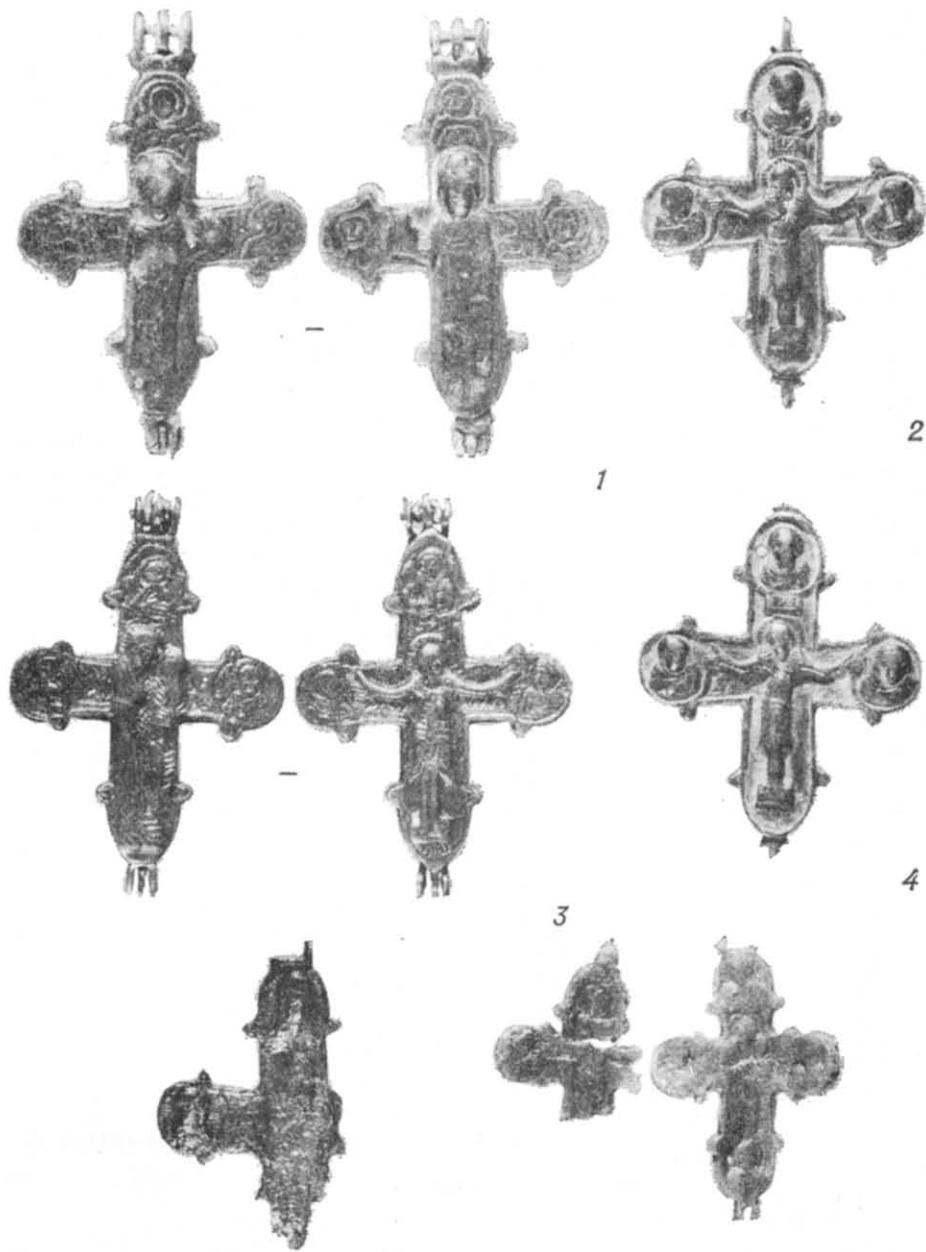


Рис. 1. Бронзові хрести-енколпіони (1-6).

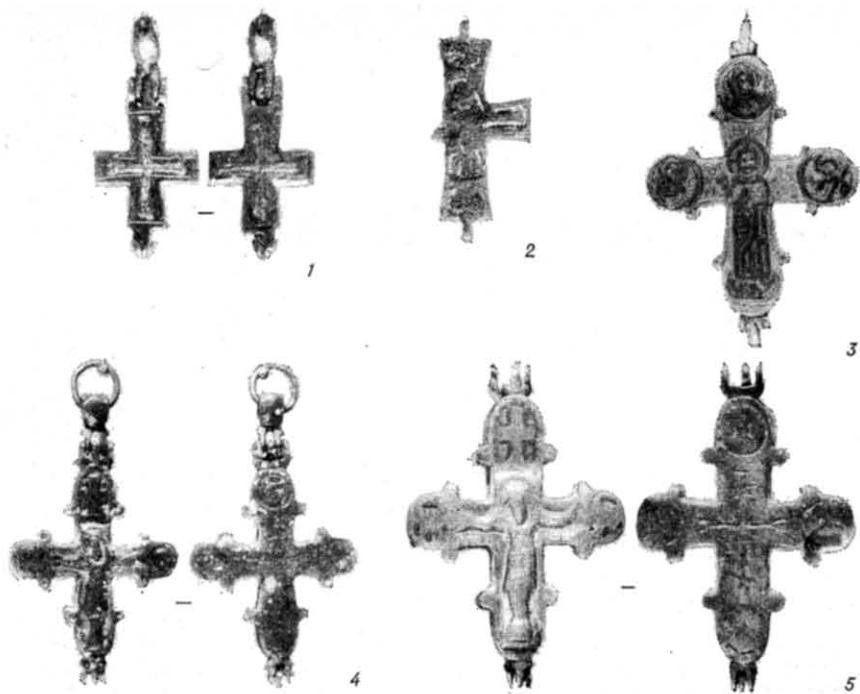


Рис. 2. Бронзові інкрустовані хрести-енколпіони (1—5).

творах. Виготовлення таких речей набувало, з огляду на їхню популярність, цілком механічного характеру. Найбільш поширені вони були в Середньому Подніпров'ї, але проникали і за межі Давньої Русі⁶.

Надто рідкісну модель відтворює невеличкий хрест-енколпіон (A-4499/726, розм. 6,8×4,5 см), знайдений в 1978 р. у Києві під час розкопок садиби XI—XII ст. ча вул. Рейтарській, 36—38⁷. Лицева стулка з обламаними верхнім та правим кінцями, що не заважає уявити іконографічні особливості рельєфного Розп'яття, з ознаками характерними для середини XII ст.; на зворотному боці твору приземкувата постать Богоматері з дитиною, щільно затиснута медальйонами з погруддями святих — Михаїла, Петра та Павла з написами їх імен (рис. 1, 6). До особливостей цього варіанта енколпіонів слід віднести широкі короткі рамена хреста, стислу компоновку зображень та їх приплюснений рельєф. Риси архаїзації свідчать на користь використання більш раннього зразка. Пропорції фігур разом з відзначеними ознаками дають можливість вважати кінець XII ст. найбільш вірогідним часом виконання виробу, типологічно подібного до енколпіонів з Княжої гори та знахідки на Нижньо-Архізькому городищі⁸.

Окрему групу творів київської металопластики складають бронзові хрести-енколпіони, інкрустовані чернью. Вони часто менші порівняно з рельєфними та прикрашалися іноді рельєфним зображенням Розп'яття, дуже узагальненим у своїх основних пластичних формах. Два таких твори входять до музеїної збірки. Один з них (A-4071, старий інвентарний № 28774, розм. 7,3×4,2 см) походить з розкопок В. В. Хвойки на садибі Петрівського в Києві у 1907—1908 рр. (рис. 2, 4), другий (A-4122, старий інвентарний № 6709, розм. 6,3×4,3 см) — знайдено в кін-

⁶ Дончева-Петкова Л. Указ. соч.— С. 48—49.— Рис. 2—4.

⁷ Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 40.— Рис. 4, 3.

⁸ Собрание Ханенко Б. И. и В. Н. Древности русские.— К., 1900.— Вып. 2.— Табл. XXVI, 297; Кузнецов В. А. Энколпионы Северного Кавказа // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 81.— Рис. 1, 13.

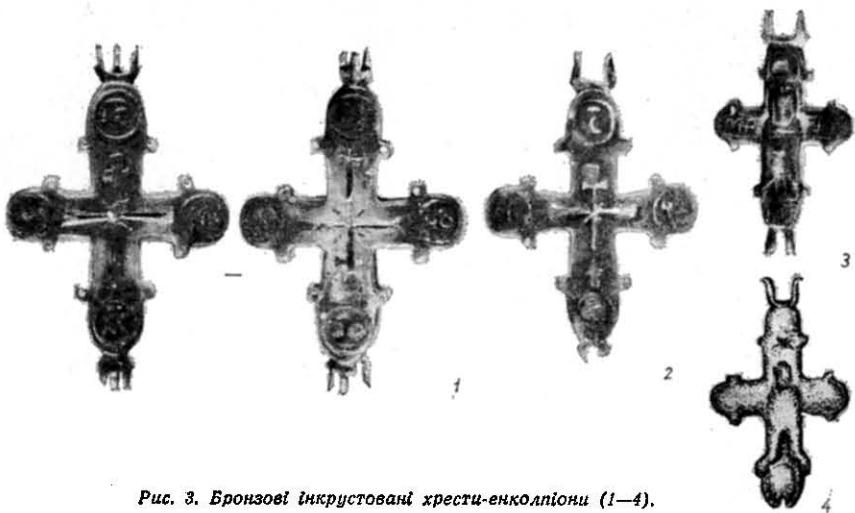


Рис. 3. Бронзові інкрустовані хрести-енколпіони (1—4).

ці XIX ст. в с. Підсічному поблизу Переяслава-Хмельницького та придбано університетським музеєм у жовтні 1895 р. (рис. 2, 4, 5). Обидва енколпіони з округлими закінченнями, відзначеними звичайними виступами. Обабіч рельєфної фігури розп'ятого Христі інкрустовані черню погруддя передстоячих, а вгорі хрестик з прямими раменами. На зворотньому боці зображене великий восьмикінцевий хрест з променями від перехрестя, а в чотирьох медальйонах вміщені монограми Христа. Подібні вироби численні, а ареал їх розповсюдження широкий: від Києва до Херсонеса й Північного Кавказу на півдні, до Білоозера на півночі та Друцька на заході. Г. Ф. Корзухіна вважала часом виникнення даного типу хреста-енколпіона другу четверть XII ст.⁹ Проте подібні вироби виготовляли у Києві ще протягом першої половини XIII ст.¹⁰

Серед виробів цієї групи своєрідне місце посідає хрест-енколпіон із зображеннями восьмикінцевого хреста та монограмами в медальйонах на обох стулках, інкрустованими сріблом (А-4139, старий інвентарний № 19475, розм. 6,7×4,3 см). Місце знахідки цього хреста встановити не вдалося. Стулки при типологічній спільній тотожності помітно відрізняються в деталях — з одного боку медальйони здаються випуклими (рис. 3, 1). Не виключено, що обидві частини хреста-енколпіона були штучно поєднані тоді, коли вони потрапили до приватної колекції¹¹. Ще одна, нижня, стулка подібного ж виробу (А-4095, старий інвентарний № 28779, розм. 6,0×4,2 см) походить з матеріалів археологічних розкопок В. В. Хвойки біля Десятинної церкви у Києві в 1911 р. (рис. 3, 2). Вона належить до зразків київської металопластики тієї ж групи, мало чим відрізняючись від них навіть у другорядних дрібницях. Датувати названі зразки поки що можна лише в широких хронологічних межах другої четверті XII — початку XIII ст. За художніми формами можна продатувати другою четвертю або середину XII ст. Незважаючи на те, що окремі екземпляри трапились у шарах XIII ст., їх походження можна пов'язати з роботою ремісників попереднього періоду. Через нечисленність цієї серії виготовлення їх, очевидно, не було тривалим.

Подібним до попередніх виробів за формою був бронзовий хрест-енколпіон, лицеву стулку якого знайдено в 1975 р. недалеко від Дніпра

⁹ Корзухіна Г. Ф. О пам'ятниках «корсунського дела» на Русі. (По матеріалам медного литья) // Византійський временник.— 1958.— Т. XIV.— С. 133.

¹⁰ Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1958.— Т. I.— С. 391.— Табл. VIII.

¹¹ Леопардов Н., Чернєв Н. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках.— К., 1890.— Вып. 1.— Табл. 4, 24.

(A-3913, розм. 8,2×5,2 см). Її поверхню прикрашала фігура Христа Пантократора на повний зріст, у медальйонах — погруддя архангела Михайла, апостолів Петра і Павла. Контурні лінії зображень заповнені чернью (рис. 2, 3). Цей хрест¹² за іконо- та епіграфічними ознаками супроводжуючих написів слід датувати часом близько 1200 р. Зображення не відрізняються анатомічною правильністю, що є типовим для візантійської столичної мистецької традиції. Але вони вражають своєю декоративністю, виразною контурною лінією. До речі, з Києва походить схожий хрест-енколпіон, прикрашений також фігурою Христа Пантократора, з Богоматір'ю на зворотньому боці й погруддями святих у медальйонах, виконаних теж інкрустацією чернью¹³. Загальний художній рівень згаданого твору вищий, ніж стулки енколпіона з Подолу. На думку Б. О. Рибакова, стиль виконання чорнених зображень не типовий для продукції київських ремісників і, мабуть, може свідчити про діяльність у цій галузі ірландського майстра з колонії, пов'язаної з монастирем у Регенсбурзі¹⁴. Насправді, манера наведення чернью рисунка, гравірованого на поверхні виробу, близька до романської¹⁵, але загальний тип і характер виробу цілком «візантійський». Обидва київські хрести-енколпіони мають чимало спільних рис із сuto візантійськими творами¹⁶. Помилки в супроводжуючих написах майже виключають виконання виробів місцевими київськими майстрами, найбільш вірогідною здається діяльність тут грецького ремісника, змушеного шукати притулку й заробітку після того, як візантійську столицю захопили хрестоносці.

Від маленького хрестика-енколпіона з чорненими зображеннями, відлитого з міді (вх-501, розм. 4,0×1,8 см), залишилася лише частина верхньої стулки, прикрашеної Розп'яттям (рис. 2, 2). Це був мініатюрний вишуканий виріб, який за всіма ознаками належить до кола творів київських ремісників XII ст.¹⁷ Серед їх продукції траплялись хрести-енколпіони подібної форми, але більших розмірів, з круті розширеніми кінцями, прикрашенні інкрустованім чернью щільно вписанім в абрис площини зображенням Розп'яття¹⁸. За цими аналогіями стулку хрестика-енколпіона слід датувати другою половиною XII ст., хоча певний архаїзм рисунка ніби примушує надати перевагу другій четверті того ж століття. Над головою Христа викладено хрещате заглиблення. Постать обведено товстим контуром, так само як і облягаюче стегна підперізання; другорядні деталі позначені тоненькими гравірованими лініями.

Ще один хрестик-енколпіон з приватної колекції В. Д. Дяденка (розм. 4,5×1,9 см) з трохи розширеніми кінцями, також інкрустовано чернью, але значно простіше: на обох стулках звичайні майже рівно-кінцеві хрести, за формуєю ніби цілком подібні до самого виробу (рис. 2, 1). Датувати другою половиною XII ст. зазначену річ можна, головним чином, на підставі її спорідненості із вже згаданими енколпіонами, бо вона є їх спрощеним варіантом. Взагалі ж питання про хронологію такої ремісничої продукції пов'язане з великими труднощами. Повертаючись до вже розглянутого хреста-енколпіона з інкрустованими сріблом на обох стулках восьмикінцевими хрестами (рис. 3, 1), мабуть,

¹² Гуцало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А.—Указ. соч.—С. 61—62.—Рис. 18; Гуцало К. Н. Указ. соч.—С. 312.—Рис. 136, б; Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ.—К., 1982.—С. 80.

¹³ История русского искусства.—М., 1953.—Т. 1.—С. 291.—Рис. на с. 280.

¹⁴ Там же.—С. 291.

¹⁵ The Year 1200: A Centennial Exhibition at the Metropolitan Museum of Art.—New York,—1970.—Vol. 1.—N 116, 125.

¹⁶ Ross M., Downey C. An Emperor's Gift on Byzantine Silver Jewelry of the Middle Period // The Journal of the Walters Art Gallery.—Baltimore, 1956—1957.—Vol. XIX—XX.—P. 22—23.—Fig. 3; Ross M. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection.—Washington, 1963.—Vol 2.—N 105.

¹⁷ Медынцева А. А. О датировке некоторых типов энколпионов // АС.—М., 1961.—С. 63—68.

¹⁸ Собрание Ханенко Б. И. и В. Н. Указ. соч.—К., 1900.—Вып. 2.—Табл. XVIII, 215—216; Корзухина Г. Ф. Указ. соч.—С. 135.—Табл. III, 3.

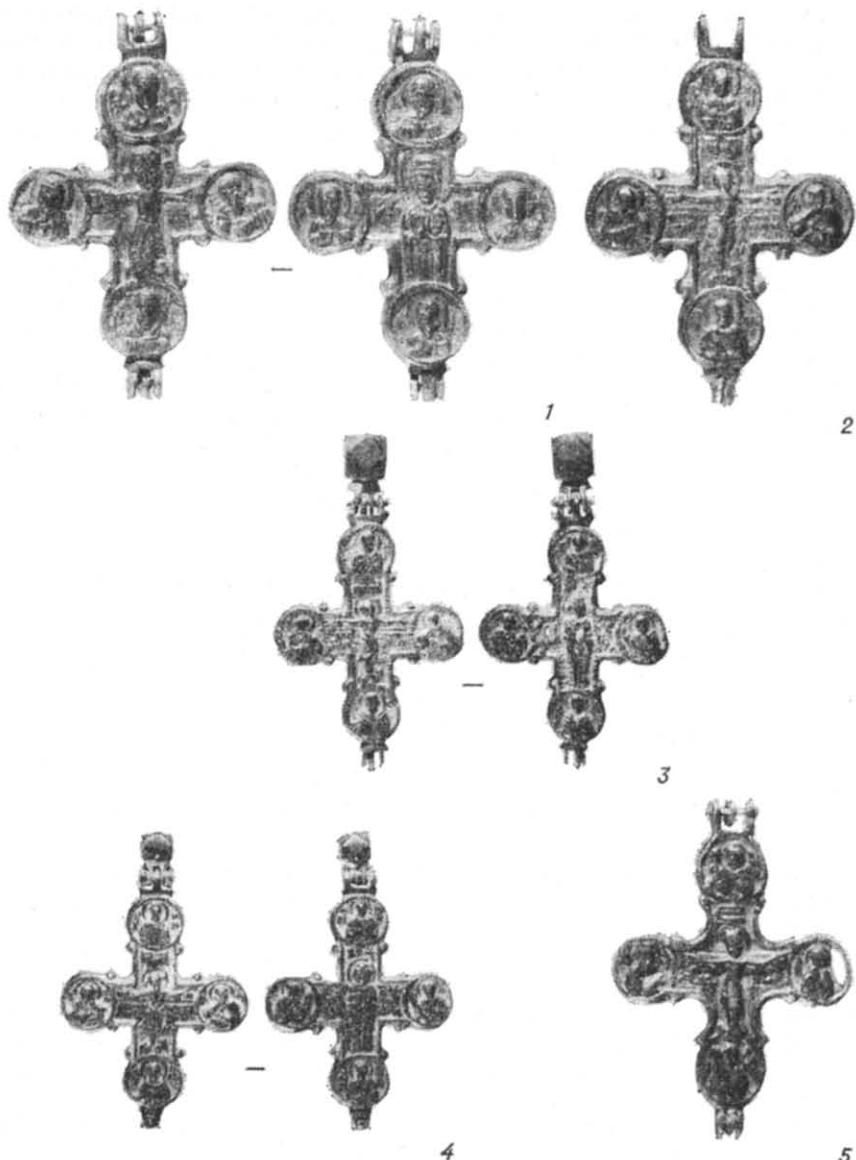


Рис. 4. Бронзові хрести-енколпіони (1—5).

варто згадати про знахідку подібного ж виробу з чорненими хрестами у 1948 р. в київській «майстерні ливарника», яка діяла в першій половині XIII ст. Здається, саме цим часом і слід датувати відзначені енколпіони. Але чи можна остаточно виключити більш раннє походження цього виробу? Відповідь на таке питання мусить дати нові археологічні знахідки. Вік використання такого виробу, як хрест-енколпіон, безумовно, не обмежувався навіть кількома десятиліттями.

До музейної збірки потрапили також дві стулки мініатюрних бронзових хрестиків-енколпіонів з рельєфною фігурою Богоматері-Оранти з долонями перед грудьми (вх-475, розм. 4,5×2,5 см; вх-502, розм. 3,3×2,7 см). Звичайно, вони були внутрішньою частиною виробу, про що свідчать краще збережені зразки, які спереду прикрашались Розп'яттям, з досить масивною фігурою¹⁹. Якщо враховувати новгородську

¹⁹ Květ J. Enkolpion městského musea v Lounech // Niederlov sborník.— Praha, 1925.— S. 130—134.— Rys. 1, 2.

знахідку²⁰, то київські стулки хрестиків-енколпіонів, з яких одна з по-тертим (рис. 3, 3), а друга (з отвором вгорі) майже зовсім знищеним рельєфом (рис. 3, 4), слід датувати рубежем XI—XII ст. Цей висновок, однак, важко узгодити з уявленнями про еволюцію художніх форм, бо загальні пропорції більш звичайні для творів пластичного мистецтва останніх десятиліть XII ст.

Якщо взяти за основу для датування творів київської металопластики новгородську хронологію, то один з розглянутих типів енколпіонів (рис. 2, 1) необхідно віднести до кінця XII ст.²¹, що майже співпадає з нашими висновками, а другий (рис. 2, 2) — до першої чверті XII ст.²² У зв'язку з цим необхідно змінити всю шкалу датувань та краще аргументувати її археологічними матеріалами. Поки що це робити передчасно.

Походження двох інших моделей київських бронзових хрестів-енколпіонів є безсумнівним. Виріб з колекції В. Д. Дяденка (розм. 8,0×5,6 см) має звичайні заокруглені кінці, з виступами там, де до середньої частини пристають медальйони з погруддями святих. На лицьовому боці вміщено рельєфне Розп'яття, на звороті — приземкувату постать Богоматері-Оранти з долонями перед грудьми (рис. 4, 1). У медальйонах навколо Розп'яття погруддя передстоячих й архангелів Михайла та Гавриїла, на іншому боці — євангелістів. Стиль виконання примітивний. Аналогічні екземпляри походять з Княжої гори²³ й Замостя²⁴, з території Золотої Орди²⁵, Болгарії²⁶; можна їх знайти також у музеїчних збірках Києва та Москви. Виготовлення цих виробів обмежено першою половиною XIII ст. Друга модель — це славнозвісний енколпіон із «дзеркальними» (зворотніми) написами (рис. 4, 2, 3, 4). Вона репрезентована надзвичайно великою кількістю екземплярів, які за типологією нагадують кам'яну ливарну формочку, знайдену в Києві²⁷. Звичайно, не має потреби тут детально описувати надто широкий ареал поширення цих виробів, які Б. О. Рибаков датує 1239—1240 рр.²⁸ До збірки Музею історії Києва входять два цілих, непогано збережених вироби (вх-454, розм. 10,2×5,8 см; А-4138, розм. 9,0×5,6 см), розбіжність у розмірах яких пояснюється, головним чином, різними ворвормами (рис. 4, 3, 4). Okрім них є ще одна стулка (вх-453, розм. 8,2×5,6 см) з досить чітким рельєфом зображень і написів (рис. 4, 2). Тобто повторних відливків за глиняними формами немає, вони здебільшого трапляються далеко за межами Придніпров'я. Згадані ж вироби, безперечно, київського походження.

До бронзового хреста-енколпіона зовсім іншого типу належить друга стулка (вх-455, розм. 7,2×5,1 см) із зображенням Розп'яття, оточеного медальйонами з погруддями передстоячих та архангелів (рис. 4, 5). Це, звичайно, лицева частина виробу; зворотню можна уявити за аналогічними виробами: на ній посередині мусила бути фігура архангела Сихайлі, а в медальйонах — погруддя святих Сергія, Агапіта, Артемія і Сисінія²⁹. Модель твору датується XIII ст. Що сто-

²⁰ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (Х—XV вв.) — М., 1981.— С. 57.— Рис. 18, 6.

²¹ Там же.— С. 57.— Рис. 18, 5.

²² Там же.— С. 57.— Рис. 18, 1, 2.

²³ Собрание Ханенко Б. И. и В. Н. Древности русские.— К., 1899.— Вып. 1.— С. 9.— Табл. II, 39, 40; Леопардов Н., Чернев Н. Указ. соч.— Табл. IV, V, 27.

²⁴ Musianowicz K. Brazowy enkolpion z Zamościa // WA.— Warszawa, 1971.— Т. XXXVI.— N 2.— S. 186.— Rys. 1.

²⁵ Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде.— М., 1978.— С. 6, 65, 110.— Рис. 36, 11, 2.

²⁶ Дончева-Петкова Л. Указ. соч.— С. 52—53.— Рис. 8.

²⁷ Козловская В. Е. Славянские курганы и городища как исторический источник // Minerva.— К., 1913.— Вып. IV.— С. 31.— Табл. I, 4, 6; Корзухина Г. Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА.— 1950.— Т. XIV.— С. 219.

²⁸ Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI—XIV веков // САЙ.— 1964.— Вып. Е1—44.— С. 39. Табл. XXXIII, 3, 4.

²⁹ Собрание Ханенко Б. И. и В. Н. Древности русские.— Вып. 1.— С. 9.— Табл. II, 37, 38; Алексеев Л. В. Мелкое художественное литье из некоторых западно-рус-



Рис. 5. Стулка бронзового хреста-енколпіона у вигляді квадрифолія із Замкової гори.

приземкуватих ангелів. Різьбар, ймовірно, не намагався вдаватися до надмірної деталізації, але наголошував рух, підкresлював великих голови та долоні рук. Річ приваблює грубуватою виразністю — це твір ремісника, який виготовляв свою продукцію для широкого попиту.

Варто відзначити певні особливості композиції. Постать розп'ятого Христа зображені фронтально, з нахиленою до правого плеча головою, ступні ніг, зіставлені п'ятками, спираються на нижній щастья, тонкі руки зігнуті в ліктях. Щоб краще вписати композицію до квадрифолію, майстер був змушений трохи зігнути фігури передстоячих і заповнити бічні прогалини маленькими, мало не квадратними за пропорціями, ангелами із дзеркалами та мірілами в руках. Як свідчить фактура виробу, його, напевно, відлито за восковою моделлю. Форму квадрифолія охоче використовували для зображення Розп'яття у Візантії і на християнському Сході (Грузія). Не обминули її також київські ремісники, спадщина яких нараховує дві моделі³¹. Нижню стулку в обох випадках заповнює зображення Богоматері Печерської з двома ангелами. Цікавою особливістю іконографії виробу із Замкової гори слід вважати зображення трьох птахів: один вгорі, два інших — трохи нижче, в окремих колах. Перший — Фенікс — символ воскресіння й безсмертя³²; решта, напевно, голуби. Звичай супроводжувати образ Христа зображеннями птахів, надаючи їм різного символічного змісту, походить ще з старохристиянської доби. Важко сказати, якими шляхами ця традиція досягла Києва, хоч і зрозуміло, що до її засвоєння мали відношення Балкани, зокрема Солунь і Преславська Болгарія. Стилістичні ознаки твору свідчать на користь його виготовлення не пізніше кінця першої четверті XIII ст.

Розглянемо ще одну, досить загадкову пам'ятку металопластики — бронзовий хрест (розм. 9,2×4,6 см), знайдений під час археологічних

сується музеїного екземпляра, то не виключене його пізніше походження, з XIV—XV ст., хоча наполягати на такому припущення не доводиться. У відзначений період в Московській Русі переважно виготовляли вже псевдоенколпіони. Приайні, потертість рельєфних зображень примушує твердити, що стулка не може вважатися оригінальною, відлитою за кам'яною формочкою.

У 1977 р. архітектурно-археологічним загоном Київської експедиції Інституту археології АН УРСР на Замковій горі серед інших речей виявлено лицеву стулку бронзового хреста-енколпіона у вигляді квадрифолія³⁰. Площину стулки заповнено рельєфною композицією Розп'яття (рис. 5). Високий хрест з простертим на ньому тілом Христа своїми кінцями майже торкається вузенької облямівки. Фігури передстоячих Богоматері та Іоана Богослова доповнено зображеннями двох

скіх земель (крести и иконки Белоруссии) // СА.—1974.—№ 3.—С. 214—215.—Рис. 2, 4—11; Полубояринова М. Д. Указ. соч.—С. 167.—Рис. 2, 2.

³⁰ Харламов В. А. Исследования на Замковой горе в Киеве // АО.—1977.—М., 1978.—С. 396; Ивакин Г. Ю. Киев в XIII—XV веках.—К., 1982.—С. 89—91.

³¹ Собрание Ханенко Б. И. и В. Н. Указ. соч.—К., 1899.—Вып. 1.—С. 16, 19.—Табл. VI, 71, VIII, 98, 99.

³² Уваров А. С. Христианская символика.—М., 1908.—С. 194.

досліджень церкви Богородиці Пирогощі на Подолі³³ (рис. 6). Цей хрест-енколпіон з дещо розширеними кінцями, прикрашений рельєфними зображеннями лише з переднього боку, здавалося, не має підстав заливати до числа виробів давньоруських ремісників, зокрема київських. Іконографія незвичайна, бо зображення на повний зріст Христа Пантелеймона, доповнене погруддями Богоматері та Іоана Предтечі, утворюючи деісусну композицію, не знаходить певних аналогій. Низький рельєф, ретельно оброблений різцем, з опуклими головами, своїми загальними рисами нагадує досить ранні зразки³⁴. Але на тлі хрестів, які набули розповсюдження на Балканах³⁵, цей твір цілком чужий. Зрозуміло, що знайдений у Києві хрест-енколпіон не належить до септінного виробництва, на відміну від добре знаної продукції ремісників, про яку йшла мова. Слов'янські, кириличні написи, проте, не дають підстав заперечувати київське походження речі.

Коли ж саме і з рук якого майстра вийшов хрест-енколпіон? Відповідь на це питання можуть дати твори дрібної кам'яної пластики початку XIII ст. київського походження³⁶. Варто особливо звернути увагу на іконки, виконані у Києві різьбярем «групи Розп'яття», який мав свої, лише йому властиві, прийоми обробки каменю з певною системою орнаментації. Зокрема зразком його творчості слід вважати овальну іконку з півфігурою Дмитра Солунського (рис. 7). Тут можна помітити ті ж самі тенденції, які властиві й зображенням бронзового хреста-енколпіона. До речі, супроводжуючі написи також дуже подібні за своїми епіграфічними ознаками, і ця обставина дозволяє відкинути сумніви щодо належності майстрів, які виконали іконки та енколпіон, до одного мистецького кола. Постать Христа Пантелеймона з'являється на київських хрестах-енколпіонах вже з середини XI ст., але розташовані обабіч неї погруддя святих не утворюють деісусної композиції. Спроба відтворити елемент дії позначається в іконографічній схемі



Рис. 6. Бронзовий хрест-енколпіон із церкви Богородиці Пирогощі.



Рис. 7. Кам'яна іконка із зображенням Дмитра Солунського. Новгород, історико-архітектурний музей-заповідник.

³³ Ивакин Г. Ю. Указ. соч.— С. 88—89.

³⁴ Миловановић Д. Уметничка обрада неілемнитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690 године.— Београд, 1986.— С. 134—137; Zalesskaja V. N. Nouvelles découvertes de bronzes byzantins achersoné. // Archeion Pontou. Athenai.— 1984.— N. 39.— Р. 163—164.— Des. 6.

³⁵ Георгиева С. Кръстове-енколпиони от средновековни Преслав // Изследования в чест на акад. Д. Дечев.— София, 1958.— С. 605—609; Radoyčić S. Bronzani krstovi-

енколпіонів лише наприкінці XII ст.³⁷ Тобто, і з цього боку знахідка в руїнах церкви Богородиці Пирогощі стає зрозумілою як твір київської металопластики початку XIII ст. Продатувати його пізнішим часом немає жодних підстав.

Отже, до складу музейної збірки хрестів-енколпіонів належать широко відомі та унікальні типи мистецької продукції київських ремісників XII—XIII ст. Це маленька частина великої культурної спадщини Давньої Русі, розпорощеної і подекуди призабутої. Зокрема це стосується творів металопластики. Колекція енколпіонів Музею історії Києва повинна збагачуватися, поповнюватися новими матеріалами, перетворюючись на справжнє сховище пам'яток середньовічного мистецтва.

Л. В. Пекарская, В. Г. Пуцко

ДРЕВНЕРУССКИЕ ЭНКОЛПИОНЫ В СОБРАНИИ МУЗЕЯ ИСТОРИИ КИЕВА

В статье рассматриваются преимущественно неопубликованные произведения киевской металопластики XII—XIII вв., входящие в музейное собрание. Среди них наряду с крестами-энколпионами известных типов находятся уникальные экземпляры, являющиеся образцами индивидуального художественного творчества киевских ремесленников. В связи с изучением этого материала обсуждаются вопросы хронологии изделий. Особое внимание уделено изучению новых археологических находок. Статья вводит в научный оборот ценные памятники, важные для осмысления художественного процесса Древней Руси.

L. V. Pekarskaya, V. G. Putsko

OLD RUSSIAN ENCOLPIONS IN THE MUSEUM OF THE KIEV HISTORY

Mainly unpublished works of Kiev metalloplastics of the 12th—13th cent. being a part of the museum collection are considered in the paper. Among them parallel with crosses-encolpiions of the known types there are unique specimens, patterns of artistic work of the Kiev artisans. Problems on chronology of articles are discussed in connection with the studies of that material. A peculiar attention is paid to studies of new archaeological findings. The paper brings valuable monuments important to comprehend artistic process of Old Rus into the scientific circulation.

Одержано 20.11.86.

relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradaskim zbirkama // *Laureae F. Stelé* (Zbornik za umetnostwo zgodovino, N. V. Letnik V/VI).—Ljubljana.—1959.—S. 123—134; *Милчев А.* Раннесредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България // Археология.—София, 1963.—Кн. 3.—С. 30—31; *Dontcheva L.* Une croix pectorale-leliquaire en or récemment trouvée à Pliska. // Cahiers Archéologiques.—Paris, 1976.—T. XXV, p. 59—66; *Вълева Ю.* Средневековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия // Археология.—София, 1981.—Кн. 1—2.—С. 72—86.

³⁶ *Николаева Т. В.* Древнерусская мелкая пластика из камня. XI—XV вв. // САИ.—1983.—Вып. Е1—60.—С. 20—23.—Табл. 5; 6.

³⁷ *Пуцко В. Г.* «Богородица Десятинная» и ранняя иконография Покрова // Festchrift für Fairy von Lilienfeld. Erlangen.—1982.—S. 355—373.—Bild. 2.

Технологія виробництва жниварських знарядь праці із стародавнього Ізяславля

Г. О. Вознесенська

У статті підводяться підсумки технологічного вивчення жниварських знарядь праці (кіс і серпів) із розкопок давньоруського Ізяславля (городище поблизу с. Городище Шепетівського району Хмельницької області).

У галузі дослідження техніки і технології давньоруського ковальського ремесла, його виробничої організації і соціальної структури до нашого часу найбільш фундаментальними лишаються праці Б. О. Колчина. Основним методом вивчення дослідником залізних виробів був мікроструктурний аналіз, якому було піддано понад 300 давньоруських предметів з чорного металу. Основну увагу привертають дослідження залізоробного ремесла Новгорода Великого. Виняткова за чисельністю і збереженістю колекція залізних і сталевих виробів дала можливість зробити ряд спостережень у питаннях еволюції конструкцій, функціональної диференціації типів, простежити зміни в технології виробництва основних знарядь праці. На основі мікроструктурного вивчення 195-ти ножів з Неревського розкопу, відібраних з усіх ярусів — від найбільш раннього 28-го і до 5-го, — встановлено, що технологічні схеми виготовлення ножів знаходяться у чіткій хронологічній послідовності. Схожі технологічні зміни простежуються й на інших видах ковальських виробів. Б. О. Колчин показав, що вирішальним фактором, який впливав на зміни елементів конструкції знарядь, були економічні причини — зниження вартості виробу шляхом спрощення технології виробництва¹.

Наступні дослідження техніки і технології ковальського ремесла з різних давньоруських земель, здійснені учнями і послідовниками Б. О. Колчина, ґрунтуються на розробленій ним методіці і принципах історичної інтерпретації технологічних даних. Звичайно, важко серед давньоруських матеріалів відібрати колекцію для структурного вивчення залізних виробів, яка була б рівноцінною новгородській за кількістю, виразністю окремих типів, точністю датування. Вивчались серії певних видів продукції, показові колекції різноманітного асортименту (від кількох десятків до сотень предметів). Матеріали походять із значних соціально-економічних і політичних центрів, невеликих замків і фортець². В одній з останніх праць М. Ф. Гуріна на великому

¹ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА.— 1953.— 32.— С. 257; Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА.— 1959.— 65.— С. 2—120.

² Вознесенская Г. А. Стальные ножи древнего Любеча // КСИА АН ССР.— 1965.— Вып. 104.— С. 145—149; Юшко А. А., Хомутова Л. С. Ножи из раскопок Звенигорода Московского // КСИА АН ССР.— 1981.— Вып. 164.— С. 116—119; Гурин М. Ф. Исследование трехполосных ножей Полоцкой земли // СА.— 1984.— № XXXII.— С. 2.— С. 311—325; Колчин Б. А. Оружейное дело древней Руси (техника производства) // ПСА.— М., 1978.— С. 188—196; Мезенцева Г. Г., Гопак В. Д. Залізні вироби з стародавнього Белгорода // Археологія.— 1974.— Вып. 14.— С. 73—81; Вознесенская Г. А., Толочко П. П. Кузничное ремесло // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 273—284; Толмачева М. М. Техника кузничного ремесла Старой Рязани // СА.— 1983.— № 1.— С. 245—258; Хомутова Л. С. Первые итоги технологического исследования кузнецкой продукции Изборского городища // Археология и история Пскова и Псковской земли (Тезисы докладов).— Псков, 1983.— С. 30, 31; Вознесенская Г. А., Коваленко В. П. О технике кузничного производства в городах Чернигово-Северской земли // Земли Южной Руси в XI—XIII вв.— К., 1985.— С. 95—109; Блажевич Н. В., Недопако Д. П., Пролеєва Я. Н. К вопросу о кузнецком производстве на городищах Иван и Чучин // Земли Южной Руси в XI—XIII вв.— К., 1985.— С. 109—118.

фактичному матеріалі (досліджено 600 ковальських виробів) показано розвиток ковальської технології у Полоцькій землі IX—XIII ст.³

Отримані дослідниками аналітичні дані узгоджуються з висновками Б. О. Колчина про те, що на південноруських землях, як і на півночі Русі, ми зустрічаємо однакові технічні прийоми і технологічні операції⁴. Однак огляд опублікованих матеріалів показав, що тут досить чітко проступає своєрідність технологічних традицій у ковальському ремеслі північно-західних земель Давньої Русі, матеріальна культура яких близька до західно-слов'янського, балтського, фінно-угорського світів. Передусім, ця своєрідність виражається в широкому освоєнні зварювальних конструкцій виробів із заліза і сталі, та в значній долі серед них тришарового пакета.

У ковальському ремеслі південноруських земель аж до татаро-монгольського нападу зберігається давня технологічна традиція використання цементації і гартування ковальських виробів, що покращує робочі якості знарядь праці. Okрім цього, значна частина виробів виготовлялась повністю із заліза і сталі⁵.

Порівняння технологічних характеристик ковальського ремесла з різних археологічних пам'яток, культур, регіонів здійснюється шляхом елементарних статистичних підрахунків відсоткової долі певної технологічної схеми в загальному обсязі ковальської продукції. Ale не завжди враховується репрезентативність вибірки, особливо для пам'яток з широким датуванням. Тому важливо отримати вибіркову колекцію залізних виробів, для технологічного вивчення, з вузьким датуванням. Тоді технологічна характеристика найбільше відповідатиме дійсності.

Це стало можливим після досліджень у 1957—64 рр. городища на східній околиці с. Городище Шепетівського району Хмельницької області експедицією Ленінградського відділення інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом М. К. Каргера⁶. Пам'ятка ототожнена автором дослідження з літописним Ізяславлем.

Ізяславль, розміщений на порубіжжі західноруських земель і Київського князівства, являв собою велику для свого часу фортецю⁷. Загинуло місто у 1241 р. під натиском татаро-монгольських орд. Життя на цьому місці не відновилося. Відкрита археологічна пам'ятка виявилається одношаровою і існувала лише у першій половині XIII ст.⁸. Повністю розкопане городище з його багатим і унікальним комплексом знахідок, маючи чіткі хронологічні рамки, створює винятково сприятливі джерелознавчі умови для його вивчення.

Ми звернулись до колекції залізних виробів Ізяславля, в якій представлені всі види ковальської продукції, що зустрічаються у давньоруських міських шарах. Загальна кількість виробів перевищує 4000. Всі категорії речей представлені численними стійкими серіями. Незважаючи на те, що розкопками не виявлено такого комплексу знахідок, який можна було б визначити як ремісничу майстерню, у місті, безперечно, працювали ковалі. На різних ділянках городища траплялись шматки криці, шлаки, заготовки-напівфабрикати, ковальські та слюсарні інструменти (молоти, кліщі, пробійники, напильники). Імовірно, майстерні були винесені за межі укріпленої території⁹.

Населення як дитинця, так і посаду займалось землеробством,

³ Гурин М. Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX—XIII вв.— Минск, 1987.— С. 5—150.

⁴ Колчин Б. А. Черная металлургия ...— С. 184.

⁵ Вознесенская Г. А., Коваленко В. П. Указ. соч.— С. 95—109.

⁶ Каргер М. К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957—1964 гг. // Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии.— М., 1965.— С. 39—41.

⁷ Пескова А. А. Древний Изяславль // КСИА АН ССР.— 1980.— Вып. 164.— С. 66—73.

⁸ Кирпичников А. Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля // КСИА АН ССР.— 1978.— Вып. 155.— С. 80.

⁹ Пескова А. А. Указ. соч.— С. 68; Миролюбов М. А. Древнерусский город Изяславль. Каталог.— Л., 1983.— С. 13.

оскільки знахідки сільськогосподарських знарядь досить чисельні і зустрічаються по 3—5 екземплярів в одному комплексі¹⁰. Всього знахідок, пов'язаних із землеробськими роботами, виявлено близько 700¹¹.

Перша група ковальських виробів Ізяславля, досліджених металографічно, представлена двома типами жниварських знарядь, що побутували у південних районах Русі XII—XIII ст. За Миролюбовим М. А. так звані київські серпи із незначною кривизною клинка створювали при використанні широкий кут захвату, як твердого, так і м'якого стебла. Більші серпи з яскраво вираженим вигином клинка відносяться до південно-західних зразків, вони призначенні для зрізування злаків з м'яким стеблом. Ізяславські коси також двох видів: коса-горбуша з довжиною клинка 26—30 см і коса з вузьким і довгим клинком 45—50 см. Перша — зручна для покосу на лісових ділянках, друга — для робіт на полях¹².

Всього серпів знайдено 174 екземпляри, кіс — 209 *.

Металографічно досліджено 63 коси, 70 серпів. Проби бралися тільки з фрагментованих знарядь. Шліф для дослідження робився на повному поперечному зрізі клинка. Мікрокопічне дослідження проб здійснювалось на металомікроскопі МІМ-7; виміри мікротвердості — на мікротвердометрі ПМТ-3.

Результати металографічного вивчення кожного екземпляру серпів і кіс, згрупованих за технологічними ознаками, зберігаються у науковому архіві Інституту археології АН УРСР. У даній статті підбиваються його короткі підсумки.

Коси. *Суцільнозалізні клинки* — 19 екземплярів. Клинки кіс викувані повністю з кричного заліза, часто з підвищеним вмістом шлакових включенів, інколи зі слідами слабкого навуглецовування. Мікротвердість непостійна навіть на одному знарядді і коливається в середньому від 160 до 206 кг/мм². У двох екземплярах (ан. 2269, 2288) мікротвердість заліза стабільно висока — 254—322 кг/мм² і 350—383 кг/мм² при зерні середньої і значної величини. Відзначено смугасту ферито-перлітну структуру (ан. 2263, 2285, 2293, 2300), а дрібні і великі включення нітридів відомі лише на одному клинку (ан. 2250). На суцільнозалізних клинках не виявлено жодних технологічних операцій, які надають знаряддю праці робочих якостей.

Суцільносталеві клинки — 12 екземплярів. Клинок викувано повністю із сталі. У більшості випадків сталь сирцева, м'яка (вміст вуглецю — 0,1—0,5%). Розміщення вуглецю нерівномірне, є чисто феритні ділянки. На деяких клинках (ан. 2249, 2259, 2264, 2272, 2282, 2287, 2292) помітні сліди термообробки. Мікроструктури мартенситу, мікротвердість 420—824 кг/мм², і дрібнодисперсна сорбітоподібна структура, мікротвердість якої 297—383 кг/мм², 322—350 кг/мм², 322—383 кг/мм² дозволяють констатувати теплову обробку поковок. Ці клинки викувані із сталі з підвищеним вмістом вуглецю.

Цементовані клинки — 2 екземпляри. Леза клинків піддавали хіміко-термічній обробці — цементації (навуглецовування) для отримання сталевого гострого ребра. Цементувалось лезо готового виробу чи смуги — заготовки у тій її частині, з якої формувалось лезо, визначити важко. В одному випадку сліди наскрізної цементації леза збереглись на самому вістрі, в іншому — майже до половини ширини клинка, де вміст вуглецю поступово зменшується від 0,7—0,8% до 0,2% (рис. 1, 4, 6). Клинок (ан. 2278) також має наскрізь цементоване лезо, де вміст вуглецю на вістрі — 0,7—0,8%. Додаткової термообробки клинків після цементації не виявлено.

Клинки з наварним лезом — 29 екземплярів. Коси, клинок яких відкутий з кричного заліза і мають наварне сталеве лезо, демонструють високу якість конструкційної зварки заліза зі сталлю. Як правило, при

¹⁰ Пескова А. А. Указ. соч.— С. 68.

¹¹ Миролюбов М. А. Указ. соч.— С. 8, 9.

¹² Там же.— С. 9, 10.

* Цифрові дані люб'язно повідомила Г. О. Пескова.

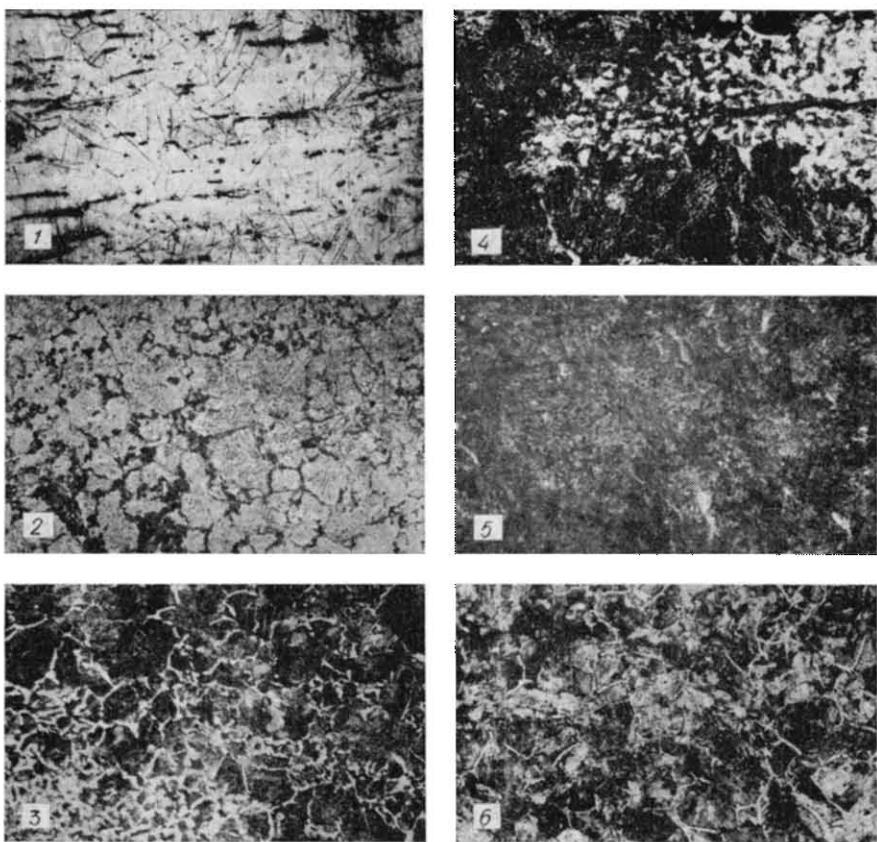


Рис. 1. Мікроструктури цементованих клинків: 1. ан. 2196, зб. 70; 2. ан. 2209, зб. 70; 3. ан. 2240, зб. 70; 4. ан. 2196, зб. 70; 5. ан. 2218, зб. 70; 6. ан. 2248, зб. 200.

мікроскопічному дослідженні спостерігаються якісні зварні шви, які можна простежити у вигляді тонкої білої смужки. Інколи шов неясно виражений і простежується за наявністю характерного ланцюжка дрібних шлакових включень або чіткої межі між залізою і сталевою частинами предмета (ан. 2256, 2262, 2266) (рис. 2, 4—6). За винятком одного клинка (ан. 2265), в якому простежено скісну наварку, у всіх інших зафіксовано торцеву. Величина наварки звичайна, тобто на самому вістрі леза або від 1/5 до 1/3 ширини клинка. У кількох випадках наварка займає 1/2 і трохи більше ширини клинка (ан. 2244, 2262, 2276, 2279). Всі коси, за винятком трьох (ан. 2261, 2290, 2299), термооброблені.

Початковий характер термообробки клинків, так само як і серпів, встановити важко. Є екземпляри, що загартовані на мартенсит і не мають слідів відпуску (ан. 2252, 2253, 2256, 2257, 2262, 2265, 2270, 2273, 2274, 2276, 2279, 2286) (рис. 1, 2; 2, 3—5; 5), в інших спостерігається мартенсит відпуску, дрібнодисперсні сорбітоподібні структури, сполучення сорбітних і феритних структур, ділянок з мартенситною будовою (рис. 2, 1; 3, 4, 6). Можливо, відпуск загартованих структур відбувся у вогні пожежі, оскільки місто вщент було спалене загарбниками. Через цю обставину важко відновити з достовірністю характер теплової обробки поковки.

Отже, у досліджений групі кіс суцільнозалізні клинки складають близько 30%, суцільносталеві — 19%, цементовані — 5%, з наварним сталевим лезом — 46%.

Серпи. Суцільнозалізні клинки — 33 екземпляри. Викувані повністю з кричного заліза без застосування будь-яких додаткових технологічних операцій. Залізо із звичайною кількістю включень шлаку має незначне навуглецовування, розподілене нерівномірно. Зерно фериту в

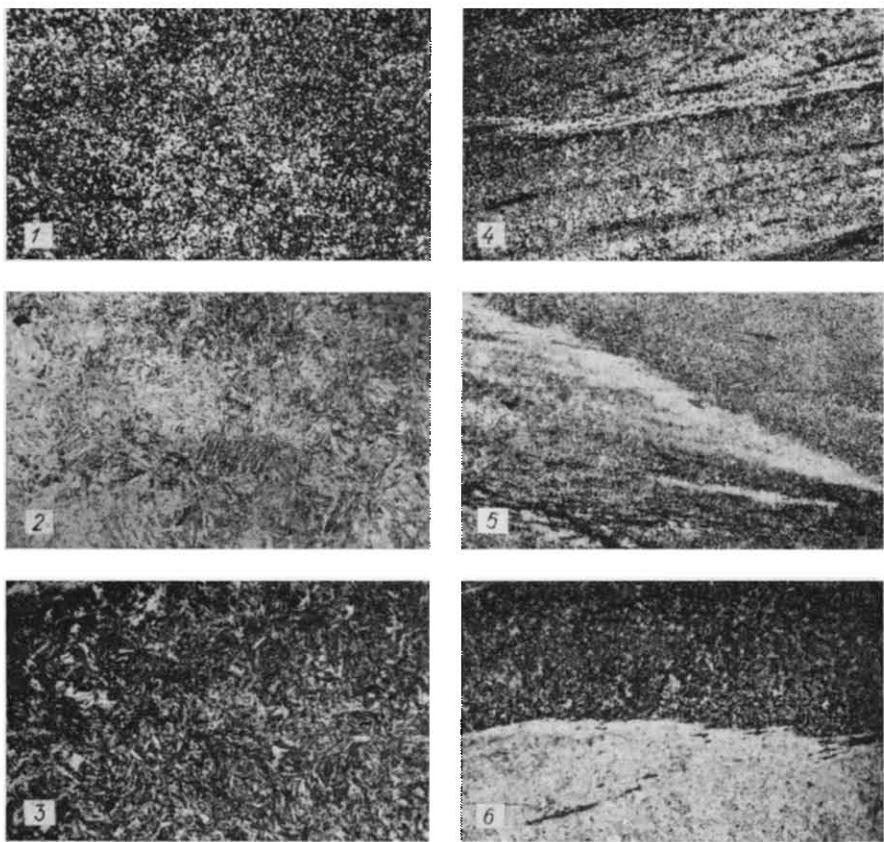


Рис. 2. Мікроструктури зварючих швів і сталевих наварок: 1. ан. 2141, зб. 200; 2. ан. 2253, зб. 200; 3. ан. 2257, зб. 200; 4. ан. 2241, зб. 70; 5. ан. 2953, зб. 70; 6. ан. 2257, зб. 70.

одному зразку може коливатися від дрібного до великого. Мікротвердість коливається в межах 170—206 кг/мм², зрідка — 110—135 кг/мм² (ан. 2185, 2204). Кілька залізних клинків мають підвищено мікротвердість навіть для давнього заліза — 274—322 кг/мм² (ан. 2179, 2187, 2198, 2203, 2219, 2228, 2234).

З ліквацийними процесами в гарячо-деформованих залізних предметах пов'язані смугасті структури, які негативно впливають на властивості заліза і сталі. В серпах така структура виявлена на зразках 2196, 2207, 2211, 2219. При мікроструктурному дослідженні вона потребує особливої уваги, оскільки протравлення ніталем смугастість структури може бути прийнята за пакет, зварений з пластин заліза і сталі, що чергаються між собою. Така пакетна структура, що складається з кількох смуг заліза і м'якої сталі (смуги розділено чіткими зварними швами), спостерігається на зразку 2170.

Вивчення давніх залізних виробів різних епох часто вказує на наявність у металі сполук азоту. За А. Мазуром і З. Мазур, великолічасті нітриди виділялись при повільному вистиганні предмета після кування, дрібні нітриди є наслідком багаторічного низькотемпературного старіння¹³. Довгі голки нітридів зафіковані у зразках 2168, 2196, 2200, 2207, 2224 (рис. 1, 1).

Привертають увагу клинки в групі суцільнозалізних серпів (ан. 2210, 2223), відкуті з кричного заліза. Невеликі навуглековані зони, що мають мікроструктуру великоголчастого мартенситу, в одному випадку, і дрібнодисперсну сорбітоподібну — в іншому (мікротвердість

¹³ Mazur A., Mazur Z. Badania znalezisk żelaznych przy użyciu nowoczesnej techniki mikroskopii: elektronowej, transmisyjnej i optycznej // AP.—1976.—T. 21.—Z. 1.—S. 35.

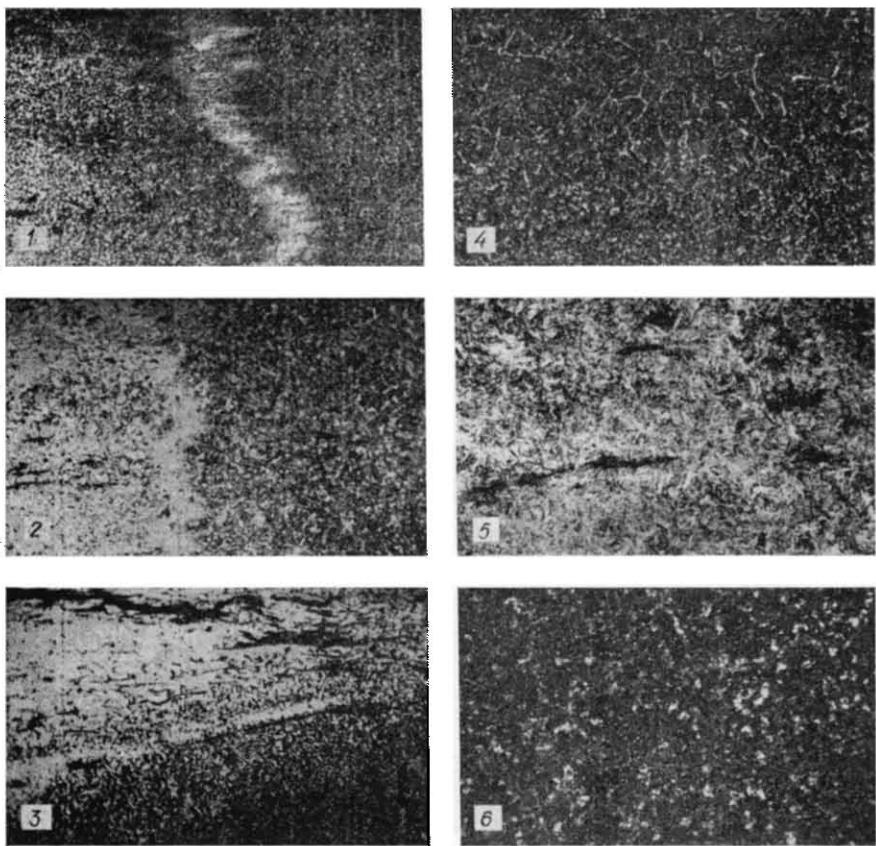


Рис. 3. Мікроструктури зварючих швів і сталевих наварок: 1. ан. 2244, зб. 70; 2. ан. 2252, зб. 70; 3. ан. 2266, зб. 70; 4. ан. 2244, зб. 70; 5. ан. 2252, зб. 200; 6. ан. 2266, зб. 200.

відповідно 350—322 кг/мм², 322 кг/мм²), свідчать, що клинки піддані термообробці.

Суцільносталеві клинки — 22 екземпляри. Клинок серпа повністю викуваний із сталі. Клинки, які мають стабільну ферито-перлітну структуру, дозволяють констатувати, що вони кувались переважно з м'якої сталі з вмістом вуглецю 0,2—0,3%. Є серпи, відкуті з твердої сталі (ан. 2201, 2215), вміст вуглецю відповідно 0,3—0,8%, 0,5—0,8%. Сталь відрізняється нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю; її можна визначити, як сирцеву.

Термооброблені клинки (13 екз.), також із сирцевої сталі, мають дуже неоднорідну структуру. Як правило, в одній пробі фіксуємо структури мартенсито-троститні, сорбіто-подібного перліту, фериту. Мікротвердість мартенситних структур коливається в межах 383—824 кг/мм², сорбітних — 254—322 кг/мм². Майже завжди їх можна інтерпретувати як структури відпуску. Але чи це первинний відпуск загартованої поковки, чи повторний — у вогні пожежі — визначити вже неможливо.

Подібно до груп суцільнометалевих клинків серед суцільносталевих теж нерідко зустрічаються смугасті структури, які є наслідком ліквакційних процесів (ан. 2173, 2197, 2202, 2227).

Цементовані клинки — 4 екземпляри. Два серпи, клинки яких мають стабільні ферито-перлітні структури, являють чітку картину наскрізної цементації леза. Один клинок (ан. 2196), в якому наскрізь цементоване саме вістря леза, містить вуглецю 0,7—0,8%. В обох випадках спостерігається поступове зниження вмісту вуглецю від поверхні в глибину цементованої зони (рис. 1, 3, 4, 6).

Два серпи мали цементовані леза клинків, що були додатково термооброблені (ан. 2191, 2209) — загартовані і відпущені.

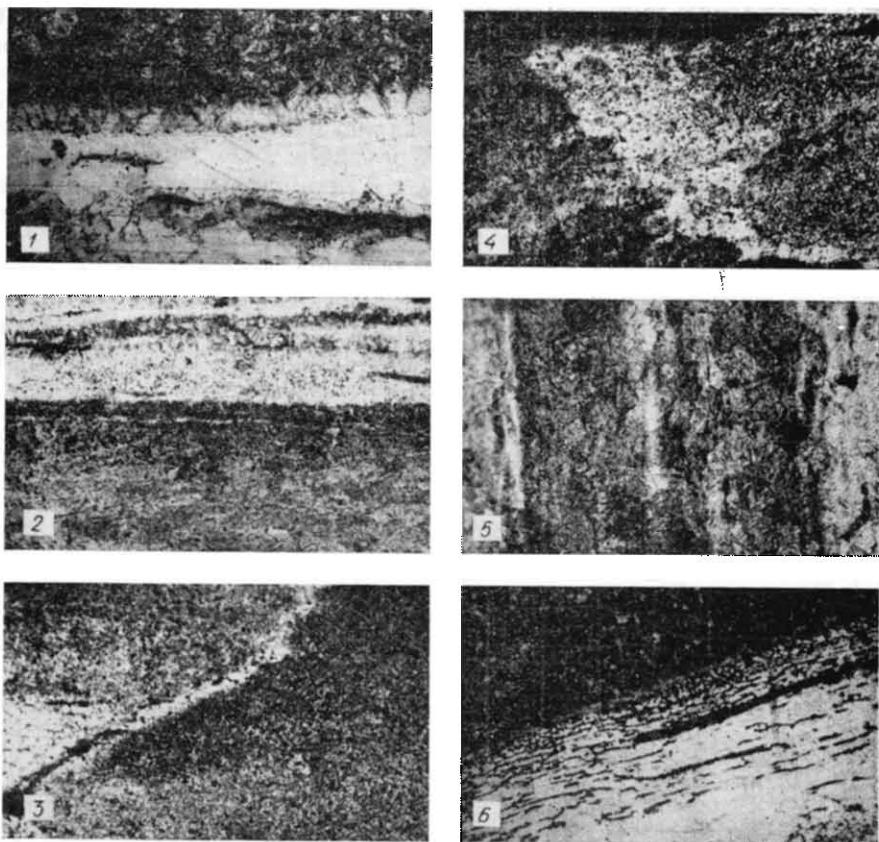


Рис. 4. Мікроструктури клинків з наварними лезами. Зварні шви: 1. ан. 2172, зб. 200; 2. ан. 2205, зб. 200; 3. ан. 2231, зб. 70; 4. ан. 2189, зб. 70; 5. ан. 2206, зб. 200; 6. ан. 2265, зб. 115.

У всіх розглянутих випадках цементація серпових клинків може бути визначена як локальна наскрізна цементація робочої частини знаряддя праці.

Клинки з наварним сталевим лезом — 8 екземплярів. У техніці торцевої наварки високовуглецьованого сталевого леза на залізну основу клинка виготовлено 7 серпів. Один з них (ан. 2206) можна розглядати як такий, що має вварне сталеве лезо. 6 клинків піддані теплообробці. 4 загартовані на мартенсит і мають мікротвердість мартенситних структур $572-724 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Один клинок має мікротвердість структури леза $1290-1530 \text{ кг}/\text{мм}^2$ (ан. 2189). Клинок серпа (ан. 2231) має сліди відпуску після закалки (мікротвердість мартенситу відпуску $420 \text{ кг}/\text{мм}^2$). Два клинки (ан. 2180, 2236) без слідів теплообробки. Стабільна ферито-перлітна структура стальних наварок дозволяє визначити вміст вуглецю в них $0,6-0,7\%$ і $0,7-0,8\%$ відповідно. У всіх клинках зварювання заліза з твердою сталлю здійснено високоякісно. Зварні шви чіткі, тонкі й чисті (рис. 3, 1—3). Спостереження за мікроструктурою поперечного зрізу клинків дозволили зробити висновок, що при загартуванні в охолодженну рідину повністю опускали клинок серпа (рис. 4, 1—6).

Двошарові клинки — 3 екземпляри. Заготовка, з якої кувались серпи, була зварена з двох смуг металу — залізної і сталевої практично по всій висоті клинка. Всі клинки термооброблені: ан. 2172, 2205 — загартовані, ан. 2225 — зі слідами високого відпуску.

Отже, серед досліджених серпів простежено співвідношення технологічних схем виготовлення: суцільнозалізних клинків — 47%, суцільносталевих — 32%, цементованих — 6%, з наваркою сталевого леза — 11%, двошарових — 4%.

Співставлення технологічних схем (основні подано на рис. 5; 6) у групах вивчених виробів призвело, здавалось би, до несподіваного результату. Виявилось, що найпростіші технологічні рішення (кування суцільнометалевих і суцільносталевих знарядь) характерні для серпів. Наварка сталевих лез вживалась переважно при виготовленні кіс: 46% клинків мають наварні леза проти 11% у серпів.

Ця обставина пов'язана, ймовірно, з функціональним призначенням знарядь: лезо коси, яким ріжуть, потребує більшої гостроти, ніж лезо серпа, яким сплюють.

Технологічну характеристику ізяславських серпів і кіс, а також відсоткове співвідношення використовуваних технологічних схем можна вважати достовірними, оскільки вибірка була досить репрезентативною: досліджено приблизно кожне третє знаряддя праці. Отже, ми

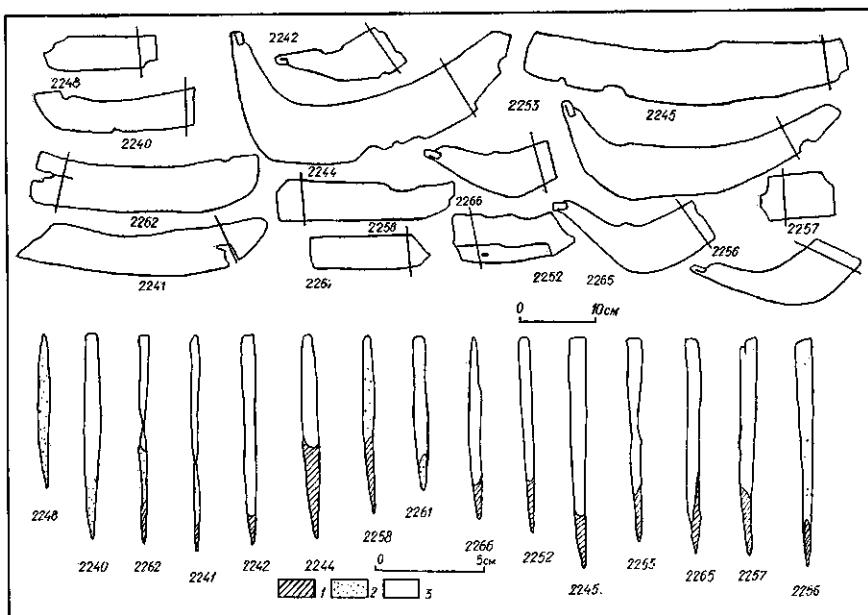


Рис. 5. Технологічні схеми кіс з цементованім клинком і наварним сталевим лезом. Умовні знаки: 1 — термооброблена сталь, 2 — відпалена сталь, 3 — залізо.

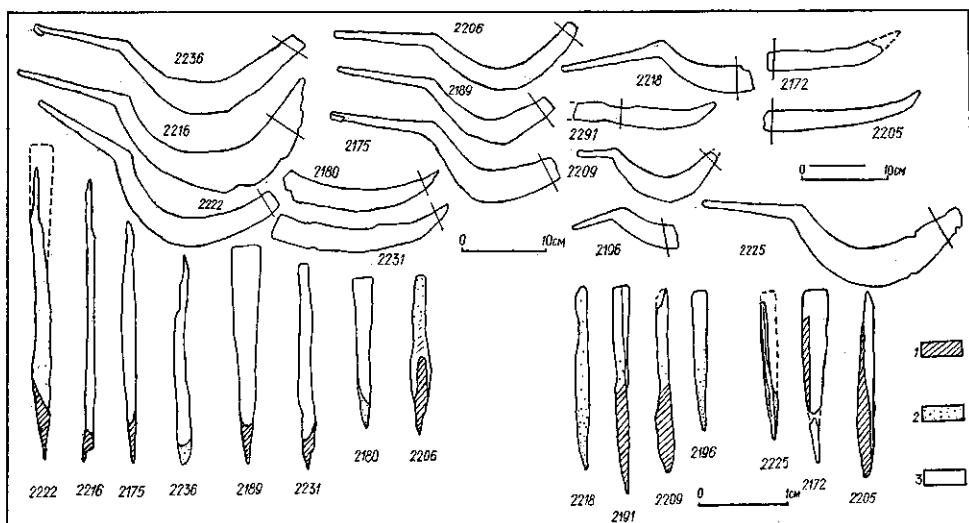


Рис. 6. Технологічні схеми серпів з наварним сталевим лезом. Умовні знаки: 1 — термооброблена сталь, 2 — відпалена сталь, 3 — залізо.

маємо тепер базові дані для технологічної характеристики ковалського виробництва у південноруських землях першої половини XIII ст. Наступна робота з іншими категоріями виробів і, передусім, з численними господарськими ножами (для дослідження відібрано 300 екземплярів) уточнить і доповнить отримані характеристики.

Зупинимось ще на одному питанні — співвідношенні технології виготовлення серпів і кіс Ізяславля з такою ж з інших давньоруських поселень і земель. Оскільки жодне давньоруське поселення і, навіть, князівство не мають аналогічного у кількісному відношенні аналітичного матеріалу, то відсоткове зіставлення неможливе. Можна вважати, що для XII—XIII ст. як у північних, так і в південноруських землях жниварські знаряддя праці виготовлялись за однаковими технологічними схемами, хоча ступінь поширення тієї чи іншої може бути різним. Ізяславські матеріали демонструють переважання найпростішої технології виготовлення — кування виробів повністю із заліза і сталі (65%), потім наварні конструкції у вигляді торцевої наварки сталевого леза (28%); відчутна доля цементованих (5%).

Наводимо аналогічні матеріали з південноруських пам'яток. Відома коса з київських матеріалів (XI—XIII ст.) — наварне сталеве лезо, термооброблене¹⁴. У Чернігово-Сіверській землі зустрічаються серпи і коси (8 екземплярів) суцільнозалізні, суцільносталеві термооброблені, з цементуванням клином¹⁵. На Шестовицькому поселенні — 2 суцільносталевих термооброблених серпи (неопубліковані матеріали). За Б. О. Колчиним на Княжій горі (матеріали XI—XII ст.) є серпи суцільнозалізні, коса суцільнозалізна із наварним сталевим лезом¹⁶. З Райковецького городища ним досліджено 4 серпи і одна коса, де виявлені переважно північні конструкції: 2 серпи мають тришаровий клинок, один — наварне сталеве лезо і один клинок — суцільнозалізний. Коса — з наварним сталевим лезом. Райковецьке городище — пам'ятка територіально і хронологічно близька Ізяславлю. Тому несподівана тут тришарова технологія клинків, зовсім невідома в ізяславській колекції.

Близька до ізяславських матеріалів технологічна характеристика ковалських виробів з пам'яток полоцької землі (X—XIII ст.). З двадцяти клинків (серпи і коси) суцільнозалізних — 8, суцільносталевих — 8, з наварним лезом — 4, цементованих — 2¹⁷.

Дослідивши 122 предмети XI—XIII ст. з розкопок Старої Рязані — столиці Муромо-Рязанського князівства, М. М. Толмачова відзначає, що в місцевому ковалському виробництві використовуються переважно традиційні технологічні прийоми. 66,5% досліджених виробів припадає на знаряддя праці, викувані повністю із заліза, сталі та з цементованою робочою частиною. З п'яти серпів — один суцільносталевий, чотири — зварної конструкції. З трьох кіс — одна суцільнозалізна, одна — з навареним втореєм сталевим лезом, одна — з наваркою сталевих смуг по обидва боки клинка (схожа — у серпа)¹⁸.

Подібну технологічну характеристику мають ковалські вироби з Ярополча Заліського у Володимирській землі (Північно-Східна Русь). Найпростішу технологію — виготовлення суцільнозалізних і суцільносталевих знарядь праці складають 64% від досліджених. Серед них є серп суцільнозалізний, коса — з наварним сталевим лезом¹⁹.

Але в давньоруському Серенську XII—XIII ст. (земля вятичів) безсумнівне переважання технології торцевої наварки сталевих лез при виготовленні різних видів знарядь праці. Всі п'ять вивчених серпів ма-

¹⁴ Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 267—284.

¹⁵ Вознесенская Г. А., Коваленко В. П. Указ. соч.— С. 95—109.

¹⁶ Колчин Б. А. Черная металлургия ...— С. 99.

¹⁷ Гурин М. Ф. Кузнецкое ремесло ...— С. 97—99.

¹⁸ Толмачева М. М. Техника кузнецкого ремесла ...— С. 245—258.

¹⁹ Хомутова Л. С. Результаты металлографического изучения кузнецких изделий // Седова М. В. Ярополч Залесский.— М., 1978.— С. 147—150.

ли наварні леза і були термооброблені. З чотирьох кіс одна мала суцільносталевий клинок, три — наварні сталеві леза²⁰.

Ковальська продукція у північно-західних землях демонструє переважання зварних конструкцій. Більше половини вивчених ковальських виробів Ізборська виготовлені за технологією торцевої наварки сталевого леза з наступною термообробкою. Обидва ковальські серпи викувані саме за такою технологічною схемою²¹.

Безперечне переважання зварних конструкцій серед ковальських виробів новгородського ремесла показали дослідження Б. О. Колчина. Зокрема з 9 серпів, знайдених у Новгородських курганах і в Неревському розкопі Новгорода, 7 мали зварні і наварні леза. З 15-ти кіс — 13 клинків із зварними конструкціями (тришарові, з наварними і зварними лезами)²².

Переважання зварних конструкцій у ковальській техніці дослідники відзначають і для поселень північної околиці Русі — наприклад, на землях стародавніх весі²³, корелів²⁴. Особливо помітне тут переважання тришарових пакетів серед зварних виробів.

На сьогодні стан технологічного вивчення давньоруської ковальської продукції знаходиться на стадії нагромадження фактичних матеріалів. Чим численнішими будуть вивчені серії, тим достовірнішими стануть статистичні оцінки. А в цьому — один з шляхів пояснення того, як складались технологічні традиції у ковальському виробництві різних регіонів Давньої Русі.

Г. А. Вознесенская

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА ЖАТВЕННЫХ ОРУДИЙ ИЗ ДРЕВНЕГО ИЗЯСЛАВЛЯ

Коллекция железных изделий Изяславля, в которой имеются все виды кузнецкой продукции древнерусского города, представляет благоприятные возможности для технологического исследования.

В статье приведены итоги металлографического изучения жатвенных орудий труда (кос и серпов). Кос исследовано 63 экземпляра. Из них цельножелезных клинов — 19 (30%), цельностальных — 12 (19%), цементированных — 2 (5%), с наварным стальным лезвием — 29 (46%). Серпов исследовано 70 экземпляров. Из них цельножелезных клинов — 33 (47%), цельностальных — 22 (32%), цементированных — 4 (6%), с наварным стальным лезвием — 8 (11%), двухслойных — 3 (4%).

Технологическую характеристику изяславльских серпов и кос можно считать практически истинной, поскольку выборка была весьма репрезентативна: исследовано примерно каждое третье орудие труда.

Сравнение аналогичных данных из других регионов Древней Руси позволяет заключить, что в северных и южнорусских землях жатвенные орудия труда изготавливались по одинаковым технологическим схемам, но степень распространенности той или иной разная. Изяславльские материалы показывают преимущественное использование простейшей технологии изготовления, в то время как в кузнецком производстве северорусских земель преобладают сварные конструкции изделий.

²⁰ Хомутова Л. С. Техника кузнецкого ремесла в древнерусском городе Серенске (вторая половина XII—XIV вв.) // СА.— 1973.— № 2.— С. 216—224.

²¹ Хомутова Л. С. Первые итоги технологического ...— С. 30, 31.

²² Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло...— С. 70—75.

²³ Хомутова Л. С. Кузнецкая техника на земле древней веси в X в. // СА.— 1984.— № 1.— С. 199—209.

²⁴ Хомутова Л. С. Технологическая характеристика кузнецких изделий из раскопок Тверска и Паасо // С. И. Кочкуркина. Древняя Корела.— Л., 1982.— С. 188—208.

TECHNOLOGY FOR PRODUCTION OF REAPING INSTRUMENTS
FROM ANCIENT IZYASLAVL

A collection of iron articles from Isyaslv which contains all kinds of blacksmith's products from Old-Rus town presents favourable potentialities for technological study.

Reaping tools (scythes and sickles) were subjected to the metallographic study. The number of studied scythes was 63:19(30%) had all-iron blades, 12(19%) — all-steel, 2(5%) — carburized ones, 29(%)³ had a built-on steel blade. The number of studied sickles was 70:33(47%) had all-iron blades, 22(32%) — all-steel, (4(6%)) — carburized ones, 8(11%) — had a built-on steel blade, 3(4%) — were bilayered.

Technological characteristic of Izyaslavl scythes and sickles may be considered practically reliable because sampling was rather representative: approximately each third tool was studied.

Comparison of analogous data from other regions of Old-Rus permits concluding that reaping tools in northern and southern Rus lands were produced according to the same flow charts but a degree of their spread was different. Izyaslavl data show a predominant use of the simplest production technique while in blacksmith's production of northern Rus lands welded structures of tools prevail.

Одержано 15.01.88

ВИЙДЕ У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» У 1989—1990 рр.

Зализняк Л. Л.

**ОХОТНИКИ НА СЕВЕРНОГО ОЛЕНЯ УКРАИНСКОГО ПОЛЕСЬЯ
ЭПОХИ ФИНАЛЬНОГО ПАЛЕОЛИТА.**

18 арк.: іл.— (в обкл.): 3 крб. 70 коп.

Монографія присвячена реконструкції соціально-економічних і культурно-історичних процесів, які відбувались на великих просторах від Ютландії до Середньоруської височини в останньому тисячолітті палеоліту. На основі нових археологічних матеріалів подається культурно-хронологічна періодизація пам'яток з вістрями до стріл на платинах Полісся на широкому фоні синхронних явищ Центральної і Східної Європи. Переглядаються в світлі найновіших даних питання хронології, генезису, історичної долі фінальнопалеолітичних культурних спільнот середньоєвропейських низовин. Вперше в українському палеолітознавстві зроблена спроба комплексного підходу до всебічної реконструкції суспільства палеолітичних мисливців.

Монографія виходить у 1989 р.

ОБРЯДЫ И ВЕРОВАНИЯ ДРЕВНЕГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ:

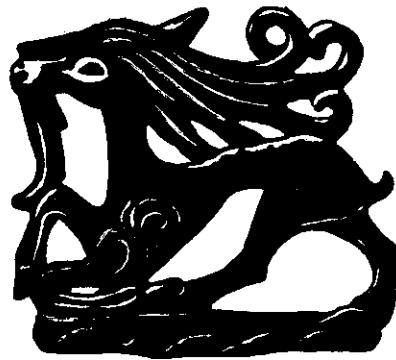
36. наук. праця.

14 арк.: (в обкл.): 3 крб. 10 коп.

Збірник присвячений дослідженню релігійних уявлень давнього населення території УРСР у широкому хронологічному діапазоні: від епохи бронзи до давньоруського часу включно. Спираючись на нові археологічні матеріали, автори нетрадиційно висвітлюють складні проблеми появи, становлення та розвитку ранніх форм релігійних уявлень. Значна увага приділяється релігії докласових та ранньокласових суспільств, для яких характерний перехід від міфотворчої свідомості родового до релігійної ідеології класового суспільства. Розкривається роль ідеології в процесі формування перших античних полісів на півдні країни. Розглядається проблема переходу від системи релігійного політеїзму до монотеїзму в умовах складання станово-класових державних утворень і, зокрема, час та обставини поширення християнської ідеології серед населення Херсонеса і Давньої Русі.

Монографія вийде у 1990 р.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ



Залізний перстень із Ольвії

В. В. Крапівіна

У 1979 р. на центральній височині Ольвії (ділянка Р-19), біля розвалу оборонної стіни в шарі I ст. до н. е.—I ст. н. е. виявлено залізний перстень зі скляним литиком-інталією (рис. 1).

Як відомо, металеві персні з різними зображеннями на щитку або зі вставленими в них гемами слугували не тільки як прикраси, а були також амулетами та печатками. Вони мали досить широке поширення в Греції, Італії, а також у містах Північного Причорномор'я.

Інталії-геми з заглибленим зображенням відомі з IV—III тис. до н. е. в Месопотамії та на островах Егейського моря, з часом набувають широкого розповсюдження в античному світі. З кінця IV ст. до н. е. з'являються камей-геми з випуклим зображенням. До Італії в I ст. до н. е. переселяються грецькі майстри, що сприяло розквіту античної гліптики в кінці I ст. до н. е.—початку I ст. н. е. У Римі створюються значні колекції гем. Різьблення по каменю здійснювалось за допомогою верстата з приводом, набору різців та абразивів. Зображення вивірялось постійними пробними відбитками¹.

Саме у римлян широкого поширення набувають персні з золота, бронзи або заліза, часто прикрашені різьбленими каменями. Залізні персні, як відзнаку, спочатку носили тільки патріції, вершники, судді, оскільки залізу надавали магічного значення². Вони мали практично ті ж форми оправи, що й золоті³. Замість дорогих різьблених каменів часто використовували дешевші скляні литики, які за кольором та зовнішнім виглядом імітували камені. Вони відливались із самих гем або з форм, знятих з них, та іноді додатково оброблялись різцем. Литики високої якості цінувались практично нарівні з різьбленими каменями. Найбільшого поширення вони набувають у період розквіту римського склоробного виробництва в I ст. до н. е.—I ст. н. е.⁴

У Державному Ермітажі представлено 60 екземплярів печаток на металі та камені з розкопок Ольвії. Вони поділяються досить рівномірно за епохами від II пол. VI ст. до н. е. до II ст. н. е.⁵ Однак знахідки інталій в Ольвії досить рідкі і кожна нова з них привертає увагу.

Залізний перстень, що ми розглядаємо (інв. № 0-79/P-19/63), окислений, збереженість посередня, поверхня литика — зі слідами потерності. Шинка персня суцільна, сплющена, тонка всередині, різко розши-

¹ Неверов О. Я. Античные инталлии в собрании Эрмитажа.—Л., 1976.—С. 25—26, 35—37.

² Кибальчич Т. В. Южно-русские геммы (неизданные материалы для истории гравировального искусства древних народов, живших в Южной России).—Берлин, 1910.—С. 8—10.

³ Никулина Н. М. Перстни из Фанагории // СА.—1964.—№ 3.—С. 192.

⁴ Финогенова С. И. Резные камни из раскопок Фанагории и Тиррамбы последних лет // ВДИ.—1978.—№ 3.—С. 93—94.

⁵ Максимова М. И. Античные резные камни Эрмитажа.—Л., 1926.—С. 4—6; Максимова М. И. Античные печати Северного Причерноморья // ВДИ.—1937.—№ 1.—С. 253—254.

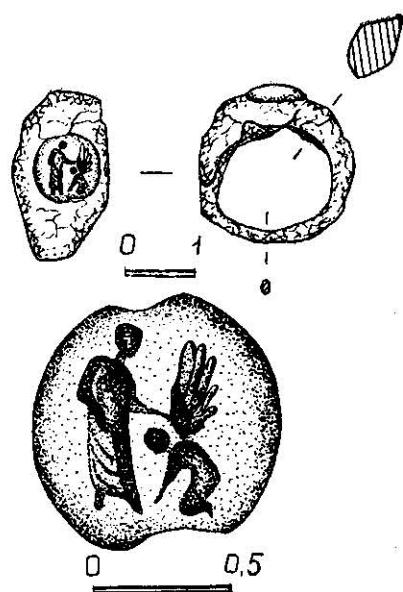


Рис. 1. Залізний перстень (фото).

Рис. 2. Залізний перстень (прорисовка).

рюється біля плічок. Щиток широкий, округлий, переходить у плічка, прикрашений плоским скляним литиком-інталією. Ширина шинки — 0,3 см, товщина — 0,1—0,3 см; розміри щитка — 1,4×2,0 см; діаметр персня — 2,3 см. Інталія овальна, розмірами 1,3×1,1 см (рис. 2).

Поверхня литика з жовтувато-зеленуватого напівпрозорого скла, сплощена, із зображенням двох фігур у профіль — стоячої та крилатої нахиленої. Фігура, що стоїть, зображена зліва, очевидно, в хітоні та плащі, ріжок якого перекинуто через праву руку, зігнуту в лікті, ліва витягнута вперед, над головою другої фігури. Плечі підняті, голова, очевидно, в калафі, нахилена вперед, права нога висунута, ліва — відставленна назад. Праворуч зображене нахилену напівзігнуту фігуру на колінах з піднятим догори крилом та рукою, яка простягнена до правої ноги стоячої фігури. Зображення лите, ручне підправлення різцем відсутнє, виконано дещо схематично, в невисокому рельєфі. Загальний контур фігур досить чітко пророблений, проте окремі деталі і другий план лише позначені (шия, ліва рука і нога лівої фігури, нижні частини руки, ноги та крила правої фігури).

За визначенням О. Я. Неверова, статуарний мотив відомий з давніх часів — Ерот, що зав'язує сандалію Афродіті. Цей сюжет був поширений у давніх художників, зустрічається також на золотих перснях переважно в IV ст. до н. е.⁶, пізніше — зрідка. В цілому для різьблених каменів у I ст. до н. е.—I ст. н. е. характерним є зображення Ерота, але частіше без Афродіти⁷. Зображення ж Афродіти у цей час досить

⁶ Стефани Л. Объяснение вещей, найденных близ Керчи в 1860 г. // ОАК за 1861 г.—СПб., 1863.—С. 141.—№ 6; Стефани Л. Объяснение некоторых древностей, найденных в 1864 г. в Южной России // ОАК за 1865 г.—СПб., 1866.—С. 78—79.—№ 24.

⁷ Furtwängler A. Die Antiken Gemmen Geschichte der Steinsohneidekunst im Klassischen Altertum.—Leipzig — Berlin, 1900.—Bd. I/XIII, 39—41, 60—62 та ін.; Diehl E. Die Antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien.—München, 1973.—Bd. I.—S. 82—85.—NN 190—199, 432—439, 440—445; 529; Захаров А. А. Геммы и античные перстни Государственного исторического музея // Труды секции археологии.—РАНИОН.—1928.—Т. VIII.—С. 121—122; Zazoff P. Gemmen in Kassel // Archäologischer Anzeiger.—Berlin, 1965.—Heft I.—NN 32—33; Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen.—München, 1972.—Band 1.—Teil I.—NN 591, 630.

рідкі. Наприклад, на боспорських гемах зображалась одна з богинь: Гера, Афіна, Артеміда, Ніка-Вікторія, Немезіда та ін.⁸

В Італії зустрічається зображення озброєної Афродіти, так званої *Venus Victrix*. Цікаво, що саме його вирізьблено на печатці Юлія Цезаря⁹. Геми з Афродітою та Еротом у I ст. до н. е.—I ст. н. е. нечисленні. Це, наприклад, Афродіта та Ерот, який простягає їй шолом¹⁰, Афродіта та Ерот, який тримає перед нею дзеркало¹¹, Афродіта з шоломом у правій руці та Ерот, що простягає до її руки¹², та деякі інші. Сюжет же, аналогічний нашому, в цей час невідомий.

За характером зображення і формою, найбільш близький ольвійському жовтий літик-інталія — Ерот на кулі з м'ячем, знайдений у Фанагорії, що сумарно датується I ст. до н. е.—I ст. н. е. Аналогії йому також невідомі¹³.

За формою оправи перстень з Ольвії близький до перснів, які датуються II пол. I ст. до н. е.—I пол. I ст. н. е.¹⁴

Отже, перстень і гема відносяться до часів Августа або перших римських імператорів, часу розквіту античної гліптики.

Проаналізувавши боспорські персні та різьблені камені, М. І. Максимова переконливо доводить їх місцеве виробництво¹⁵. Не виключено, що перстень з Ольвії також виготовлено на місці і тому інталія не має аналогій. Можливо, вона відлита за зразком IV ст. до н. е., оскільки вцілому сюжет не характерний для I-х ст. н. е. Можливо, на місці зроблено тільки оправу, а інталія — привізна. Остаточний висновок зробити важко з огляду на відсутність порівняльного матеріалу.

B. V. Крапивина

ЖЕЛЕЗНЫЙ ПЕРСТЕНЬ ИЗ ОЛЬВИИ

Работа посвящена публикации железного перстня со стеклянным літиком-інталієй, найденного в Ольвии. Літик-інталія из желтовато-зеленоватого полупрозрачного стекла имеет изображение двух фигур в профиль: стоящей Афродиты и коленопреклоненного Эрота, завязывающего ей сандалию. Перстень и гемма относятся ко времени Августа или римских императоров, времени расцвета античной глиптики. Не исключено местное производство перстня.

V. V. Krapivina

IRON RING FROM OLBIA

The paper is devoted to the finding of the iron ring with a glass lithic-intalia from Olbia. The lithic-intalia made of yellowish-greenish semi-transparent glass depicts two figures in profile: standing Aphrodite and kneeling Eros doing up her sandal. The ring and gem are attributed to the time of August or Roman emperors, the flourishing period of antique glyptics. The ring is possible to be of local production.

Одержано 16.01.88.

⁸ Максимова М. И. Боспорская камнерезная мастерская // СА.—1957.—№ 4.—Рис. 2—3.

⁹ Fossing M. The Thorvaldsen Museum // Catalogue of the Antique Engraved Gems and Cameos.—Copenhagen 1929.—P. 117.

¹⁰ Ibid.—P. 74.—Pl. V, 364.

¹¹ Ibid.—P. 119.—NN 712—713.

¹² Boardman G., Vollweider M.-Z. Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings. I // Greek and Etruscan.—Oxford, 1978.—P. 384.—Pl. LXIV.—N 385.

¹³ Финогенова С. И. Указ. соч.—С. 94, 96.—Рис. 1, 8.

¹⁴ Marshall F. H. Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum.—London, 1907.—Pl. XXXIII, 1469.—P. 225; Henkel F. Die Römischen Fingerringe der Rheinlande.—Berlin, 1913.—Bd. 1.—S. 131.—Fig. 76.—T. LV, 1440.—T. LVII, 1474.

¹⁵ Максимова М. И. Боспорская камнерезная мастерская.—С. 75—82.

Про «поганські камені» в Карпатах

М. С. Бандрівський

У сучасній археологічній літературі зустрічається із твердженням, що Карпати відносяться до території, яка позбавлена пам'яток петрогліфічного мистецтва¹. Це дивує, якщо зважити, що карпатські «lapides pagani» — «поганські камені», на яких вибиті зображення людей і тварин, згадуються вже в середньовічних джерелах². Вперше наскельні зображення у Східних Карпатах були описані у середині минулого століття І. Вагілевич³. Науковий інтерес до цього виду пам'яток пожававився в 30-х рр., коли відкрито петрогліфи на Гуцульщині⁴.

Урицький петрогліфічний комплекс — найбагатший серед відомих у Східних Карпатах пам'яток наскельного мистецтва. Про скелі в Уричі згадується в численних публікаціях М. Ф. Рожка, присвячених давньоруській фортеці Тустань, широке вивчення якої почалось у 1978 р.⁵ Крім слідів від давньоруської забудови, на скелях виявлені численні знаки і зображення, які не можуть мати відношення до конструкцій фортеці. Робота по їх фіксації і вивченню проводилася М. Ф. Рожком у 1982 і 1985 рр. у складі архітектурно-археологічної експедиції під керівництвом Л. І. Крушельницької.

Скелі, де зафіксовані петрогліфи, знаходилися у 1,5 км на північний схід від с. Урич в урочищах Камінь, Гострий Камінь, Мала Скеля і Жолоб. Центральна група — «Камінь» домінує серед інших скель, піднімаючись над долинами ріки Стрий на 75 м. Розміщені паралельно скельні складки утворюють пібі природні стіни, 15—20 м висоти. Гострий Камінь і Мала Скеля знаходились у 1,2 км на північний захід від Каменю; група Жолоб стоїть окремо на відстані 120—150 м на південний захід від Каменю.

В Уричі відкрито близько 270 петрогліфів. Більшість з них має вигляд кола або диску 0,5 м в діаметрі з лункою посередині. Подібні знаки прийнято називати солярними⁶. Однак ми будемо дотримуватись цього терміну лише як назви, не поширюючи її на внутрішній зміст петрогліфів, які можуть мати або не мати відношення до сонця. Існує ще ряд антропоморфних зображень, серед яких виділяється, розмірами (2,5×1,5) і монументальністю, зображення людського обличчя-личини. Не менш цікавою є група петрогліфів лінійно-геометричного характеру, до якої відносяться спіралі, лунки, хрестоподібні фігури, а також — і зооморфні: вершник на коні і вовк, що наздоганяє лося.

Майже всі солярні знаки вибиті на поверхні скельних «стін» на висоті від 1,8 до 20 м і за розміщенням тяжіють до ділянок, які протягом усього дня освітлюються сонцем. Основна кількість цих знаків знаходитьться на Камені, помітно згруповані з його південно-західного боку. Простежується чіткий взаємозв'язок між знаками в межах однієї групи. Останні не перемежовуються, а кожна з них займає окрему ділянку скель. Це є доказом того, що існувала певна система у розміщенні знаків. У зв'язку з цим виникла потреба і в розробці системи

¹ Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР.— М., 1980.— С. 44, 54—55; Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству.— М., 1969.— С. 213, 214, 225.

² Sklenár K. Slepé ulicki archeologie.— Praha, 1977.— S. 127—136; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej.— Lwów, 1918.— S. 65—66, 251—253, 270—271.

³ Wagilewicz I. Berda w Urycu // Lwów, 1843.— N VI.— S. 3—17.

⁴ Ber W. Poszukiwanie archeologiczne w pow. Kosowskim, woj. Stanisławowskie // Z otchłani wieków.— Poznań, 1936.— R. XI.— S. 7—100.

⁵ Рожко М. Ф., Крушельницька Л. І. Исследование уникального памятника древнерусской культуры в Карпатах // АО 1979.— М., 1980.— С. 328.

⁶ Щепинский А. А. Солярные изображения эпохи бронзы из Крыма // СА.— 1961.— № 2.— С. 227—231.

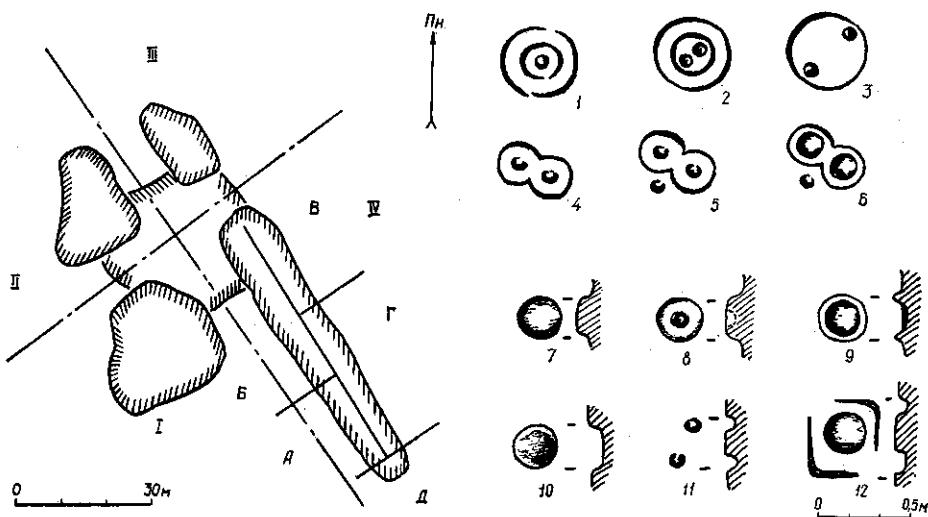


Рис. 1. Схема розміщення секторів і комплексів на скельній групі в урочищі Камінь поблизу с. Урич.

Рис. 2. Різновидності солярних знаків: 1 — «концентричні»; 2, 3 — «бінарні»; 4—6 — «вісімкоподібні»; 8, 9 — «лунка з обідком»; 11 — «лунки»; 7, 10, 12 — варіації.

фіксації, яка повинна включати картографування і нумерацію зображень⁷. Розроблена нами система складається з чотирьох розділів: урочище, сектор, комплекс, петрогліф. Під «урочищем» розуміємо назву місцевості, де знаходиться та чи інша група скель. «Сектор» фіксує природне розташування скельних стін. «Комплекс» означає групу петрогліфів одного виду із спільною територією поширення (рис. 1). Межі між комплексами визначаються візуально за характерними особливостями скелі (розломи, тріщини, карнизи тощо). Далі в середині комплексу йде суцільна нумерація петрогліфів. Якщо при індексуванні один з них буде пропущено, тоді його можна вставити, не ламаючи всієї системи. Таким чином, кожний знак має індивідуальний номер.

Опис петрогліфів починаємо від класифікації солярних знаків за типами:

Тип лунки. Круглі заглиблення діаметром 5—7 см, глибиною 3—4 см (рис. 2, 11). Відомі в 30-ти екземплярах, що розташовані з південного і південно-західного боку скель на висоті 2—5 м.

Тип «лунка з обідком». Знаки мають вигляд лунки, оточеної колом діаметром від 0,3 до 0,5 м. Вони помітно згруповани в південно-західного боку Каменю в комплексах А і Б (рис. 2, 8, 9). Цей тип нараховує близько 120 екземплярів і має найбільшу кількість варіацій форми диска, квадрата або еліпса з лункою у середині. Діаметр останньої змінюється залежно від розмірів знаку.

Тип «концентричні». Мають вигляд двох концентричних кілець з лункою посередині (рис. 2, 1). Відомі в 9 екземплярах, які знаходяться в IV-му секторі Каменю в комплексі «В» на площі близько 80 м². Середній діаметр знаків 0,35—0,5 м. окремі з них зберегли сліди прошліфування.

Тип «вісімкоподібні». Знак у вигляді двох поєднаних дисків з лунками посередині величиною 0,4—0,6 м (рис. 2, 4—6; рис. 3). Розташовані в IV-му секторі Каменю по обидва боки скель на висоті 5—13 м. Привертає увагу те, що кожен знак, незалежно від того, з якого боку скелі вибитий, обов'язково нахилений вліво.

Тип «бінарні». Представляють собою диск або коло діаметром близько 0,5 м, з двома парно чи біполлярно розташованими лунками

⁷ Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии.—М., 1980.—С. 60—63.

(рис. 2, 2, 3; рис. 4). Вони вибиті на висоті 1,8 м і 9 м в комплексі Г. Знаки цього типу багаточисленні (3 екз.), проте найскладніші за будовою.

Окрему групу складають поодинокі знаки, які важко віднести до конкретного типу, але які займають помітне місце в петрогліфічному комплексі (рис. 2, 7, 10, 12). Наприклад, у комплексі Б зафіковано знак у вигляді врубаного в скелю квадрата із стороною 0,6 м, в середині якого технікою контррельєфу залишено диск діаметром 0,4 м (рис. 2, 12). Знак вибитий окремо від інших зображень на висоті 9 м від підніжжя скель. У комплексі Д, ліворуч личини, на відстані 1,5 м від неї знаходиться знак у вигляді нечітко врубаного квадрата, розміром близько 60 см, в середині якого вміщене кільце з лункою. Цікаву різновидність на скельній групі Камінь представляють природні пісковикові концентрації зі слідами підтесування, здебільшого, по краях і в центрі, які мають округлу або сферичну форму діаметром 0,3—0,5 м.

У процесі картографування петрогліфів помічена особливість: складність морфологічної основи знаку оберненопропорційна його кількості, тобто чим складніший знак, тим він менший. Відзначено, що солярні знаки не мають вигляду чітких геометричних фігур, а є ніби не-



Рис. 3. С. Урочище Камінь, солярний знак типу «вісімкоподібний» (фото).

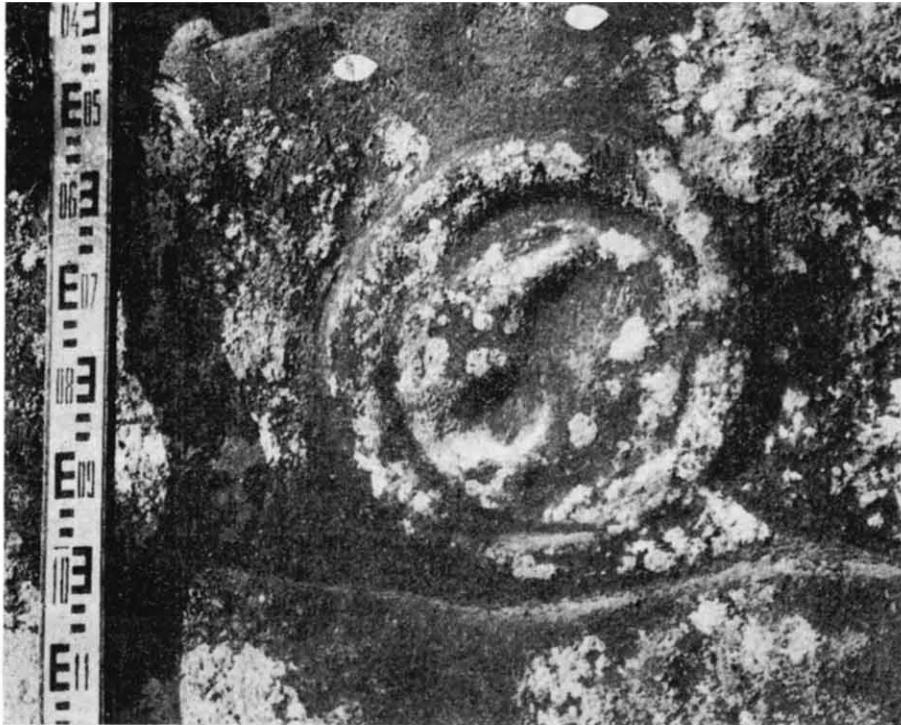


Рис. 4. С. Урич, урочище Камінь, солярний знак типу «бінарні» (фото).

дбалим наслідуванням кола чи диску. Мабуть, основним був сам факт нанесення знаку, а не його зовнішній вигляд. Це приводить до думки, що знаки були вибиті лише з метою фіксації певних подій або явищ з навколошнього життя, а не сприймались як художні елементи.

Зображення людського обличчя, про яке йшлося, виявлено в IV-му секторі Каменю в комплексі Д. Велике обличчя розмірами $2,5 \times 1,5$ м вибите над входом до невеликої напівлітниці-навису і орієнтоване точно на південь (рис. 5). Контур і деталі обличчя передані за допомогою трьох місяцеподібних заглиблень і серії рельєфних ліній. Верхня лобова частина переходить у нешироку площинку — 2×3 м і має сліди сильного обпалу. До цієї площинки веде скельний карниз шириною 1,5 м і довжиною 12 м, вирубаний з північно-східного боку Каменю.

Праворуч від личини, на відстані 7 м на північний схід знаходитьться округла плита розмірами $2,7 \times 3$ м, якій умовно дано назву «жертвовник». У 1982 р. під південним краєм цієї плити знайдено три дископодібні кам'яні фігури діаметром 25—30 см. Дві з них лежали поряд, наполовину занурені в ґрунт, третя знаходилась окремо, метром нижче. При складанні дві з них прилягли одна до одної рівно по краях, третя, що лежала окремо, без пари.

Композиції з зооморфними зображеннями знаходяться в центральній ущелині Гострого Каменю, підхід до якої важкодоступний. Одна з композицій складається з трьох фігур: вершника на коні (рис. 6, 1) та вовка, який наздоганяє лося (рис. 7). Хижак має підкреслено довгий тулуз, витягнутий назад хвіст, два настовбурчені вуха і довгу оскалену пащу з двома гострими зубами. Лось, на відміну від вовка, зображений більш реалістично: має короткий міцний тулуз, горб над лопаткою, округлий круп з хвостиком і довгі стрункі ноги. На голові у нього роги, що зображені у вигляді широкої трикутноподібної «лопати» з низкою коротких відростків. Третя фігура композиції — вершник, представлена в статиці, має своєрідні пропорції. Тулуз коня надто видовжений у вигляді продовгуватої, ледве заокругленої на кінцях смуги.

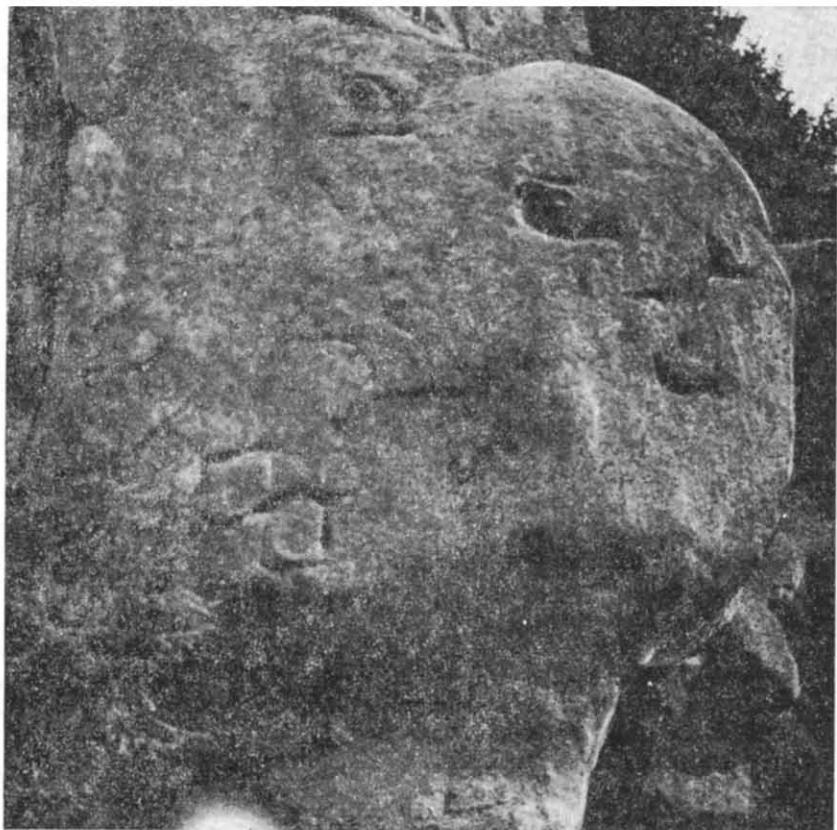
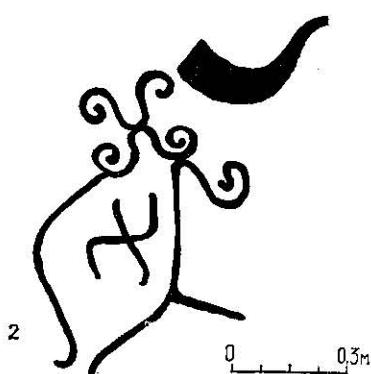
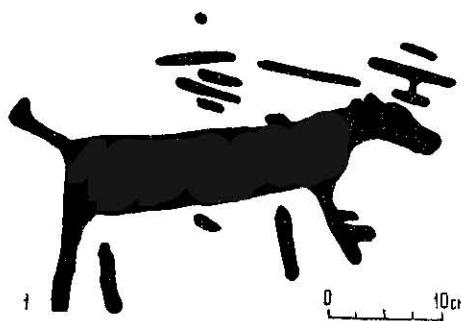


Рис. 5. С. Урич, урочище Камінь, антропоморфне зображення (фото).



Навколо композицій вибито близько 25 луночок діаметром до 1 см.

Петрогліфи лінійно-геометричного характеру виявлені в цій же ущелині Гострого Каменю, на висоті 15 м над зооморфною композицією. Представлені зображенням рогу і п'яти поєднаних спіралей (рис. 6, 2). На відстані 1,5 м ліворуч від них знаходиться ще ряд фігур, серед яких виділяється коло з

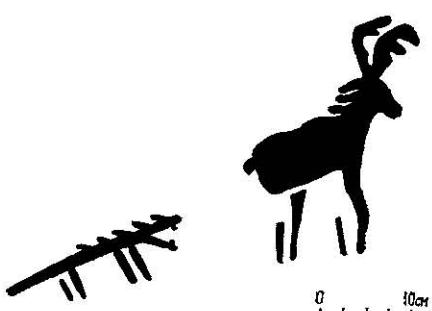


Рис. 6. С. Урич урочище Гострий Камінь. Петрогліфи: 1 — зооморфні, 2 — лінійно-геометричні.

Рис. 7. С. Урич, урочище Гострий Камінь, зооморфні петрогліфи. Сцена пе-
реслідування вовком лося.

шістьма радіусами. Подібні знаки в літературі відомі під назвою «коло-лесо Юпітера»⁸.

На віддалі 200 м на південь від Каменю, на вершечку центральної скелі в урочищі «Жолоб» виявлено 7 півметрових заглиблень, які розташовані на продовгуватій платформі шириною 1,5—3 м. У середньому діаметр жолобків 50—70 см. Вони заглиблі до 0,5 м. Стінки вертикальні, плавно переходят у дно. На кількох жолобках помітні сліди від інструмента у вигляді серії затертих луночок діаметром 1,5—2 см.

Зупиняючись на особливостях нанесення петрогліфів, слід сказати, що так звані солярні знаки вибиті в техніці заглиблого рельєфу із застосуванням контуррельєфних позицій. Подібна техніка відома в скульптурній практиці і нанесені в такий спосіб зображення носять називу «кайланогліфів»⁹. Це дає підстави виділити особливий вид петрогліфів: кайланогліфи, що, як вважають дослідники, виникли шляхом поглиблення контурів наскельних рисунків¹⁰. За попередніми спостереженнями більшість кайланогліфів вибита металевим знаряддям типу зубила. На завершальній стадії знак, очевидно, прошліфовували. Для цього міг використовуватись шматок кварцу чи обсидіану або тверда пісковикова конкреція. Визначити тип знаряддя більш точно, поки-що, неможливо, оскільки різні умови вивітрювання по-різному зберігають краї вибитих зображень, форма яких є головною ознакою для визначення інструмента¹¹.

Зооморфні петрогліфи і спіралі наносили технікою вибивання, сєрією дрібних глибоких крапок. У деяких випадках крапки рідші і відстань між окремими ударами становить 3—5 мм. Але, здебільшого, зображення виконані ретельно; крапки находять одну на одну, що в результаті утворює майже суцільну лінію. Цей прийом нанесення петрогліфів можна характеризувати, вслід за А. І. Бернштамом, як тіневий¹². Другий прийом — контурний, при якому зображення вибивалось досить товстою лінією: 2—3 крапки в ряд. Такий спосіб застосовувався як виняток, для підкреслення окремих деталей, наприклад, рогів у лося, хоча вцілому лось був виконаний у тіневій техніці.

Прямі аналогії солярним знакам на території Європейської частини СРСР невідомі. Найближчі за стилем зображення знаходяться у Болгарії в Родопських горах¹³. І. Венедіктов називає їх «дисковіте» або «кръгове в скалата» і датує гальштатським часом. У Палеокастро він виявив 140 наскельних знаків у вигляді кола, лунки і диску діаметром від 25 до 90 см. Одні з них суцільні і виступають над поверхнею скелі на 3—5 см, інші вдовбані у глибину і мають посередині лунку. Знаки згруповани під два або три, нерідко горизонтально або вертикально. Деякі поодинокі і вигравіювані на зверненій до сонця площині скель. Цікаво відзначити, що в Палеокастро, як і в Уриці, знайдено величезне антропоморфне зображення «голови-Сонця», яка дивиться на схід. Порівнюючи урицькі наскельні зображення з петрогліфами Родоп неважко помітити, що перші значно різноманітніші і багатші за оформленням. В Уриці є всі основні типи знаків Палеокастро і, крім того, три типи знаків, невідомих в Болгарії: бінарні, вісімкоподібні, концентричні. Техніка нанесення дуже близька, а в деяких випадках ідентична урицькій. Хоча І. Венедіктов і не займався спеціально дослідженням техніки, але за опублікованими зарисовками і фотографіями видно, що деякі петрогліфи виконані технікою контуррельєфу, при якій основні елементи зображення наносились не вибивкою, а усуненням поверхні фону навколо

⁸ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 287.

⁹ Мельник А. А. Основные закономерности построения скульптурного рельефа.— М., 1985.— С. 7.

¹⁰ Мельник А. А. Указ. соч.— С. 3.

¹¹ Шер Я. А. Указ. соч.— С. 174.

¹² Бернштам А. И. Наскальные изображения Саймалы-Таша // СЭ.— 1952.— № 2.— С. 50—67.

¹³ Тракийски паметници. Мегалитите в Тракия.— София, 1976.— Т. 1.— С. 159—160.— Обр. 343—349, 351, 353.

ло знаку¹⁴. Отже, як вважають дослідники, якщо на близьких у часі, але віддалених один від одного пам'ятках, зображення одного виду виконані в однаковій художній манері, то можна припустити переміщення їх творців, оскільки самі ці пам'ятки залишились нерухомими¹⁵.

У комплексі урицьких петрогліфів ми виділили три художньо-технічні прийоми, які відрізняються між собою як у композиційному, так і в сюжетному плані. Співпадання названих ознак дозволяє розділити петрогліфи на три різні хронологічні групи: перша група, яка включає солярні знаки за аналогіями з Родоп, може бути датована епохою гальштату. Друга група, в якої основний сюжет зображені — переслідування тварин і спіралеподібні завитки, має відношення до символіко-реалістичної манери скіфських культур¹⁶, може співпадати з часом поширення впливів цієї культури на захід. Третя група представляє особливий різновид петрогліфів — жолобки. Базуючись на порівнянні їх з аналогічними жолобками з території чесько-моравського порубіжжя, які, як вважають, можуть мати відношення до епохи становлення раннього слов'янства, є підстави пов'язувати урицькі зображення з раннім середньовіччям¹⁷. Додаткові дані, які можна було б використати для датування і визначення культурної належності — це наявні пам'ятки в околицях Урича: розташовані на віддалі 3,5 км на південь від нього найбільший в межах західних областей України могильник культури фракійського гальштату, а також поселення ранньоскіфського часу в с. Крушельниця поблизу Урича¹⁸. Третю з виділених груп підтверджує наявність в Уричі культурного шару і залишків наскельної забудови IX—X ст.¹⁹

Таким чином, за попередніми даними можемо припустити, що виявлені в Уричі три групи петрогліфів репрезентують три хронологічні етапи: передскіфського, скіфського і ранньосередньовічного часу. Знайдено реальні підтвердження повідомленням середньовічних авторів про «поганські камені» в Карпатах. Поряд з широковідомими петрогліфами Карелії, Кавказу і Уралу почала проявлятись ще одна — Північно-карпатська зона наскельного мистецтва. Отже, до археологічного, історичного і мовознавчого досліджень стародавньої історії Прикарпаття можна підключити ще один не менш важливий фактор — петрогліфічні джерела.

Н. С. Бандривский

О «ПОГАНСКИХ КАМНЯХ» В КАРПАТАХ

Статья посвящена предварительным итогам работ петроглифического отряда Карпатской архитектурно-археологической экспедиции ИОН АН УССР. Рассматриваются наскальные изображения Урича — одно из наибольших скоплений петроглифов в северных предгорьях Украинских Карпат. Численность изображений превышает 270 экз. Около 70% составляют солярные знаки в виде круга или диска 0,4—0,6 м в диаметре, с лункой посередине. Солярные знаки подразделяются на 5—6 типов с вариациями внутри каждого из них. В отдельную группу выделены антропоморфные и зооморфные изображения. Интерес представляет личина — человеческое лицо размером 2,5×1,5 м, которая выбита в технике углубленного рельефа на высоте 4 м. Из зооморфных петроглифов выделяется сцена преследования волком лося, а также всад-

¹⁴ Там же.— С. 159.— Рис. 343—349, 351—353.

¹⁵ Шер Я. А. Алгоритм распознавания стилистических типов в петроглифах (К теории стиля в первобытном искусстве) // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях.— М., 1977.— С. 127.

¹⁶ Акішев К. А. Саки азіатські и скіфи європейські (общее и особенное в культуре) // Археологические исследования в Казахстане.— Алма-Ата, 1973.— С. 45.

¹⁷ Sklenär K. Slepe ulički...— S. 127—136.

¹⁸ Крушельницкая Л. И. Могильник конца бронзового века в Сопоте // SA.— 1979.— XXVII, 2.— С. 291—316; Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1978.— С. 93—111.

¹⁹ Рожко М. Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції.— К., 1982.— С. 19.

ник на коне. Группа петроглифов линейно-геометрического характера представлена спиральями, спиралеобразными завитками, крестовидными фигурами и др.

Разработана методика фиксации наскальных изображений, состоящая из пяти уровней, а также шкала вариантов техники выбивки, в которой предусмотрены различные виды следов инструмента.

На основе предварительных наблюдений выделяются две крупные хронологические группы петроглифов: предскифского и скифского периодов. Сравнительно меньше раннесредневековых. Таким образом, среди широкоизвестных изображений Карелии, Кавказа и Урала начинала проявляться еще одна — Северокарпатская зона наскального искусства.

N. S. Bandriovsky

ON "PAGANIAN STONES" IN THE CARPATHIANS

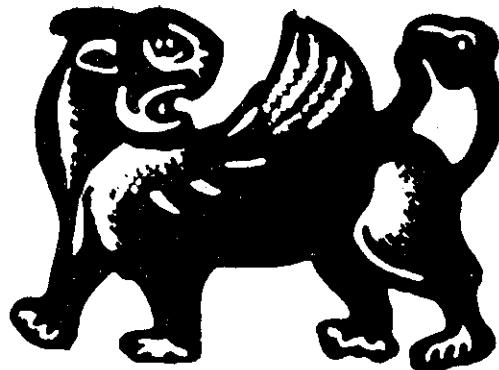
The paper is devoted to the preliminary results of work of the petroglyphic group of the Carpathian architectural-archaeological expedition of the Institute of Social Sciences of the Ukr. SSR Academy of Sciences. The rock carvings of Urich, one of the greatest clusters of petroglyphs in the northern foothills of the Ukrainian Carpathians, are considered. The number of images exceeds 270 pieces. Solar signs in a form of a circle or a disc 0.4-0.6 m in diameter, with a hollow in the middle amount to about 70%. The solar signs are subdivided into 5-6 types with variations inside each of them. Anthropomorphic and zoomorphic images are distinguished as a separate group. A mask — a human face of 2.5×1.5 m which is carved as a deepened relief at a height of 4 m is of interest. A scene, where an elk is pursued by a wolf, as well as a picture of a rider on the horse are noticeable among zoomorphic petroglyphs. A group of petroglyphs of the linear-geometrical character is represented by spirals, spiral-like flourishes, cross-like figures, etc.).

A procedure of fixation of rock carving consisting of five levels is developed as well as a scale of variants of the carving technique embracing different types of tool traces.

Basing on the preliminary observations two large chronological groups of petroglyphs are distinguished: Prescythian and Scythian periods. The number of early-middle-age carvings is considerably less. Thus, among the widely known images of Karelia, of the Caucasus and the Urals one more zone of the rock carving art appears — the North Carpathian zone.

Одержано 02.06.86.

ДИСКУСІЙ



До Геродота, IV, 81

К. К. Марченко, О. М. Щеглов

Відомо, що в тексті «Скіфського оповідання» Геродота немає жодного підтвердження того, що описане автор бачив на власні очі¹. У наш час більшістю дослідників визнається реальне перебування Геродота в Північному Причорномор'ї². Інформація Геродота підтверджується не лише даними сучасної археології, а випливає й з тексту оповіді. Зокрема, йдеться про три конкретні пасажі: IV, 24; 81 та 82. У першому з них розповідається, що не важко одержати інформації про землі і племена, які живуть аж до аргіппей, про скіфів, еллінів з Борисфену та інших pontійських емпоріїв; у другому — про мідний казан Аріанта з Екзампії, що був «дійсно показаний» Геродоту; і, нарешті, в третьому — про відбиток ноги Геракла, який демонструють біля р. Тіраси.

У даній статті ми розглянемо лише § IV, 81, де нібіто вміщено пряму вказівку на автопсію, яку пов'язують із висловом АПЕФАІНОΝ ΜΟΙ ΕΣ ΟΨΙΝ. Більшість дослідників творчості Геродота вважають, що тут йдеться про буквальний «показ» Геродоту мідного скіфського казана Аріанта в Екзампії. Решта відзначають, що давній історик сам не бачив казана, але йому його детально описали³. Саме казану, описаному Геродотом, і присвячене це дослідження.

Про казан Геродот пише так: «Чисельність скіфів я не міг точно встановити, але чув про їх кількість різні повідомлення: що їх дуже багато і, що скіфів, як таких, дуже мало. Але ось що мені дійсно показали... У цій місцевості (Екзампії — К. М., О. Щ.) знаходиться мідний казан, освячений Павсанієм, сином Клеомброта, який у шість разів перевищував розміри кратера біля гирла Понту. А тому, хто його ніколи не бачив, я поясню це так: мідний казан із Скіфії вільно вміщує шістьсот амфор; товщина цього мідного казана — шість пальців. Цей (казан), як говорять місцеві жителі, виготовлено з наконечників (стріл). Бажаючи дізнатися про кількість скіфів, їхній цар, ім'я якого Аріант, наказав усім скіфам, щоб кожен приніс один (наконечник стріли), а тому, хто не принесе, він погрожував смертю. Таким чином було доставлено багато наконечників і він вирішив зробити мідний казан, і присвятив його у цей Екзампії. Ось що я чув про чисельність скіфів»⁴.

Дослідники цього пасажу звертали увагу, насамперед, на питання про історичність особи царя Аріанта і причини, що спонукали його

¹ Дів., наприклад, Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л., 1982.— С. 221.

² Там же.— С. 214 та ін.

³ Дів., наприклад, Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— Комментарий.— С. 321.— Прим. 486.

⁴ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 133, 134.

встановити чисельність скіфів⁵. При цьому жоден коментатор нібіто не сумнівався в реальності існування казана в Екзампії. Проте такі сумніви могли виникнути вже тому, що за винятком цього уривку з Геродота в жодному із джерел, писемних чи археологічних, ми не знаходимо відомостей про встановлення скіфами казанів у святилищах. Хоча відомо, що звичай присвячувати посуд у святилища був поширенний у грецькому світі.

Впевненість у реальності існування казана в Екзампії у сучасних коментаторів Геродота, поряд із вірою в автопсію або надійність джерел інформації, легко пояснюється і тим, що давній історик у своєму оповіданні досить яскраво і переконливо описав посудину, вказавши її ємність і товщину та порівнявши її з грецьким кратером, встановленим у гирлі Понта. Проте ця «позитивна» інформація критично ними не перевірялась. Саме таке завдання поставили перед собою автори цієї праці.

Припустимо, що казан, описаний Геродотом, дійсно існував у такому вигляді, яким його представив автор. Тоді умови задачі такі: мідний скіфський казан ємністю у 600 амфор має товщину 6 дактилів і відлитий з наконечників стріл, кількість яких дорівнює чисельності скіфів. Треба визначити, скільки наконечників стріл потрібно для виготовлення казана, які його розміри, ємність, вага у метричних еквівалентах?

Для розв'язання сформульованої вище задачі використано такі вихідні дані.

I. Форма і пропорції казана з Екзампії. Хоча Геродот не описує форму посудини Аріанта, за контекстом видно, що це типовий скіфський казан. Такі вироби в наш час добре відомі за археологічними матеріалами; також встановлено, що форма та пропорції казанів з часом мало змінювалися⁶. Саме ця обставина дозволила нам взяти за зразок три мідних казани з кургану Солоха *.

II. Стандарти ємності амфор. У Геродота, звичайно, не вказано, амфорами яких центрів вимірювався казан. Але загально відомо, що різні центри Греції мали свої стандарти ємності амфор. Набір амфорної тари, що потрапляв до Північного Причорномор'я у другій половині VI — першій половині V ст. до н. е., добре відомий за археологічними даними — це, насамперед, амфори Хіосу, Лесбосу, так звані іонійські та «протофасоські» амфори. Виходячи з цього, для розрахунків використано стандарти⁷, встановлені експериментальним шляхом:

- 1) хіоська амфора VI — поч. V ст. до н. е. — 25,3—25,8 л;
- 2) хіоська амфора 2-ї четверті V ст. до н. е., 7 хоїв — 19,6 л;
- 3) хіоська амфора 2-ї четверті V ст. до н. е., 8 хоїв — 22,4 л;
- 4) лесбоська амфора 2-ї половини VI ст. до н. е. — 32,4 л **.

Таким чином, розмах коливань стандартів амфор різних центрів складає майже 12 л, і не враховувати який ми не маємо права. Звідси випливає, що казан міг вміщувати від 11 760 до 19 440 л.

III. Величина дактиля. Яким дактилем (пальцем) користувався Геродот — невідомо. Коментатори останнього видання «Скіфського оповідання» без всякої аргументації приймають дактиль, що дорівнює 19,3 мм⁸, тобто заснований на довжині фута 30,88 см (стадій — 185 м).

⁵ Там же.—Комментарий, С. 316, 317.—Прим. 464.—С. 322, 323.—Прим. 495.

⁶ Детально про скіфські казани див.: Синицын М. С. Некоторые собственно скіфские элементы в культуре Геродотовой Скифии // ЗОАО.—Одесса, 1967.—Т. II (35).—С. 41—47.—Рис. 1, 2.

⁷ Казани зберігаються у відділі історії первісної культури державного Ермітажу: інв. №№ 1/51, 57, 58. Точний їх обмір за масштабом 1:1 виконав О. Ю. Алексеев.

⁸ Брашинский И. Б. Проблемы и методы исследования античной торговли (по массовому археологическому материалу): Автореф. дис. ... докт. истор. наук.—М., 1981.—С. 16, 17; Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья).—Л., 1984.—С. 97—100.

** Стандарт «протофасоських» амфор близький до стандарту хіоських амфор 2-ї четверті V ст. до н. е.

⁸ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.—С. 322.—Прим. 492.

Параметри казана Аріанта за Геродотом у метричних еквівалентах

Стандарти ємностей амфор (л)	Висота казана (м)	Ємність казана (л)	Вага казана (кг)	Необхідна мінімальна кількість стріл для лиття казана без врахування вигару
I. При товщині стінок 6 дактилів за іонійською малоазійською системою мір				
1. Хіоська 2-ї четверті V ст. (19.6-22.4)				
1.	4.2÷8.3	11760÷13440	25661÷36633	7294000÷10412000
2. Хіоська VI-поч. V ст. (25.3-25.8)	4.6÷8.7	15330÷15530	30617÷39774	8702000÷11106000
3. Лесбоська 2-ї пол. VI ст. (32.4)	4.9÷9.4	19440	35864÷45771	10103000÷13009000
За дорійською системою мір				
1. Хіоська 2-ї четверті V ст. (19.6-22.4)				
1.	4.2÷8.3	11760÷13440	24358÷33560	6838000÷9539000
2. Хіоська VI-поч. V ст. (25.3-25.8)	4.6÷8.7	15330÷15530	28704÷36633	8158000÷10412000
3. Лесбоська 2-ї пол. VI ст. (32.4)	4.9÷9.4	19440	33624÷42912	9557000÷12197000
За аттічною системою мір				
1. Хіоська 2-ї четверті V ст. (19.6-22.4)				
1.	4.2÷8.3	11760÷13440	21654÷30205	6155000÷8585000
2. Хіоська VI-поч. V ст. (25.3-25.8)	4.6÷8.7	15330÷15530	25835÷32972	7343000÷9371000
3. Лесбоська 2-ї пол. VI ст. (32.4)	4.9÷9.4	19440	30263÷38623	8602000÷10978000
II. При товщині вінець 6 дактилів за іонійською малоазійською системою мір				
1. Хіоська 2-ї четверті V ст. (19.6-22.4)				
1.	4.2÷8.3	11760÷13440	9186÷23864	2327000÷6783000
2. Хіоська VI-поч. V ст. (25.3-25.8)	4.6÷8.7	15330÷15530	9950÷26050	28228000÷7404000
3. Лесбоська 2-ї полов. VI ст. (32.4)	4.9÷9.4	19440	11656÷30514	31130000÷8673000
За дорійською системою мір				
1. Хіоська 2-ї четверті V ст. (19.6-22.4)				
1.	4.2÷8.3	11760÷13440	7676÷22373	2182000÷6359000
2. Хіоська VI-поч. V ст. (25.3-25.8)	4.6÷8.7	15330÷15530	9159÷24422	2652000÷6941000
3. Лесбоська 2-ї полов. VI ст. (32.4)	4.9÷9.4	19440	9835÷28608	2795000÷8131000
За аттічною системою мір				
1. Хіоська 2-ї четверті V ст. (19.6-22.4)				
1.	4.2÷8.3	11760÷13440	6909÷20137	1964000÷5723000
2. Хіоська VI-поч. V ст. (25.3-25.8)	4.6÷8.7	15330÷15530	8243÷21981	2343000÷6248000
3. Лесбоська 2-ї полов. VI ст. (32.4)	4.9÷9.4	19440	9656÷25478	2795000÷7318000

Проте вони ж визнають, що існують різні думки при встановленні системи мір, якою міг би скористатися батько історії; при цьому згадані думки зведені до двох допустимих систем — іонійської, в якій стадій дорівнює 210 м, і аттічної — 177,6 м⁹. Крім цього, якщо Геродот був у Північному Причорномор'ї, він міг одержати і передати інформацію тією системою мір, якою користувалися, припустимо, в Ольвії (поки що вона нам не відома). Виходячи із сказаного, вважаємо за необхідне врахувати всі можливі метричні еквіваленти дактиля тих основних систем виміру, які були поширені в різних частинах Греції. Тому з

⁹ Там же.— С. 326.— Прим. 510.

урахуванням найновіших метрологічних розробок¹⁰, для розрахунків використані слідуючі довжини дактиля в системах:

- 1) іонійській малоазійській — 21,77 мм;
- 2) дорійській — 20,41 мм;
- 3) аттічній — 18,37 мм.

Перша система базувалася на лікті, довжиною близько 0,525 м. друга — на довгому (аттічному, дорійському) футі (близько 0,325—0,326 м), третя — на короткому (іонійському) футі (близько 0,294—0,295 м).

За наведеними величинами випливає, що товщина казана за Геродотом повинна коливатися в межах $110,22 \div 130,62$ мм (таблиця).

IV. Наконечники стріл. Хоча Геродот прямо і не відзначає, що казан відлито з наконечників стріл, коментатори цілком справедливо мають на увазі саме стріли. Правда, Б. М. Граков наголошував, що під наконечниками стріл Геродота можна розуміти не бойові стріли, а широко відомі монетоподібні знаки грошового обігу в Північно-Західному Причорномор'ї, так звані монети-стріли¹¹. Як бачимо нижче — це не має принципового значення.

Нами було визначено вагу та об'єм 48 наконечників стріл * із зібрання Державного Ермітажу, що походять з курганних комплексів Північного Причорномор'я другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. (Вовківці, курган 478; Басівка, курган 482)¹². Загальна їх вага — 168,88 г, що відповідає питомій вазі сплавів на мідній основі. Середня вага монет-стрілок за Б. М. Граковим дорівнює 4,5 г¹³, що відповідає тій же питомій вазі.

Усі перераховані дані дають лише 36 можливих варіантів величини та ємності казана Арианта. Але нам не відомо, як саме Геродот визначав товщину цієї посудини — за вінцями, які звичайно товстіші від стінок, чи за стінками. Відсутність необхідної інформації збільшує вказану цифру вдвое. Тому розрахунки всіх варіантів здійснені нами на машині *. У результаті одержано 72 варіанти можливих параметрів казана і кількість стріл, необхідних для його побудови. В елімінованому вигляді вони показані на таблиці.

Таким чином, при врахуванні максимуму можливих варіантів стає зрозумілим, що на виготовлення казана за наведеними Геродотом даними та існуючими археологічними реаліями повинно було піти від 3 до 13 млн. наконечників стріл (або монетоподібних знаків). При цьому вага казана повинна коливатися між 7 і 46 тоннами при об'ємі від 12 до 20 тисяч л, а висота — від 4 до 9,5 м (рисунок).

Необхідно відзначити, що в даних розрахунках ми не враховували втрати металу при переплавці стріл, які залежно від технології могли бути досить значними — до 1/5 маси похідного матеріалу. Таким чином, всі одержані цифри потрібно збільшити в межах 20%. Це збільшує кількість необхідних для ліття казана наконечників стріл від 400 ти-

¹⁰ Див.: Dinsmoor W. The Basis of Greek Temple Design: Asia Minor, Greece, Italy // Atti del settimo congr. intern. di archeol. classica.— Roma, 1961.— Vol. I.— P. 357 sq.; Wesenbergy B. Zum metrologischen relief in Oxford // Marburger Winckelmanns Programm 1975/76.— Marburg-Lahn, 1976.— S. 15 sq.— там же детальна бібліографія.

¹¹ Граков Б. Н. Легенда о скифском царе Арианте (Геродот, кн. IV, гл. 81) // История, археология и этнография Средней Азии.— М., 1968.— С. 101—115.

* Така вибірка достатньо репрезентативна як у кількісному відношенні (див., наприклад, Юл. Дж., Кендал М. Теорія статистики.— М., 1960.— С. 540—463; Ковалевская (Деопик) В. В. Применение статистических методов к изучению массового археологического материала // МИА.— 1965.— № 129.— С. 293), так і в якісному, бо взяті нами комплекси є типовими сагайдачними наборами VI—V ст. до н. е. наконечників стріл.

¹² Див.: Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья // САИ.— 1977.— Вып. ДІ-33.— Табл. 23, 6—29; 25, 6—27.

¹³ Граков Б. Н. Указ. соч.— С. 106, 112.

* За спеціальною програмою, складеною математиками О. М. Малигіним та Т. В. Швецовим, на мові АЛГОЛ-ГДР із використанням стандартних програм із бібліотеки ОЦ ІСЕП АН СРСР, за якою розрахунки використані на ЕОМ БСМ-6 Обчислювального центру Інституту соціально-економічних проблем АН СРСР.

сяч до 2,6 млн. Відповідно зростає до 3,4÷15,6 млн і розрахункове число скіфів, які принесли стріли своєму царю Аріанту.

Цілком очевидно, що незалежно від того, чи цар залучив для своїх підрахунків лише воїнів, чи всіх чоловіків, одержані дані неправдоподібні. Вони навряд чи можуть, хоча б якоюсь мірою, реально відбивати демографічну ситуацію в Північному Причорномор'ї в VI—V ст. до н. е. Безсумнівним є те, що кількість населення цього регіону повинна бути набагато меншою, оскільки ні лісостепові райони Півднів'я і Побужжя (якщо їх, звичайно, слід брати до уваги), ні тим більше степова смуга не могли продовувати таку величезну кількість людей на низькому рівні розвитку тогоджих продуктивних сил*.

Не викликає сумніву і те, що технологічне виготовлення такого казана в скіфський час було неможливим¹⁴. Очевидно, неможливим було й виготовлення ще однієї, наймовірніше такої ж литої величезної посудини, що згадується Геродотом в 1,51 — срібного кратера Креза у Дельфах, який також начебто вміщував 600 амфор*. Найбільшою посудиною античного часу серед тих, що збереглися до наших днів, є кратер кінця VI ст. до н. е. з Вікс. Його висота дорівнює 1,64 м при діаметрі 1,27 м, вага — 208 кг. Великі посудини з Охріджу не перевищували висоти 0,68 м¹⁵. Найбільша з литих посудин, що збереглися, але вже значно пізнішого часу — так званий казан з мечеті Ходжі Ахмада Ясеві, відлитий за наказом Тімура майстром Абд-Аль-Азізом у 801 р. хіджри (1399 р.). Цей витвір іранського бронзоливарного мистецтва поряд з іншим, дещо менших розмірів казаном, виготовленим у 776 р. хіджри (1375 р.), який знаходиться у дворі п'ятничної мечеті в Гераті, загальнновизнаний вершиною монументального літва 2-ї половини — кінця XIV ст. Казан майстра Абд-Аль-Азіза важить близько двох тонн і вміщує близько 3 000 л води. Його висота разом з підставкою 158,3 см, найбільший діаметр по краю вінець — 243,4 см¹⁶.

Отже, розглянувши вищенаведені міркування, можна констатувати, що користуватися в дослідженнях наведеними Геродотом числовими та технологічними характеристиками не можна, оскільки вони під собою не мають жодних реальних підстав*. Ці дані не можна також вживати ні рго, ні *contra* в системах доказів його автопсії у Північному Причорномор'ї**.

* За статистичними даними населення УРСР на 1 січня 1972 р. складало 47 878 млн. чоловік. Див.: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року.—К., 1973.—С. 5.

¹⁴ Порівн.: Kemball A. Did Herodotus ever go to the Black Sea? // Harvard Studies in Classical Philology.—1978.—Vol. 82.—P. 45—62.

* Вказаний висновок ще раз доводить умовність наведених Геродотом у тексті «Історії» чисел і величин (порівн., наприклад, *Нейхардт А. А.* Указ. соч.—С. 156).

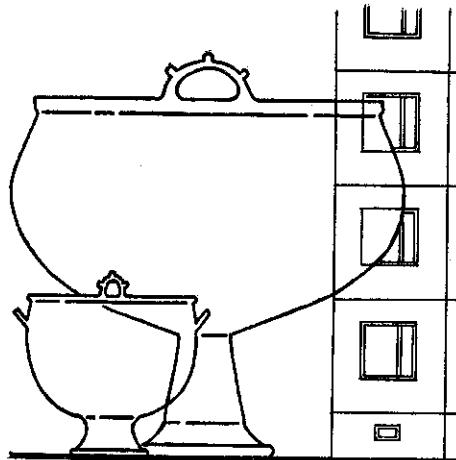
¹⁵ Joffrey R. Le tresor de Vix // Histoire et portee d'une grande découverte.—Paris, 1962.—P. 74, 75.

¹⁶ Див.: Булатов М. С. Шедевр мастера Абдиль Азиза. (Із історії художественного ліття в епоху середньовекового Ренесанса) // СА.—1969.—№ 3.—С. 225, 228; Порівн.: Іванов А. А. К членію надписи на котле мастера Абд-Аль-Азіза (письмо в редакцію) // СА.—1971.—№ 1.—С. 308.

* Певно числа 600 і 6, що зустрічаються у Геродота, могли мати чисто умовне значення (або повинні так розглядатися) як показчик значної величини.

** Результати даного експерименту були використані Е. В. Черненко при оцінці сил скіфів під час походу Дарія. Див.: Черненко Е. В. Скифо-персидська війна.—К., 1984.—С. 51.

Одержано 20.06.88



Мінімальний та максимальний розміри казана Аріанта за даними Геродота (Рисунок I. O. Завадської).

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ



Історична направленість і комплексність археологічних досліджень В. В. Хвойки

С. В. Смирнов

Ім'я Вікентія Вікентійовича Хвойки — одного з фундаторів вітчизняної археології відоме не лише у нас, але й далеко за межами нашої країни. Вчений виявив і дослідив не лише ряд важливих археологічних пам'яток, а й визначив чіткі завдання археологічної науки і методи їх розв'язання.

Відзначаючи значний внесок В. В. Хвойки у розвиток науки, хотілось би зупинитись, передусім, на відчутті історизму, яким була пронизана наукова діяльність. У наш час окремі вчені вважають, що історична направленість нашої археології є досягненням 30-х років і допереволюційна археологія у своїх пошуках не виходила за межі вирішення описово-класифікаційних завдань, цей аспект наукової діяльності В. В. Хвойки набуває для нас особливої ваги.

Постає питання, як В. В. Хвойка оволодівав історичною напрямленістю своїх досліджень, чи такий підхід був йому притаманний з самого початку його діяльності, чи він формувався поступово в міру зростання наукової кваліфікації. Щоб відповісти на поставлене питання, слід проаналізувати хоча б основні його праці в хронологічному порядку — від ранніх до пізніх, незалежно від того, які археологічні епохи в них вивчаються.

У 1901 р. В. В. Хвойка публікує матеріали поховальних пам'яток, досліджених у 1899—1900 рр. Уже в цій першій публікації могильників поблизу сс. Черняхів, Ромашки та Зарубинці дослідник ставить з історичної точки зору завдання про визначення етнічної приналежності населення, що їх залишило: «Залишається вяснити, з якою народністю ми маємо справу в даному разі»¹. Для відповіді на поставлене питання В. В. Хвойка аналізує обряд трупоспалення, який на його думку був поширений у нашій місцевості з часу появи трипільських племен до прийняття християнства. З другого боку — В. В. Хвойка в різночасових пам'ятках Середнього Придніпров'я бачить безперервну лінію однотипного розвитку. «Природно, що народом, який пережив всі ці стадії свого культурного розвитку, і при цьому утримав з такою послідовністю завіщаний йому предками обряд міг бути лише такий народ, який не покинув своєї батьківщини протягом всього часу, що охоплюється вказаними дослідженнями»². Вся suma доказів як археологічних, так і антропологічних, приводить його до висновку, що «згадувані пам'ятки належать єдиному народові, який жив так довго на вказаній території, а саме давнім слов'янам, що поселились в області Середнього Придніпров'я, як показано, з часів самої віддаленої давності»³. Так, на основі широкого застосування різноманітних джерел

¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье (раскопки В. В. Хвойка в 1899—1900 годах). — С.-Петербург, 1901. — С. 16.

² Там же. — С. 18.

³ Там же. — С. 19.

В. В. Хвойка вирішує одне з найголовніших питань вітчизняної історії — етногенез слов'ян. Аргументація цих загальноісторичних висновків в майбутніх працях буде поглинюватись і вдосконалюватись.

Наступну публікацію В. В. Хвойка присвячує характеристиці пам'яток трипільської культури, досліджених у районі Ржищева та Канева⁴. У цій праці піднімається і недвозначно вирішується питання про функціональне призначення виявлених археологічних об'єктів. Комплекси землянок, які де-не-де мали сліди згорілих стовбів навколо себе, шари товченої мушлі вперемішку з попелом та уламками глини, фрагменти черепків та кісток тварин, а інколи навіть уламки глиняних статуеток — все це привело В. В. Хвойку до висновку про те, що йдеться про землянкові житла, що були перекриті дахом на дерев'яних стовпах. Що ж до глиняних площацок, то після довгих вагань і сумнівів дослідник вважає, що вони мали ритуальне значення. «Оскільки площацки не мають жодних ознак людського житла, то вважати їх такими немає підстав; з іншого боку, беручи до уваги присутність цілих та зруйнованих поховань зі спаленням, що кілька разів повторюються, глиняних стовбів у вигляді п'єдесталу, своєрідної кераміки, а також всю обстановку того, що знаходимо, є неминучим заключення, що площацки являють собою залишки обрядових споруд переважно похованального характеру»⁵. Тут же доводиться, що носії трипільської культури були обізнані з землеробством, зокрема вирощуванням зернових, на що вказують знахідки серпів, відбитки полови в глині та обуглені зерна. У праці також стверджується, що за етнічною належністю культура трипілля є давньоарійською⁶.

У 1910 р., вже будучи досвідченим фахівцем, В. В. Хвойка публікує матеріали трипільського поселення Верем'я на Київщині. Даючи досить детальну для того часу характеристику археологічних комплексів поселення, автор робить висновок, що кожна з площацок належала одній сім'ї. Не будемо говорити про те, наскільки підтвердились передбачення В. В. Хвойки щодо похованального, обрядового характеру глиняних трипільських площацок. Відзначимо те, що його цікавила історична, передусім етнічна характеристика цих комплексів і їх значення при висвітленні історичного розвитку давнього населення.

Пам'ятки трипілля, як і раніше, трактуються як такі, що мають безпосереднє відношення до единого середньодніпровського етносу, що вже в літописний час став нам відомим під назвою слов'ян. Звідки він взявся у Середньому Придніпров'ї? На це питання В. В. Хвойка шукає відповідь, перебираючи всі можливі варіанти. Так, ним спростовується ідея про азіатське походження носіїв трипільської культури, і доводиться, що прабатьківщина знаходиться в Європі. Причому додається, що балканське походження не може вважатись повністю доведеним. Говорячи про конкретну віддалену територію, звідки могли прийти до нас носії трипільської культури, він стверджує: «Такої країни ми не знаємо»⁷.

Прабатьківщину трипілля В. В. Хвойка шукає в межах України — на захід від Дніпра. «...Першопочатковими і найголовнішими створювачами цих пам'яток була деяка частина арійців, що, можливо, вже виділилась. Жила вона між середнім Дніпром і Дунаєм у Прикарпатській області — особливо в її південній частині»⁸. Аргументи на користь цього такі: 1) Придніпров'я і Прикарпаття з часів неоліту були заселені народом, знайомим з землеробством, скотарством та осілим способом життя; 2) стійкість ознак у питаннях домобудівництва, типовість, незмінність обряду поховання на протязі від неоліту до ран-

⁴ Хвойка В. В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры.— С.-Петербург, 1904.— 25 с.

⁵ Там же.— С. 8.

⁶ Там же.— С. 9.

⁷ Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уез. Подольской губ. и вблизи с. Веремье Киевского уез. и губ.— М., 1910.— С. 26.

⁸ Там же.— С. 25.

нього залізного віку; 3) едина лінія загального прогресивного розвитку від початкових примітивних форм до повного розквіту. Таким чином вивчення трипільських старожитностей пов'язується, з одного боку, з проблемою прадавніх арійців, з другого — з генезисом східних слов'ян. Не варто доводити, що в даному випадку йдеється про найважливіші питання нашої історичної науки.

Питання важливого історичного значення ставить В. В. Хвойка і в своїй підсумковій монографії «Давні мешканці Середнього Придніпров'я і їх культура в доісторичні часи», що вийшла друком у 1913 р.— незадовго до його смерті. В цій праці найповніше відбились основні характерні риси наукової творчості В. В. Хвойки.

Вже сам заголовок книги вказує на її суто історичну напрямленість. Загальний розгляд матеріалів Кирилівської, Мізинської та Гінцівської стоянок приводить В. В. Хвойку до висновку, що палеолітичне населення проживало в Середньому Придніпров'ї досить тривалий час — до завершення процесу відкладення лесу в долині Дніпра. Підтвердженням цього, на його думку, є послідовність у розміщенні культурних шарів у товщі лесових відкладів, повільне зникнення фауни мамонта і заміна його іншими видами, що добре простежується на матеріалах цих палеолітичних пам'яток, наступність використання кістяних виробів — спочатку з мамонтового бивня, потім — з кісток і рогу оленя та інших тварин, що прийшли на зміну мамонту.

Дійшовши висновку про сталість палеолітичного населення, В. В. Хвойка піднімає питання про його походження. Для відповіді він використовує археологічні матеріали і спостереження, однак при цьому відзначає важливе значення антропологічних джерел, які, на жаль, на той час ще не відомі. Як і при вивченні генезису трипільської культури, в даному випадку докази будуються шляхом опрацювання всіх можливих гіпотез на дуже широкому історичному фоні. Так, західний шлях проникнення до нас носіїв придніпровських культурних традицій палеоліту відкладається на тій основі, що неандертальська людина, яка з'явилася у Західній Європі з території Африки по гібралтарському мосту, судячи за характером і поширенням палеолітичних знахідок, не досягла не лише західних рубежів нашої території, але й центрально-європейських регіонів. Не могла палеолітична людина прийти в Середнє Придніпров'я з півночі, бо там знаходився масивний льодовий покрив. На основі невідповідності антропологічних типів знімається питання про походження зі сходу. Враховуючи, що відступ льодовика на північ супроводжувався заселенням нових територій, багатьох тваринним і рослинним світом, В. В. Хвойка схиляється до думки, що прабатьківщина палеолітичного населення Середнього Придніпров'я мусила знаходитись десь на півдні. На думку дослідника, в Європі за палеолітичної доби існували два величезних культурних ареали: західний, носієм якого була неандертальська раса, яка своїм корінням сягає африканського континенту*, та східний, витоки якого пов'язані з територіями, що не зазнали впливу льодовика. У Придніпров'ї представники східної раси, за В. В. Хвойкою, могли проникнути через Прикарпаття і Волинь, які в географічному відношенні були надзвичайно зручні для ведення мисливського господарства⁹. Як бачимо, питання про генезис палеолітичного населення вирішується на основі застачення широкого кола доказів — як безпосередніх, так і опосередкованих.

Що стосується населення трипільської культури, то в монографії В. В. Хвойка викладає висновки, до яких він прийшов раніше, правда, при цьому він підкреслює, що не існує жодних доказів того, що у формуванні трипільської культури могли брати участь якісь групи прийшлої населення. Він відстоює думку про чистоту середньодні-

* Відзначимо, що на той час неандерталець оцінювався як один з різновидів людини сучасного фізичного типу; питання про те, що неандерталець репрезентує філогенетичну ступінь у становленні *Homo sapiens*, було поставлене і вирішено пізніше.

⁹ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.— С. 8—11.

провського етносу, постійність і послідовність розвитку його матеріальної та духовної культури¹⁰.

Звертаючись до методики, якої дотримувався В. В. Хвойка, відзначимо, що він надавав великого значення антропологічним даним. Ми вже згадували, що на основі археологічних доказів він схиляється до думки про те, що трипільське населення походить від місцевого палеолітичного. Але відсутність антропологічних матеріалів не дозволяє йому прийняти цей висновок як доведений. «Наполягати на тому, що найдавніші нащельники Середнього Придніпров'я палеолітичної епохи були предками населення наступних епох,— писав він у цьому зв'язку,— було б надто передчасно, хоча і є деякі вказівки на користь цього. Питання це могло б вийти зі сфери передбачень, якби ми мали дані відносно тілесної будови наших палеолітичних попередників. Набагато легше вирішуються вони, коли ми переходимо до неолітичної епохи»¹¹. Це дуже цікавий момент: археологічні докази, не підкріплени антропологічними даними, для В. В. Хвойки в питаннях походження населення не набувають характеру остаточних аргументів. І навпаки, там, де археологічні джерела і антропологічні матеріали у їх безпосередньому зв'язку вимальовують одну і ту ж картину, вона оцінюється як доведена. Це ніщо інше як комплексний підхід до вирішення складних історичних питань.

Однорідність місцевої культури і сталість складу населення Середнього Придніпров'я від трипілля до історичних слов'ян у монографії доводиться на дещо розширеній джерелознавчій і реконструктивній базі. У низці доказів — осілий спосіб життя, одні і ті ж прийоми житлобудування, сталість основних рис культури, збереження постійним поховального обряду, повна і відносна довгоголовість антропологічного типу на всьому розглядуваному проміжку історії. «Все сказане,— підсумовує В. В. Хвойка,— змушує нас бачити в Середньодніпровських нащельниках, що змінили один одного цілою низкою численних поколінь, те зерно, одним з паростків якого потім є північно-східна гілка слов'янського народу»¹². Комплексні археолого-антропологічні докази, на його думку, добре підтверджуються дуже сприятливими для життя природними умовами Середнього Придніпров'я, що закріплювали тут місцеве населення і не притягували до себе численні кочові народи, які звикли до степових умов життя.

Сьогодні ми знаємо, що висновки про існування від кам'яного віку до сьогодення в Середньому Придніпров'ї єдиного незмінного етносу не витримали випробування часом. Детальне вивчення зрослого за обсягом археологічного матеріалу та нових антропологічних джерел, залучення даних лінгвістичних дисциплін — все це показало, що етнічні і культурні процеси тут були набагато складнішими і багатограннішими. Але це аніскільки не зменшує наукові заслуги В. В. Хвойки, бо притаманні йому історична направленість археологічних досліджень і комплексність в оцінці археологічних та інших джерел, були саме тими основними методологічними засадами, що дали змогу переглянути його висновки і зробити у тій справі, якій він присвятив все своє життя, нові кроки вперед. Отже, можна сказати, що він сам був серед тих, хто створив необхідні наукові передумови для перегляду його концепцій. А це ознака, яка характеризує не кожного, а лише того фахівця, що визначає шляхи дальнього розвитку науки і тому посідає в історії науки визначне місце.

Сьогодні, коли ми формуємо новий рівень комплексності досліджень, що вимагає налагодження міждисциплінарних зв'язків, В. В. Хвойка постає перед нами як один з далеких засновників цієї нелегкої, але так необхідної справи.

¹⁰ Там же.— С. 18—20.

¹¹ Там же.— С. 96.

¹² Там же.— С. 97.

В. В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія

М. Ю. Брайчевський

В. В. Хвойка — один з найвидатніших представників дореволюційної археології в нашій країні. З його ім'ям пов'язані визначні відкриття, які дозволили створити першу науково обґрунтовану концепцію історичного розвитку Середньої Наддніпрянщини від кам'яного віку до монгольської навали.

Працювати В. В. Хвойці довелося у надзвичайно важких умовах: треба було десь добувати гроші для існування, не кажучи вже про розкопки. Тогочасна археологія, не маючи державних субсидій, змущена була утримувати себе власними зусиллями.

Таким чином, В. В. Хвойці довелося шукати багатих меценатів, згодних платити за археологічні колекції. Таким меценатом для Хвойки став Богдан Ханенко — постать дуже цікава в громадському житті України кінця XIX і початку XX ст.

Нашадок давнього старшинського роду, зять відомого капіталіста й поміщика Миколи Терещенка, людина освічена, не позбавлена артистизму, Б. І. Ханенко залишив помітний слід в історії вітчизняної культури і національного відродження. Сфера його інтересів була надзвичайно широкою і різноміцькою. Ділова людина, бізнесмен (він був, зокрема, головою Київського комітету торгівлі й мануфактур), Б. Ханенко активно цікавився мистецтвом і культурою. Ним зібрано чудову колекцію західно-європейського живопису (нині — Київський музей західного і східного мистецтва) і велику збірку українських старожитностей. Б. Ханенко був головою правління Товариства аматорів старовини та мистецтв і одним із засновників Київського міського музею (нині — Історичний музей УРСР у Києві).

Приватна збірка Б. І. Ханенка стала основою археологічного відділу новоствореного музею — на той час одного з найбагатших у Європі. Більшість її речей походили з розкопок В. В. Хвойки.

Б. І. Ханенко допомагав В. В. Хвойці — і матеріально, і просто своєю підтримкою впливової особи. Але багатих меценатів цікавили насамперед імпозантні вироби високої експозиційної вартості — такі, що могли прикрасити приватну кунсткамеру. А Хвойка переслідував передусім наукові цілі. Не маючи завершеної освіти, він уперто ішов дослідницьким шляхом, активно займався самоосвітою, підтримував творчий контакт з археологами (зокрема, з відомим чеським ученим Й. Пічем). Тому рано чи пізно мусило постати питання про звернення в тогочасні археологічні установи за допомогою.

Головною археологічною інституцією дореволюційної Росії вважалася Імператорська археологічна комісія у Петербурзі, підпорядкована міністерству двору. Створена ще 1859 р., вона була проголошена вищим археологічним осередком імперії в 1889 р. Серед громадських інституцій найвизначнішу роль відігравали Московське археологічне Товариство, створене графом С. Уваровим і в описуваний час очолене його дружиною, графинею П. Уваровою, та Російське археологічне товариство в Петербурзі, яке поступово втрачало своє значення перед ІАК. Аби правильно оцінити ситуацію, з якою довелося зіткнутися В. В. Хвойці, слід мати на увазі, що Археологічна комісія та Московське товариство перебували в стані глухої ворожнечі, що була виявом прадавнього суперництва двох столиць — Москви й Петербурга.

У Києві на рубежі XIX і XX ст. спеціальних археологічних установ не було. Правда, сам Київ був тим містом Російської імперії, яке ще на початку XIX ст. — першим! — стало об'єктом систематичних археологічних досліджень (роботи Максима Берлінського, Кіндрата Лохвиць-

кого, Миколи Єфімова, митрополита Євгена Болховитинова, Олекси Ставровського та ін.). У середині століття здійснення цих досліджень стало однією з прерогатив Комісії для розбору давніх актів, що працювала при Київському університеті під керівництвом генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. Але згодом ця комісія втратила інтерес до археології і зосередила свою діяльність у рамках архівної справи — надто актуальній на той час. І хоча згідно з фінансовим розпорядком мала невеликі асигнування на розкопки (429 крб. на рік), ці гроши традиційно використовувалися не за призначенням.

Археологічний музей у Києві був заснований лише 1899 р., а відкритий наприкінці 1904 р., значною мірою стараннями самого В. В. Хвойки. Університет використовував свої злидені кошти силами власної професури. Отже, розраховувати на допомогу місцевих офіційних установ не доводилося. Залишалося шукати підтримку в Москві та Петербурзі.

З Московським товариством В. В. Хвойка налагодив нормальні творчі контакти. У 1899 р. його обрано членом-кореспондентом, а в 1914 р.— дійсним членом. Хвойка був незмінним учасником усіх археологічних з'їздів — починаючи з XI-го, який відбувся у Києві. Але, крім чисто моральної підтримки, Товариство не могло нічим допомогти київському археологу: воно само не мало бюджетних асигнувань і діяло за рахунок приватних коштів. Єдиною надією залишався Петербург.

1898—1899 рр. були надзвичайно продуктивними в житті дослідника. У цей час, продовжуючи розкопки в Києві і поблизу Трипілля, Хвойка досліджував й інші райони, що увінчалися визначними досягненнями. Були виявлені доти невідомі пам'ятки типу Зарубинецького та Черніхівського могильників; близкучі наслідки дали розкопки Пастирського та Шаргородського городищ; цікаві матеріали були одержані при дослідженні курганів Київщини та Полтавщини.

Б. І. Ханенко в ці роки фінансував розкопки Пастирського городища (розташованого на території його маєтку) і ряду інших об'єктів. Але тих грошей, що він міг виділити, не вистачало. Дещо дав тестъ Ханенка — М. Терещенко, але й це не вирішило проблеми. В одному з своїх листів В. В. Хвойка писав: коштів, відпущених Терещенком, не вистачало навіть на покриття реальних експедиційних видатків, не кажучи вже про винагородження самого дослідника¹. Необхідні були інші, додаткові джерела фінансування, які дозволили б вести наступні роботи в потрібних масштабах.

І ось у січні 1900 р. (очевидно, за порадою Б. Ханенка) дослідник наважився нарешті звернутися з листом про матеріальну допомогу до голови ІАК графа О. О. Бобринського. Так почалася тривала тяжба між київським ученим і столичною установою. Ця справа є яскравим свідченням того, в яких умовах перебувала тогочасна наука, придущена бюрократичною машиною царського врядування.

Правом проводити розкопки в Росії користувалися всі громадяни — незалежно від освіти, професійної підготовки, кваліфікації і т. д. Головною проблемою було: де взяти гроши і як одержати дозвіл на розкопки від землевласника.

Перша проблема була приватною справою кожного потенційного археолога. Другу доводилося вирішувати в кожному випадку окремо, залежно від конкретних обставин. Пам'ятки, розташовані на приватних землях, вважалися невід'ємною частиною тих володінь; розпоряджатися ними міг лише землевласник. Він мав право сам їх розкопувати, або передовірити цю справу іншій особі на тих чи інших умовах, або взагалі заборонити дослідження. У дійсності ж археолог змушений був платити землевласнику певну суму за право вести розкопки, а окремо — за ті речі, які будуть при цьому знайдені.

Пам'ятками на державних землях володів імператор, який передовіряв свої права Археологічній комісії. Отже, від неї залежало на-

¹ Архів ЛОІА ССР.— Ф. ІАК.— Дело 29/1900.— Лист. 1.

дати право на їх дослідження тому чи іншому громадянину, чи ні. Для проведення розкопок комісія видавала Відкритий лист, одержати який було не важко; ІАК охоче видавала дозвіл кожному претенденту,— аби він тільки не вимагав від неї грошей і подав у кінці сезону звіт та документацію, а також — весь знайдений матеріал. Усі речі, одержані внаслідок розкопок за Відкритим листом комісії, вважалися імператорською власністю і дослідник міг лише висловити побажання, до якого музею їх передати. Однак і це питання вирішувалося комісією, а іноді і царем особисто.

В. В. Хвойка, не маючи солідних фінансових можливостей, уникав розкопок на приватних землях (якщо вони не належали його меценатам), а тому залюбки брав Відкриті листи у комісії. І на початку 1900 р. він звернувся до ІАК з проханням про грошову винагороду за дослідження, проведені за її дорученням. До звернення було додано реєстр знахідок, які він пропонував передати комісії².

10 березня голова комісії граф О. О. Бобринський відповів В. В. Хвойці, що комісія не має жодних відомостей про його розкопки на державних або громадських землях — ні звітів, ні самих речей. Він обіцяв все з'ясувати під час свого приїзду до Києва³. Чи відбулася зустріч — невідомо. Втім, не підлягає сумніву, що ніякої домовленості досягнуто не було, оскільки протягом цілого 1900 р. В. В. Хвойка в комісію не писав і жодних вимог не пред'являв.

Лише в січні наступного 1901 р. В. В. Хвойка посилає комісії звіт за розкопки 1897—1900 рр. і перелік знайдених речей. Він пропонує ІАК придбати ці речі за 2500 крб. і прохаче всю колекцію (йдеться про матеріали культури полів поховань) не розпорощувати, а повністю передати до Київського музею⁴.

О. О. Бобринський відповів листом, в якому дорікав В. В. Хвойці за надто стислий характер звіту і вимагав додаткових відомостей. Відносно пропозиції придбання колекції, він писав *: «Из предметов, добытых Вами путем раскопок на казенных землях, Археологическая комиссия просит доставлять ей для представления на высочайшее воззрение все вещи, кроме глиняной и стеклянной посуды, железных мечей и тех мелких предметов, для которых пересылка может представлять опасность. Эти вещи, как выкопанные на казенной земле, составляют собственность правительства, исследователю же предоставляется указать то отечественное древлехранилище, в которое он желал бы передать найденные предметы. Об этом комиссия имела честь своевременно поставить Вас в известность отношением от 3 мая 1897 г. за № 731. Условие это находится также и в § 5 правил, припечатанных при рассылаемых вами дневниках, экземпляр которых доставлен был и Вам. Что касается до возмещения расходов Ваших по раскопкам, то это составит предмет особого обсуждения комиссии после ознакомления ее с самими предметами»⁵.

Нарешті, одержавши матеріали та інші дані, ІАК (як і слід було чекати) ухвалила відмовити В. В. Хвойці в грошовій допомозі, про що О. О. Бобринський повідомив дослідника листом від 16 жовтня: «Комиссия обсудив вопрос о вознаграждении, не признала за г. Хвойко права на таковое, согласно правилам комиссии и положению запросить г. Хвойко о желании комиссии направить вещи в Киевский музей»⁶.

Таким чином, усі сподівання В. В. Хвойки пішли прахом. Він знову апелює до свого покровителя Б. І. Ханенка, 14 листопада той звертається з іриватним листом до О. О. Бобринського: «В виду того, что В. В. Хвойка по неимению средств не может принести свою коллек-

² Архив ЛОИА АН ССР.— Ф. ИАК.— 29/1900.— Лист 1—19.

³ Там же.— Лист 20.

⁴ Там же.— Лист 31.

^{* Тут і далі всі документи цитуються мовою оригіналу.}

⁵ Там же.— Лист 95 зв.

⁶ Там же.— Лист 104.

цию в дар,— пише він,— наш же музей также по неимению средств не в состоянии уплатить ему что-либо,— возникает для нас весьма щекотливый вопрос,— как нам быть?

Полагая, что только Вы, граф, можете смягчить приговор состоявшей под председательством Вашего Сиятельства Императорской Археологической комиссии и удовлетворить В. В. Хвойко как в нравственном, так, хотя отчасти, и в материальном отношении, обращаюсь к Вашему Сиятельству с покорнейшей просьбой оказать участие Ваше к положению бедного труженика на скучном поле археологической деятельности»⁷.

Але і це звертання не мало успіху: на листі київського мецената з'явилася власноручна негативна резолюція голови комісії. Одночасно граф, який сам вів розкопки на Смілянщині і не без підстав бачив у Хвойці небезпечного конкурента, звернувся з листом до самого Ханенка, намагаючись обґрунтувати і виправдати свою позицію⁸.

12 листопада В. В. Хвойка знову пише до О. О. Бобринського і, погоджуючись з ухвалою комісії щодо речей, знайдених на державних землях, просить заплатити за матеріали, що походять з розкопок на приватних володіннях⁹.

О. О. Бобринський відповідає з неприхованим сарказмом: «До сих пор Вы писали, что все вещи найдены на казенных землях,— читаемо в його листі від 14 січня 1902 р.,— теперь же на частных. Если, таким образом в Ваших отчетах комиссии есть ошибки, то соблаговолите исправить их и указать комиссии, какие именно предметы были найдены Вами на землях частных собственников»¹⁰.

В. В. Хвойка, здивований такою заявкою, роз'яснює: він вважав за обов'язок прислати в ІАК всі звіти і всі матеріали розкопок, здійснених на підставі її Відкритих листів,— незалежно від того, на чиїх грунтах вони велися. На державних землях досліджувались тільки пам'ятки в Шарках (мається на увазі городище Шаргород), а на громадських — у Мирівці та Ромашках. Решта речей походить з розкопок на приватних землях. Таким чином, з надісланих у комісію реестрів слід вилучити названі вище пункти¹¹. Але О. О. Бобринський вимагає додаткових відомостей, що важко оцінити інакше, як знущання. Він повертає В. В. Хвойці реестри і просить проставити проти кожного номера помітку, де та або інша річ знайдена¹². Хвойка виконує і цю вимогу¹³.

19 лютого голова комісії зажадав від В. В. Хвойки прізвища та адреси тих приватних власників, на чиїх садибах провадилися розкопки¹⁴. Хвойка посилає в комісію відомості про землевласників з сс. Черняхова, Зарубинець, Оситняжки, Вовківець. Але в ряді випадків він не пам'ятає імен: Вітачівське городище, наприклад, належить двом братам, прізвище яких забув. В Аксютинцях розкопки велися на землі, придбаній селянами у поміщика Терновця. У Павлиниці — на садибі якогось козака, чиє ім'я також забуло. З гіркотою дослідник додає, що не передбачивши подібної потреби, він не робив необхідних нотаток, і пропонує надіслати їх додатково; але для цього слід почекати відкриття навігації вздовж Дніпра¹⁵.

Одержанавши повідомлення В. Хвойки, О. О. Бобринський 19 березня надсилає в канцелярію Київського і Полтавського губернаторів запит на підтвердження поданих дослідником відомостей¹⁶. Знущальний характер цієї акції стає цілком ясним, коли врахувати, що негативна від-

⁷ Там же.— Лист 106 зв., 107.

⁸ Там же.— Лист 108.

⁹ Там же.— Лист 110.

¹⁰ Там же.— Лист 111.

¹¹ Там же.— Лист 112.

¹² Там же.— Лист 118.

¹³ Там же.— Лист 114—118.

¹⁴ Там же.— Лист 119.

¹⁵ Архів ЛОІА АН ССР.— Ф. ІАК.— Дело 99/1901.— Лист 9, 10.

¹⁶ Там же.— Лист 48, 49.

повідь дослідника з приводу його клопотання буде надіслана йому ще до того, як надійде відповідь на запит до київської канцелярії¹⁷. Таким чином, питання про грошову винагороду за представлені Хвойкою колекції було вирішено заздалегідь. 31 травня 1902 р. одержано відповідь з Полтави; всі дані В. В. Хвойки підтверджуються¹⁸. Повідомлення з Києва затрималося і надійшло тільки 11 жовтня. Київський генерал-губернатор пише, що землі Пантелея Ведмедя, Омеляна Лелеки та Кузьми Вишеньського з с. Черняхів Васильківського повіту, а також територія Вітачівського городища перебувають справді у приватному володінні, але ще не викуплені у громади¹⁹.

Одержанівши цю відповідь, О. О. Бобринський загрожував віддати В. В. Хвойку під суд за те, що намагався обдурити урядову інституцію. Але згодом дав себе заспокоїти. Адже ніхто інший, як він, власноруч писав у листі від 4 січня 1902 р., що общинна земля, коли вона поділена на подвірні ділянки, а общинне землекористування відсутнє, вважається приватним землеволодінням²⁰.

Граф приймає рішення: В. В. Хвойка не буде притягнений до кримінальної відповідальності, але й розраховувати на підтримку ІАК йому не доводиться. Ще до одержання довідки з київської губернської канцелярії йому повідомлено 14 жовтня: він може забрати свої знахідки і робити з ними, що завгодно,— комісія відмовляється їх купувати²¹.

Але 29 листопада навздогін летить ще одна реляція: землі Пантелея Ведмедя, Омеляна Лелеки та Кузьми Вишеньського, а також Вітачівського городища, «согласно отношениям Киевского губернатора от 11 октября 1902 г. за 16.823, крестьянами еще не выкуплены. Поэтому находки на этих землях, как общественных, возвращению не подлежат»²².

Отже, тяжба закінчена. Київський археолог може розраховувати лише на місцеві ресурси. Але до цього додається ще один жорстокий удар. Навесні 1902 р. у відповідь на прохання видати Відкритий лист голова ІАК пише: «Обсудив Ваши письма от 29 января, 3 марта с. г. Императорская Археологическая комиссия имеет честь уведомить Вас, что она в затруднении выдать Вам открытый лист на 1902 г. на право производства раскопок ввиду того, что из представленных Вами сведений о предыдущих Ваших раскопках усматриваем, что Вы ведете раскопки преимущественно на землях частных, на каковой предмет в открытых листах Императорской Археологической комиссии не имеется надобности»²³.

Цим рішенням В. В. Хвойка позбавляється права проводити розкопки на державних та громадських землях; віднині він міг мати справу лише з приватними землевласниками, потрапивши у повну залежність від їхньої примхи. Більш жорстокого удару важко було уявити: ясновельможний граф вийшов повним переможцем у змаганні з київським археологом.

Але В. В. Хвойка не склав руки. Він продовжує дослідження в Ромашках і Черняхові, Пастирського городища, ставить контрольні розкопки на Мотронинському городищі, досліджує кургани на Лівобережжі та в Надросянщині, продовжує вивчення трипільської культури. Поступово його інтереси зосереджуються на пам'ятках Київської Русі. Тут дослідникові довелося ще раз зіткнутися з ІАК і відчути всю вагу її бюрократичної руки. Сталося це у зв'язку з дослідженнями в Києві.

В. В. Хвойка в 1907 р. розпочав систематичні дослідження на території Київського дитинця, розраховуючи, що найдавніший центр

¹⁷ Архів ЛОІА АН ССР.—Ф. ІАК.—Дело 29/1900.—Лист 122, 123.

¹⁸ Архів ЛОІА АН ССР.—Ф. ІАК.—Дело 99/1901.—Лист 51.

¹⁹ Там же.—Лист 56.

²⁰ Архів ЛОІА АН ССР.—Ф. ІАК.—Дело 29/1900.—Лист 111.

²¹ Там же.—Лист 125.

²² Там же.—Лист 127.

²³ Архів ЛОІА АН ССР.—Ф. ІАК.—Дело 99/1901.—Лист 50.

«Матері городам руським» мусить дати виняткові матеріали. Ці сподівання виявилися цілком обґрутованими.

Розкопки були зосереджені на приватних садибах і це дещо ускладнювало ситуацію. Головною аrenoю пошуків стала садиба лікаря М. Петровського (нині більша її частина належить Історичному музею УРСР). Територія ділянки була зайнята фруктовим садом і власник дозволив В. В. Хвойці копати з категорично умовою не губити дерева. Але незважаючи на це, дослідження мали надзвичайні наслідки. Було виявлено рештки монументальних споруд — князівського палацу, міських будинків, ремісничих майстерень, язичеського капища; знайдено безліч найрізноманітніших предметів домонгольського часу, в тому числі — чимало унікальних.

Враження від цих розкопок було тим більше, що раніше в Росії ніхто серйозним дослідженням давньоруських міст не займався (главним об'єктом археологічних пошуків були кургани). Тепер з'ясувалося, що вітчизняна старовина здатна давати матеріали, не менш ефектні, ніж руїни античних міст. Говорили про відкриття київського форума, про початок нової ери у розвитку вітчизняної археології і т. ін.

Так, ознайомившись з матеріалами, здобутими В. В. Хвойкою в Києві, академік М. П. Кондаков — відомий візантініст та історик мистецтва — через Академію наук звернувся 30 грудня з листом до Міністерства внутрішніх справ (на ім'я О. А. Століпіна). Він просив асигнувати на наступні дослідження 4 тис. крб. Відповідно до його проекту ці гроші мали надійти в розпорядження Відділу російської мови та словесності Імператорської Академії наук. Здійснення розкопок пропонувалося доручити спеціальній комісії при Київському міському музеї, підпорядкувавши її в науковому відношенні ВРМС (ОРЯС). На цьому поданні «Его імператорськое величество собственноручно начертать изволил: «Нахожу нужным помочь; требуется всего 4000 руб. в год»²⁴.

Одночасно М. П. Кондаков подав доповідну записку, в якій виклав розгорнуту програму археологічних досліджень у Києві. Відповідно до цього плану об'єктами вивчення намічалися: садиба Десятинної церкви, вільні місця на садибі Трісвятительської церкви, подвір'я Софійського собору та Михайлівського монастиря, не забудовані території на Флорівській (Замковій) горі, у Вишгороді, Білгороді, Безрадичах, Трипіллі, Вітачіві²⁵.

Виступ М. П. Кондакова викликав негайну реакцію керівництва ІАК, яке доти не виявляло жодного інтересу до староруської давнини. О. О. Бобринський негайно заявив протест проти запропонованого проекту і, посилаючися на «Высочайшее повеление» від 11 березня 1889 р., зажадав, щоб заплановані дослідження були доручені його інституції.

Одночасно О. О. Бобринський категорично заперечував передачу виявлених у ході розкопок речей до Київського музею; він твердив, що подібна пропозиція «вводит в организацию археологического исследования своего рода автономию (! — М. Б.) *», так как по его (М. П. Кондакова — М. Б.) проекту все древности, могущие быть найденными в Киеве, должны оставаться безусловно в Киевском Городском музее, между тем, как по упомянутому Высочайшему повелению 11 марта 1889 г. должны поступать в Императорский Эрмитаж наиболе значительные предметы. Исключительное обогащение Киевского Городского музея находками из раскопок, на производство которых акад. Кондаков предполагает получить средства из Государственного Казначейства, создало бы для этого провинциального музея особо привилегированное положение в ущерб главному музею Государства — Императорскому Эрмитажу»²⁶.

Тут навіть діячі ІАК зрозуміли, що їхній голова вхопив через край.

²⁴ Архів ЛОІА АН ССР.— Ф. ІАК.— Дело 30/1908.—І.—Лист 2.

²⁵ Там же.—Лист 3—5.

* Нагадаємо: відбувалося це на початку 1908 р., після придушення революції 1905—1907 рр., що супроводжувалася піднесенням національно-визвольного руху.

²⁶ Там же.—Лист 8.

З'явився новий текст, більш обтічний: «причем наиболее замечательные предметы должны поступать в Императорский Эрмитаж. Лишь Эрмитаж права по отношению к раскопкам, производимым на средства Государственного Казначейства едва ли желательно»²⁷.

Протест О. О. Бобринського містив спробу кинути тінь на розкопки 1907 р.; робилося все, щоб відсторонити В. В. Хвойку від розпочатої ним справи, хоча й лицемірно застерігалося: «К содействию в производстве работ и в организации надзора за случайными находками в Киеве могли быть привлечены и местные киевские археологи»²⁸.

Тоді професор Одеського університету І. А. Лінніченко звернувся з листом до самого Миколи II, в якому просив підтримати дослідження В. В. Хвойки. Цей лист Б. І. Ханенко мав передати імператору особисто під час аудієнції 19 березня 1908 р., але він так і не досяг адресата.

Тим часом клязуза О. О. Бобринського робила свою справу; конфлікт (як і слід було чекати) був вирішений на користь ІАК. 2 лютого 1908 р. міністерство двору повідомило комісію, що проведення розкопок доручається їй, для чого асигнується щорічно 2000 крб.²⁹

Голова ІАК негайно пише листа київському генерал-губернатору з вимогою «оградить от раскопок кем бы то ни было» район Десятинної церкви³⁰. Одночасно ІАК прагне накласти лапу на кошти, які мала для археологічних досліджень Київська комісія для розбору давніх актів. Довкола цього питання виникла гостра перепалка³¹. Археографічна комісія, яка давно вже не вела ніяких розкопок, погодилася витрачати щорічно 429 крб. на розкопки, але за умови, що ці дослідження будуть вестися її членами в контакті з ІАК. Передати ж свої кошти в розпорядження О. О. Бобринського вона категорично відмовилася. Остаточно суперечку розв'язувало міністерство внутрішніх справ і вирішило її на користь київських архівістів. Це рішення було спущено в ІАК листом департаменту загальних справ міністерства від 22 липня 1908 р.³² На той час розкопки в Києві йшли вже повним ходом.

Тим часом рішення доручити дослідження «Матері городам русским» ІАК викликало великий резонанс серед широкої громадськості. У пресі (особливо київській) почали з'являтися протести проти ухвали, яка кваліфікувалася, як чергова несправедливість. Участь у цій кампанії взяли газети різних напрямків, у тому числі й найконсервативніші — аж до Шульгинського «Киевлянина» включно.

Археологічна комісія опинилася у досить складному становищі: громадська думка була проти неї. У цих умовах на карту ставилося дуже багато. Виграш або програш залежав від результатів першого сезону розкопок. Головним козиром комісії було протиставлення своїх високоосвічених членів «дилетанту без диплома» В. В. Хвойці. Але якби наслідки досліджень виявилися б блідими порівняно з Хвойчиними, то аргумент рго перетворився б на аргумент *contra*: скандал був би тим більшим, чим ширшими були обіцянки.

Одним з способів, застосованих ІАК, була поступова, але уперта тенденція дискредитувати дослідження В. В. Хвойки, притупити враження, яке вони спровокували на наукову громадськість. Ще в поданні від 28 лютого О. О. Бобринський засудив розкопки київського археолога. Тепер нападки відновилися з новою силою. В. В. Хвойку називали «любителем-археологом» без всякої научной подготовки³³. У кампанію були втягнуті (поза їхнєю волею) київські професори С. Т. Голубев та М. І. Петров, які свого часу висловили деякі сумніви з приводу окремих висновків В. В. Хвойки.

Так, професор Київської духовної академії М. Петров вважав, що

²⁷ Там же.—Лист 8 зв.

²⁸ Там же.—Лист 12.

²⁹ Там же.—Лист 20.

³⁰ Там же.—Лист 25.

³¹ Там же.—Лист 17, 21, 22, 28, 53, 54.

³² Там же.—Лист 53, 54.

³³ Архів ЛОІА АН ССР.—Ф. ІАК.—Дело 30/1908—III.—Лист 80 зв.

про наукову вартість досліджень Хвойки повною мірою говорити ще передчасно. На його думку, висновок, що «открытые остатки древних построек представляют собою остатки дворца св. Ольги, Святослава и св. Владимира, является преждевременным и очень смелым». Сам Петров вважав, что «великокняжеский дворец находился вне усадьбы Петровского, ближе к Андреевской церкви, на месте нынешней усадьбы Дузинкевича, но вообще этот вопрос остается совершенно открытым в науке»³⁴. Аналогичні зауваження висловлювали і С. Т. Голубев. Зокрема залишки язичницького капища, виявлені розкопками Хвойки, він (без всяких на те підстав) вважав «залишками льохів XVII ст.» (!)³⁵.

Нині справедливість висновків дослідника визнана науковою. Рештки палацу дійсно належать до X ст., язичницьке капище теж було культовою спорудою давніх часів (сучасні дослідники датують його VIII—IX ст.)³⁶. Але в ті часи критичні зауваження М. І. Петрова та С. Т. Голубєва були використані як остаточний присуд. «По мнению проф. Петрова,— писалось в документах, что выходили из надр ИАК,— значение раскопок (В. В. Хвойки.— М. Б.) несколько преувеличено»³⁷. Висновки Хвойки та Лінниченка, писав О. О. Бобринський, «подверглись сильной (видлено мною — М. Б.) критике со стороны знатока киевской древности, профессора Киевской духовной академии Голубева... Должно отметить также отрицательное отношение к заключениям г. Хвойки и Линниченко со стороны профессора Н. И. Петрова, тоже выдающегося знатока топографии и древностей г. Киева»³⁸.

Наведені цитати демонструють, яким способом «поглиблювалися» та перетлумачувалися зауваження обох професорів, висловлені мимохідь без належної фахової перевірки критикованих положень. Всупереч дійсності О. О. Бобринський твердив, що І. А. Лінниченку «выступавшим с докладом по этому вопросу на Археологическом съезде в Чернигове ...не удалось убедить специалистов дела в безусловно выдающемся значении произведенных на усадьбе Петровского исследований»³⁹ і т. д.

Таким чином, голова ІАК використав наукову полеміку, яка була викликана видатним відкриттям, щоб довести низький (нібито) науковий рівень розкопок В. В. Хвойки, всіляко підкresлюючи, що наслідки тих досліджень спочатку були (нібито) неправильно оцінені.

Але головною проблемою залишилися розкопки самої комісії та їх очікувані досягнення. Комісія мусила продемонструвати всьому світу—наочно і переконливо—перевагу своїх «учених метрів» перед «дилетантами» В. В. Хвойкою. А зробити це було не так просто. І не тільки тому, що археологічні прогнози—річ складна і темна (адже крізь землю не побачиш, що і де залягає). Проблема ускладнювалася тим, що серед високовченіх членів ІАК не виявилось фахівців: з давньоруської археології— ситуація просто скандална для головної археологічної установи Росії, що претендувала на роль лідера слов'янських країн. Заперечуючи докори київського журналіста А. Савенка, який твердив, що ІАК зовсім не займається вивченням вітчизняної старовини, О. О. Бобринський не знайшов нічого кращого і переконливого, ніж послатися на розкопки... Херсонеса Таврійського, «ибо кому не известна та огромная роль, которую играл Херсонес Таврический в истории русской православной культуры?»⁴⁰ За цих умов ніхто з членів комісії не виявляв бажання очолити київську експедицію, не ризикуючи постави-

³⁴ Там же.—Лист 80 зв., 81.

³⁵ *Архив ЛОИА АН СССР.—Ф. ИАК.—Дело 30/1908—II.—Лист 124.*

³⁶ Каргер М. К. Древний Киев.—М.—Л., 1958.—Т. 1.—С. 105—112; Толочко П. П. Историческая топография стародавнего Киева.—К., 1970.—С. 48, 49; Кілієвич С. Р. Археологічна карта Київського дитинця // Археологічні дослідження стародавнього Києва.—К., 1976.—С. 186.

³⁷ *Архив ЛОИА АН УССР.—Ф. ИАК.—Дело 30/1908.—Лист 80 зв.*

³⁸ Там же.—Лист 124.

³⁹ Там же.—Лист 123 зв.

⁴⁰ «Киевлянин».—№ 156 від 6 червня 1908 р.

ти під удар своє наукове реноме. Однак справа зайдла надто далеко, відступати не можна, і так чи інакше доводилося приймати якесь рішення.

8 травня 1908 р. був виписаний Відкритий лист⁴¹. Розкопки доручалися Д. В. Мілєеву — інженеру-архітектору без спеціальної археологічної підготовки. А для того, щоб попередити можливі докори, чим цей інженер, що не мав жодного польового досвіду, кращий за «дилетанта» В. В. Хвойку, відомого своїми блискучими археологічними відкриттями, верховним керівником був призначений Б. В. Фармаковський — видатний фахівець з вивчення античних старожитностей, незмінний начальник Ольвійської експедиції. Він неохоче ішав до Києва і, мабуть, з самого початку не думав надовго тут затримуватися. Але він не міг не рахуватися з тим, що на випадок провалу вся відповідальність ляже на нього.

У Києві прибулих чекала напружена обстановка, про яку деяке уявлення дає стаття А. Савенка, надрукована в «Киевлянине». Як уже відзначалося, автор і перед тим докоряв ІАК за нехтування вітчизняною старовиною. «Поразительно, до чего мы увлечены иноземциной и полны презрения ко всему родному,— писав він.— Даже в области изучения древности мы не изменили этому нашему пороку. Наша археологическая комиссия, на обязанности которой лежит изучение и охранение памятников древности, усердно занимается какой угодно древностью, только не русской. В течение ряда лет названная комиссия затратила много усилий, трудов и средств на исследование памятников древнегреческих колоний на северном побережье Черного моря... А вот об археологическом исследовании территории древнего Киева только теперь вспомнили. Древний Херсонес Таврический из-под земли отрыли, а древний Киев и до сих пор пребывает под землей»⁴².

Далі перепало персонально Б. В. Фармаковському: «Исследование древнего Киева решено. Но вот странно: первая очередь работ, быть может наиболее серьезных, поручена члену археологической комиссии г. Фармаковскому. Но разве г. Фармаковский занимался изучением древностей г. Киева? Разве он имеет подготовку, необходимую для успешного производства порученных ему работ? Разве он знает историю Киева и историю тех храмов, в усадьбах которых он будет производить раскопки? Г. Фармаковский — крупная величина в археологии, но не в русской археологии и в частности не в археологии г. Киева. Свое имя г. Фармаковский, если не ошибаюсь, составил исследованиями византийских древностей на Ближнем Востоке, в бытность секретарем русского археологического института в Константинополе. Но в Киеве он никогда не работал. И его прежние познания здесь мало найдут применения. Или, может быть, г. Фармаковский состоит «штатным» исследователем древностей при археологической комиссии?

И неужели в Києві не нашлось археологів і істориків, которым можна було бы поручить складне і трудне дело ісследования території древнього Києва, і, які вложили бы в это дело і свої знання, і свій опит, і — самое главное — свою любовь?»⁴³.

Таким чином, міська громадськість дивилася на розкопки ІАК дуже насторожено, і не відчути цього Б. В. Фармаковський, звичайно, не міг. Про це яскраво свідчить його лист до В. В. Латишева від 7 липня 1908 р. Учений ремствує, що в Києві всі настроєні проти комісії, що І. Лінніченко загрожує «начать против комиссии кампанию в печати, потому что, по его мнению, деятельность комиссии направлена во вред для киевской археологии», що В. В. Хвойка «высказывает знаки сочувствия, но кажется, в то же время интригует»⁴⁴. Єдина втіха: «власти и духовенство всецело наши»⁴⁵.

⁴¹ Архів ЛОІА АН ССР.— Ф. ІАК.— Дело 30/1908—І.— Лист 42, 43.

⁴² «Киевлянин».— № 150 від 31 травня 1908 р.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Архів ЛОІА АН ССР.— Ф. ІАК.— Дело 30/1908—І.— Лист 55 зв., 56 зв.

⁴⁵ Там же.— Лист 56.

У цій ситуації Б. В. Фармаковський витримав недовго і, кинувши непотрібну і нецікаву для нього київську справу, вирішив повернутися до Ольвії. І справді, наукові інтереси цього дослідника лежали надто далеко від середньовічної Русі, а давньослов'янська археологія була для нього «чужою територією», на якій він почував себе надто незадовільно. Цитований лист, написаний перед від'їздом ученого з Києва, є справжній «крик душі»: «Еду в Ольвию с радостю після пребування в Києве, где все настроены против комиссии»⁴⁶.

Дізnavшись про обстановку, що склалася в Києві, О. О. Бобринський зробив спробу втрутитись. Він написав листи редакторам київських газет і особисто І. А. Лінниченку, якого просив при виступах у пресі «быть осторожным»⁴⁷. Але це втручання не могло розрядити напруженість, через що становище Д. В. Мілеєва, який продовжував розкопки після від'їзду Б. В. Фармаковського, було нелегким.

Розкопки В. В. Хвойки в Києві, як відзначалось, зосереджувалися на приватних садибах, тоді ж як ІАК не могла на них копати, зокрема й на ділянці Петровського. Тому Б. В. Фармаковський та Д. В. Мілеєв обрали об'єктом дослідження садибу Десятинної церкви, безпосередньо прилеглу до володіння Петровського.

Пізніше петербурзька експедиція розширила сферу своєї діяльності на ряд інших ділянок Старого міста («Город Володимира» та «Город Ярослава»), але знову таки на території громадських або державних володінь (садиба Селянського банку, подвір'я Софійського собору, садиба Київського земства та ін.). А паралельно роботам комісії, на тій же садибі Петровського протягом 1908 р. продовжував свої розкопки В. В. Хвойка. Фінансував його, як і раніше, Б. І. Ханенко. Виникло своєрідне змагання між київським археологом та співробітниками Археологічної комісії.

Дослідження В. В. Хвойки знову виявилися успішними. Становище комісії було ускладнене тими спробами зганьбити свого конкурента, які так необережно застосував її голова. Культурний шар часів Київської Русі надто відрізнявся за своїм характером від того, до чого звикли Б. В. Фармаковський та його співробітники. Виявити і розчистити кам'яні кладки, що визначали археологічну ситуацію в Ольвії та інших античних центрах, порівняно легше; значно важче досліджувати рештки дерев'яних та фахверкових будівель, якими був забудований стародавній Київ. Для цього були потрібні спеціальна методика і особливий досвід, яким не володіли керівники петербурзької експедиції. А діяти ім доводилося безпрограшно: жодних промахів не можна було припустити.

Тому Б. В. Фармаковський та Д. В. Мілеев обрали найбільш спокійний шлях. Вони зосередили головні зусилля на розкритті фундаментів Десятинної церкви. Шукати ці фундаменти не довелося, бо над одним з кутів стародавньої споруди височіла нова церква, споруджена на початку XIX ст. Це, правда, не обіцяло особливих сенсацій, але одержання позитивних наслідків було забезпечене. І надалі об'єктом дослідження ІАК в Києві були переважно пам'ятки двох категорій: рештки кам'яних будівель, які неважко було розчистити від нашарувань, і поховання, методика розкопок яких була розроблена досить грунтовно.

Тим часом наприкінці 1908 р. в Чернігові зібрався XIV Археологічний з'їзд, робота якого збіглася із святкуванням тисячоліття міста. На з'їзді були представлені наслідки дворічних розкопок В. В. Хвойки в Києві, а учасникам з'їзду були продемонстровані самі розкопки. Через хворобу В. В. Хвойки його доповідь була прочитана І. А. Лінниченком. З'їзд стоячи аплодував відсутньому досліднику; його повідомлення було прийнято як нова сторінка в давньоруській археології. І. А. Лінниченко запропонував з'їзду прийняти резолюцію з трьох пунк-

⁴⁶ Там же.—Лист 55 зв.

⁴⁷ Там же.—Лист 63, 64.

тів: а) висловити В. В. Хвойці подяку за його дослідження; б) звернутися до уряду з клопотанням щодо придбання садиби Петровського в казну; в) доручити В. В. Хвойці керівництво наступними розкопками на цій території⁴⁸.

Ця пропозиція була підтримана головою Московського археологічного товариства графинею П. Уваровою, яка «в виду чрезвычайної важності находок В. В. Хвойко, предложила от имени Съезда выразить глубочайшую благодарность В. В. Хвойке за его неутомимые труды и вместе с тем ходатайствовать перед Его Императорским Величеством Государем Императором о приобретении усадьбы г. Петровского Правительством и об оставлении В. В. Хвойко во главе этих раскопок»⁴⁹.

З'їзд одностайно прийняв дану пропозицію. У резолюціях знаходимо таку постанову: «а) Ходатайствовать перед Его Императорским Величеством Государем Императором о приобретении за счет Правительства усадьбы доктора Петровского в Киеве, где были найдены остатки старины велиокняжеской эпохи величайшей важности.

б) В случае удовлетворения этого ходатайства, просить Его Императорское Величество дальнейшее исследование этой местности поручить именно В. В. Хвойко, так много и удачно поработавшему в усадьбе»⁵⁰. Ця резолюція, до речі, дає можливість належним чином оцінити згадане вище твердження О. О. Бобринського про те, що на XIV з'їзді І. Лінніченку «не удалось убедить специалистов дела в безусловном выдающемся значении произведенных на усадьбе Петровского исследований»⁵¹.

Клопотання з'їзду у вигляді законопроекту було внесено на розгляд Державної Думи. Але рухалася справа дуже повільно: діяв погано змащений бюрократичний апарат імперії.

31 жовтня 1911 р. 65 членів Думи (серед них — О. О. Бобринський) подали «законодавче передбачення»⁵². Реалізація задуму потребувала 300 000 крб. (так була оцінена садиба: в Києві тоді мав місце так званий «другий будівельний бум» і ціни на землю різко підскочили). А міністерство фінансів не поспішало розв'язати гаманець. У листі міністра фінансів Н. В. Плеве, написаному не без впливу ІАК, твердилося, що наслідки розкопок В. В. Хвойки «несколько преувеличены», і що їм ще зарано «придавать громадное культурно-историческое значение»⁵³. У такому ж дусі висловилося Управління Київської казенної палати. Воно твердило, що садиба Петровського не варта тієї суми, яку за неї просить⁵⁴. З цього питання виникла тривала і нудна переписка.

28 грудня 1912 р. О. О. Бобринський, як голова ІАК, звернувся до міністра внутрішніх справ В. М. Коковцова з листом, в якому відмовився від свого підпису під проектом 65 членів Думи, мотивуючи це тим, що «представленный г. Хвойко в ИАК отчет об его раскопках в Киеве не дает возможности прийти к положительным и бесспорным выводам о значении усадьбы Петровского»⁵⁵. Він посилається на негативні (нібито) висновки XIV Археологічного з'їзду, а також на думку М. І. Петрова та С. Т. Голубєва, яка нам уже відома⁵⁶. Цим листом сама ідея щодо придбання садиби Петровського в казну бралася під сумнів, хоча за інерцією бюрократична вовтузня ще продовжувалася.

29 квітня 1913 р. було подано нове «законодавче передбачення» придбати не саму садибу, а право розкопок на ній. Цей документ був підписаний 77 членами Думи, в тому числі О. О. Бобринським⁵⁷.

⁴⁸ Труды XIV АС.— М., 1911.— Т. III (протоколи).— С. 68.

⁴⁹ Там же.— С. 69.

⁵⁰ Там же.— С. 136.

⁵¹ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908—III.— Лист 123.

⁵² Там же.— Лист 69—72.

⁵³ Там же.— Лист 80 зв.

⁵⁴ Там же.— Лист 75—78.

⁵⁵ Там же.— Лист 123 зв.

⁵⁶ Там же.— Лист 123 зв., 124.

⁵⁷ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908—IV.— Лист 64, 65.

У зв'язку з цим виникло нове листування між міністерством фінансів і міністерством внутрішніх справ. В. М. Коковцов (на той час вже голова Ради міністрів) звернувся до Бобринського з проханням висловити свою думку. Той знову всупереч власному підпису дає негативну відповідь⁵⁸. Нарешті 4 липня 1913 р. Археологічну комісію повідомлено, що Рада міністрів ухвалила негативне рішення щодо садиби Петровського. Так завершилася ця дивовижна еопея, яка тягнеться майже п'ять років і так яскраво відобразила становище археологічної науки в царській Росії.

Літо 1908 р. було останнім сезоном для Хвойки в Києві: не бачачи можливості змагатися з всесильною комісією, з підірваним здоров'ям, він припинив боротьбу і перебазувався до Білгородки. ІАК здидалася небезпечною суперника й конкурента. Між тим, перший же сезон показав, що розкопки в Києві є досить важкими й проблематичними. У 1908 р. Д. В. Мілеев писав, що шари часів Київської Русі на садибі Петровського були знищенні ще в XVIII ст. і висловив думку, що варто обмежитися придбанням лише права на розкопки. Через чотири роки цього листа знову переглянуто і на ньому 12 листопада 1912 р. з'явилася резолюція О. О. Бобринського: «Сообщить, что комиссия присоединяется к этому заключению»⁶⁰. Це, між іншим, відбулося до подання 77 у Думу від 29 квітня 1913 р. Зупинити розкопки на Київському дитинці ІАК, звичайно, вважала незручним. Але наступне розгортання подій явно йшло під укіс — О. О. Бобринський скористався першою ж нагодою, аби поховати задум остаточно.

Подальша доля Київської експедиції ІАК була не дуже веселою. Виживши В. В. Хвойку з Києва, вона поступово втратила масштаби та цілеспрямованість. У 1914 р. Д. В. Мілеев, який залишився єдиним керівником робіт, трагічно загинув під час епідемії. Світова війна, що почалася того ж року, взагалі припинила археологічні дослідження. Матеріали розкопок, вивезені до Петербургу, було звалено в льохах комісії і до самої революції їх навіть не розпакували. Документація розкопок десь загинула, результатами проведених досліджень ніхто не цікавився. М. К. Каргер, що звернувся було до матеріалів експедиції в 1938—39 рр., міг лише констатувати їх повну загибель для науки⁶¹.

Таким був апофеоз цієї скандаленної історії, так характерної для дореволюційної російської науки.

Одержано 15.09.88

⁵⁸ Там же.—Лист 71, 72.

⁵⁹ Там же.—Лист 90.

⁶⁰ Архив ЛОИА АН СССР.—Ф. ІАК.—Дело 30/1908—III.—Лист 84, 85.

⁶¹ Каргер М. К. Указ. соч.—С. 57.

АРХЕОЛОГІЯ В СРСР І ЗА РУБЕЖЕМ



Землі Придунав'я і Рим в історіографії ЧССР

I. А. Лісовий

У системі римського провінціального світу одне з важливих місць у політико-економічному розвитку займало Придунав'я. Землі Норіка, Паннонії, Мезії, Дакії, а також Дунайсько-Карпатського регіону служили Риму плацдармом для експансії у північно-східному напрямі, захищали імперію від несподіваних вторгнень варварських племен, були сприятливим ґрунтом для розвитку торгівлі. У післявоєнний період зрос інтерес до даного регіону як радянських¹, так і зарубіжних, зокрема чехословацьких², істориків. Їх досягнення, новаторські у багатьох відношеннях, у вітчизняній науці ще не узагальнювалися.

Дана тема вивчалася в ЧССР у таких аспектах: поглиблене і всебічне вивчення джерелознавчої основи, насамперед, пам'яток матеріальної культури; взаємовідносин сучасних чехословацьких земель з Римом і пов'язаного з ними кола питань про етнокультурний і політичний розвиток Середнього Придунав'я; дослідження економічних і військово-політичних відносин у Придунав'ї; аналіз історії Паннонії у зв'язку з початком кризи імперії, а також інших придунайських провінцій; вирішення питань загальнотеоретичного характеру.

Інтерес до пам'яток матеріальної культури Придунав'я проявлявся, до певної міри, у буржуазній історіографії Чехословаччини (В. Грог, Й. Добіаш, Ф. Кржіжек). Однак поодинокі розвідки не могли претендувати ні на повноту, ні глибину досліджень. У післявоєнний період одним з перших, хто став приділяти археологічним джерелам особливу увагу, був Б. Свобода. Його монографія «Чехи і Римська імперія» представила всебічний аналіз римських імпортів, зокрема фібул³, що дало імпульс до вивчення античних пам'яток на території ЧССР, вияснення її контактів з римсько-провінціальним світом. У праці, присвяченій періодизації римського періоду в історії Чехії, Б. Свобода прагнув довести, що римська експансія у Придунав'ї велася не тільки збрією, але й завдяки торгівлі, в якій були зацікавлені римські

¹ Колосовская Ю. К. Проблема «Рим и варвары» в советской историографии античности последних десятилетий // ВДИ.—1980.—№ 3.—С. 180—192; Бандровский О. Г. Радянська історична наука про римську експансію у Карпато-Дунайський регіон // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львів. ун.-ту. Сер. істор.—Львів, 1984.—Вип. 20.—С. 52—58.

² Křížek F. Neue Ergebnisse der römischen Forschung in der Tschechoslowakei // Limes-Studien. Vorträge des 3. Intern. Limes-Kongresses in Rheinfelden / Basel 1957, 1959.—S. 77—88; Třicet let výzkumu antiky v ČSSR: 1945—1975.—Praha, 1976.—S. 172—183; Kolník T. Pohlád a stav bádania o dobe rímskej a stahovaní národov // SA.—1971.—T. 19// S. 499—558; Motyková K. Die ältere römische Kaiserzeit in Böhmen in Lichte der neueren historisch-archäologischen Forschung // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.—Berlin-New-York, 1976.—Bd. II, 5, 1.—S. 143—199.

³ Svoboda B. Cechy a římské imperium.—Praha, 1948.—253 s.

купці і місцеве населення⁴. Наголошуючи на триступеневому розвитку провінціальної культури, дослідник визнав у її ранньому етапі наявність сильного елементу кельтської культури, посилення римського імпорту; під час «середньоримського» етапу (150—300 рр. н. е.) італійський імпорт витісняє товари з прирейнських провінцій; третій етап (270—250/360 рр.) Б. Свобода охарактеризував як час анархії і розквіту варварської, пізньолатенської культури. І хоча дана періодизація не отримала поширення в історіографії, заслугою Б. Свободи було те, що він пробудив інтерес до пам'яток матеріальної культури, які розкривали всю складність етнокультурного розвитку придунаїського ареалу.

У 50-х рр. центрами по вивчення римських пам'яток стають Інститути археології Чехословацької АН у Празі з філіалом у Брно, Словачької АН у Нітрі, а також музеї країни. За ініціативою професора університету в Брно Г. Гейзлара був розпочатий опис античних пам'яток Моравії, що послужило початком всебічного дослідження римських імпортів на території ЧССР. Наприклад, Я. Бенеш опрацював пам'ятки Північної Моравії⁵, римська кераміка в Чехії і Моравії була предметом вивчення Р. М. Пернічки і В. Сакаржа, у Словаччині — Ф. Кржіжека, Е. Крековіча і М. Ламійової-Шмідлової. На основі своїх спостережень, Р. М. Пернічка вважав за необхідне виділити археологічно-культурні райони країни, підтверджуючи тим самим висновки істориків про етнічну строкатість племен, які заселяли чехословацькі землі, а також про неоднорідність їх соціально-економічного розвитку⁶. У свою чергу, В. Сакарж вказав, що маркоманські війни (166/167—180 рр.) не порушили експорт з римського Придунау'я до Середньої Європи, як це вважалося раніше, що ці торговельні зв'язки тривали без істотних змін аж до III ст. н. е.⁷ Особливо багатою на римські пам'ятки виявила Словаччина, на території якої проходив римський лімес (Русовце-Герулата, Іжа-Леаньвар, Девін, Ступава, Мілановце, Тренчин-Лаугаріціо, Ціфер-Пац). Так, завдяки розкопкам Б. Свободою римської стоянки в Леаньварі, стало можливим уявити картину римських укріплень у Придунау'⁸. Дослідник дійшов висновку, що римляни, наступаючи на Придунау', обирали своїми опорними пунктами старі кельтські поселення, забудовані на римський зразок. Потреба торговельних центрів і доріг стала причиною інтенсивного будівництва табору в Карнунті, де імператор Тіберій розквартирував (не пізніше 15 р. н. е.) XV легіон Apollinaris, а також в Аквінку, де Друз Молодий особисто оглядав укріплення (18—19 рр.). На північ від Карнунту, на думку Б. Свободи, довгий час не було таборів, можливо, там стояли лише відділи кінноти для захисту від сарматів. Перший табір али (alae) виник в Брігеціо — навпроти Леаньвару на правому березі Дунаю. Нова організація придунаїських укріплень (гіра Danubii) привела до важливих змін кастела в Леаньварі: будівництва кам'яних стін, веж і воріт, класичної розмітки доріг, що підказує думку про віру римлян в успіх своєї експансивної політики. І хоча під час маркоманських війн сильно потерпіли табори в Брігеціо і Келементії, це не ослабило в них розвиток господарства. Він припинився лише після 375 р., коли варварські нашестя у межі Римської імперії стримати було неможливо. Табори були зруйновані дощенту, разом з ними зламана політична могутність

⁴ Svoboda B. Podstata a rozdělení římské doby v Čechách // Slavia antiqua.— 1948.— T. 1.— S. 228—248.

⁵ Beneš J. Předběžný soupis antických památek ve sbírkach Severo-moravského kraje // Zprávy Jedenáctky klasických filologů.— 1962.— T. 4.— S. 109—112; Опису античних пам'яток в Чехії і Моравії присвячено спеціальний випуск журналу Casopis Národního Muzea.— 1971.— T. 140.— S. 129—161.

⁶ Pernicka R. Die Keramik der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren.— Brno, 1966.— 162 s.

⁷ Sakar V. Terra sigillata v českých nálezech // PA.— 1955.— T. 47.— S. 52—69; Sakar V. Spotřební keramika římských provincií v českých nálezech // Casopis Národního Muzea.— 1978 (1980).— T. 147.— S. 121—146.

⁸ Svoboda B. K dějinám římského kastelu na Leányvaru u Iže // SA.— 1962.— T. 10.— S. 347—424.

Риму в Придунав'ї. З результатами досліджень інших поселень римського часу на території Словаччини познайомили наукову громадськість Л. Красковська (Герулата-Русовце, Ступава), О. Пелікан (Ціфер-Пац), Т. Колник (Мілановце, Ціфер-Пац), М. Піхлерова (Герула). Завдяки їх спостереженням стало можливим уточнити і доповнити ряд відомостей про римський період в історії чехословацьких земель. Наприклад, Я. Тейрал у досліженні про початок римського періоду на Моравії⁹ прагнув дати відповідь на питання, яке становище займала моравська область по відношенню до середньочеської території і яку вона відіграла роль у контактах між варварським світом і римськими провінціями. На його думку, Поморав'я займало значне місце у римській торгівлі, особливо у підтриманні бурштинового шляху. Наприкінці I ст. н. е. на чеських землях спостерігається пожвавлення у виготовленні кераміки і предметів домашнього вжитку, налагоджується контакти з рештою території Придунав'я; особливий підйом у торгівлі мав місце в II ст., коли на чеські землі став інтенсивно проникати римський імпорт¹⁰.

Вагомий вклад у вивчення пам'яток матеріальної культури внесли чехословацькі нумізмати і епіграфісти. Головним осередком по вивченню римських монет стали нумізматичні відділення Національного музею в Празі, Моравського музею в Брно, Інституту археології Словачької АН у Нітрі і Словачького Національного музею у Братиславі. З численних досліджень, присвячених знахідкам римських монет у Словаччині, виділимо праці В. Ондроуха, Е. Мінаровічової і Е. Колникової¹¹. Написи, виявлені на території Словаччини, публікували Й. Чешка і Р. Гошек¹². Глибоке і всебічне вивчення античних написів Придунав'я дозволило чехословацьким дослідникам по-новому оцінити ряд питань соціально-економічного розвитку і військово-політичних відносин у даному регіоні періоду римської експансії. Так, Л. Відман висловив думку про те, що наприкінці II ст. н. е. послаблюється наплив італіків у Норік¹³. Це пояснюється характером італійського господарства і приватною ініціативою рабовласників італійського походження, які займали урядові посади. У II—III ст., коли наступила повна романізація провінції, зникає грань між місцевим населенням та іноземцями. Основним елементом, який став проникати на державну службу, були вільновідпущені і раби. Цікавими є спостереження К. Курца про колегії у Придунав'ї, які існували, переважно, в містах з правовим статусом муніципій і колоній¹⁴. Дослідник поділяє їх на колегії, організовані за професіями, які неможливо назвати ремеслами (pautae, navicularii, saccagii, utricularii), і на колегії ремісників. У свою чергу, останні поділяються на тих, що приносили користь суспільству не тільки завдяки своїй професії, але й іншою діяльністю (fabri, centonarii) і на колегії, члени яких були безпосередніми ремісниками (lapidarii, aagaij).

Одним з перших в ЧССР дослідників етнокультурного і політичного розвитку Чехословаччини дослов'янського періоду був З. Неедлі. У І-му томі своєї праці «Історія чеського народу»¹⁵ він дійшов висновку, що «чеські» бої були давно осілим на території, раніше займаній протокельтами, народом курганів, який сформувався в історичних боїв

⁹ Tejral J. Počátky doby římské na Moravě z hlediska hrobových nálezů // SZ AU SAV.—Nitra, 1970.—T. 18.—S. 107—192.

¹⁰ Pov.: Šakař V. Roman imports in Bohemia.—Prague, 1970.—72 p.

¹¹ Ondrouch V. Nálezy keltských antických a byzantských mincí na Slovensku.—Bratislava, 1964.—197 s.; Minarovičová E. K súčasnému stavu a metode spracovania rímskych mincí v múzeálnych zbierkach na Slovensku // SN.—1982.—T. 7.—S. 88—94; Kolníková E. Rímske mince na Slovensku.—Bratislava, 1980.—116 s.

¹² Česká J., Hošek R. Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae.—Brno, 1967.—125 s.; Hošek R. Tituli latini Pannoniae Superioris annis 1967—1982 in Slovacia reperti.—Praha, 1985.—163 s.

¹³ Vidman L. Otroci a propuštěnci v Noricu podle nápisných dokladů // LF.—1959.—T. 82.—S. 207—210; 1960.—T. 83.—S. 64—70, 229—243.

¹⁴ Kurz K. Remeslnická kolegia v římském Podunaji // SH.—1960.—T. 7.—S. 5—46.

¹⁵ Nejedlý Z. Dějiny národa českého.—Praha, 1953.—Dil. 1.—444 s.

(на Моравії — котинів). Дослідник справедливо наголошує на зростаючому впливі римської цивілізації на культуру боїв, який дав швидкий ріст їхнім поселенням і помітний прогрес будівельної техніки. На противагу більшості буржуазних дослідників, З. Неедли вважав, що вторгнення на землі «чеських» боїв з півночі наприкінці I ст. до н. е. германського племені маркоманів не привело до їх падіння; бої продовжували жити і працювати як підлегле населення. Після поразки маркоманського вождя Маробода у спровокованій Римом війні з херусками (17 р. н. е.) маркомани відійшли на територію Верхньої і Нижньої Австрії, а інше германське плем'я — квади — зайняли територію на схід від р. Морави і Словаччини — біля рр. Ваг і Грон. Що ж до чеських земель, то хоча формально вони не були підпорядковані Римській імперії, на протязі трьох століть тут верховодив Рим, що привело до активного поширення римської культури в Придунав'ї аж до Карпат.

Після З. Неедли розглядувана проблема продовжувала дискутуватися впродовж наступних десятиліть. Зверталися до неї В. Ондроух і Б. Горак. Аналізуючи дані античних джерел, В. Ондроух¹⁶ торкнувся дакійської окупації словацької території і дійшов висновку, що вона тривала близько 80 років (63/60 рр. до н. е.— кінець II десятиріччя н. е.); у подальші 70 років (до 96 р. н. е.) цю землю зайняли сарматські язиги. На противагу загальноприйнятій думці про те, що прибулі в південнословашьку низовину з області між Дунаєм і Тисою (через р. Нижній Іпел і Грон) сарматські язиги вигнали даків до Семиградських гір (Нижнє і Середнє Потисся), дослідник вважає, що язиги відтиснили даків на північ, в моравсько-словашьку частину Герцінського лісу, оскільки тільки там можна було врятуватися від сарматського нашестя зі Сходу. У свою чергу, Б. Горак¹⁷ вважав, що територія на північ від Дунаю (Герцінський ліс) була заселена кельтськими боями, які в останнє десятиріччя до н. е. поступилися місцем германським маркоманам. На противагу В. Ондроуху, Б. Горак локалізує останніх не в Південній Моравії, а на території Чехії, квадів — по обидва береги Нижньої течії рр. Морави і Ваг, бурів — у Моравських воротах, а котинів — у Західній Словаччині (від долини р. Ваг до Крушних гір). У значно ширшому аспекті розглядається дане питання в «Історії Словаччини»¹⁸. Її найдавнішим населенням дослідники (Б. Бенядік і Т. Колнік) називають скіфів, які прибули на словацькі землі через карпатські перевали і сучасну Угорщину. У 2-й пол. III ст. до н. е. через дунайські броди з Угорщини прийшли кельти й осіли у нижніх витоках рр. Іпел, Грон, Нітра і Ваг, а після витіснення з Потисся скіфів зайняли східно-словашьку низовину. Значення кельтської експансії дослідники вбачають у тому, що вона принесла з собою культуру виплавки заліза, ремесел і сприяла контактам з античною цивілізацією: Не позбавлене наукової ваги узагальнення досліджуваного питання в «Праісторії чехів»¹⁹. Торкаючись значення терміна «римський період», автори наголошують на тому, що його слід вживати з певним застереженням, оскільки в Чехії римляни ніколи не були, хіба що окремі купці; на татомість, до відомої римської прикордонної смуги належали невеликі землі Південної Моравії і Південно-Західної Словаччини. Безпекречним є факт помітного впливу у першій половині I тис. н. е. на цій землі римської історії і культури. Дослідники пояснюють завоювання Римом Іллірика, Паннонії, а також племен між Дунаєм і Тисою (котинів, осів і анартів) прагненням захистити межі імперії від варварських набігів; разом зі стратегічними мотивами назрівали також політичні та

¹⁶ Ondrouch V. K hospodársko-kultúrnym stykom Slovenska v dobe rímskeho panstva v Podunajsku // Historický časopis. — 1954. — T. 2. — Nr. 2. — S. 215—251.

¹⁷ Horák B. Geografický a etnografický obraz českých zemí v dobe římského císařství. — Praha, 1955. — 42 s.

¹⁸ Dějiny Slovenska (Red. L. Holotík, J. Tibenský). — Bratislava, 1961. — T. 1. — S. 51—65.

¹⁹ Pravěké dějiny Čech (Příspěvky autor. kolektivu zpracov. R. Pleiner ve spolupr. s A. Rybovou). — Praha, 1978. — S. 676—747.

економічні інтереси. На користь думки про сильний розмах римської експансії на території германських племен названо міграцію маркоманів, очолених Марободом, які, зайнявши територію кельтських боїв, сприяли переселенню на схід від Морави проживаючого на півночі від маркоманів свебського племені квадів. Автори праці підтвердили висловлену до того в історіографії ЧССР гіпотезу про те, що витіснення кельтів маркоманами було частковим: більшість сільського населення асимілювалася з завойовниками.

Питання етнокультурного розвитку земель сучасної Чехословаччини у зв'язку з проблемою взаємовідносин їх з Римом розглядали також О. Пелікан і Й. Добіаш. У монографії «Словаччина і Римська імперія» О. Пелікан²⁰ констатує, що відносини між римлянами і племенами, які заселяли словацьку територію, стали ворожими наприкінці I ст. до н. е. Тоді ж були розбиті даки разом з бастарнами, окремі ж племена на північному кордоні з даками, у тому числі котини і оси, втратили свою залежність від Риму. Даки були витіснені сарматськими язигами на північ, в гори, і на схід, до р. Тиси; германські бури зайнічили північну і північно-східну частину Словаччини. Після війни з маркоманами, квадами і сарматами Рим змушений був підтримувати з ними клієнтські відносини, чим забезпечив собі аж до часів Марка Аврелія спокій на північно-східному відрізку лімеса. Й. Добіаш²¹ вініс поправку до питання взаємовідносин племен Середнього Придунав'я з Римською імперією: коли римські легіони розпочали у 89 р. н. е. задунайський похід проти свебів, маркомани і квади не прагнули до війни з Римом, відправили у Паннонію два посольства з пропозицією миру, однак зазнали невдачі. Зміст римської завойовницької політики у Придунав'ї полягав, на думку Й. Добіаша, не тільки в будівництві військових укріплень і доріг, розширенні торговельних шляхів, романізації населення і втручання у політичне життя племен. Римляни практикували широкий набір до війська місцевого населення, а також переселення його за Дунай — на землі Італії або ж інших провінцій Паннонії, Дакії і Мезії.

Виступаючи на міжнародному симпозіумі у Нових Возоках (1979 р.), О. Пелікан підтверджує вже висловлену ним думку, що оськільки основна течія Дунаю на відрізку між Братіславою і Комарно йшла у давнину руслом Малого Дунаю, римський лімес проходив набагато північніше, ніж традиційно вважалося дослідниками. Інший дослідник, Т. Колнік, аналізуючи археологічні матеріали, підтверджує відоме положення про те, що в I-й пол. III ст. н. е. в Середньому Придунав'ї мало місце піднесення економіки, а в самому варварському середовищі стає помітною майнова диференціація²². На тій же ж конференції цікаву думку з приводу утворення провінції Маркоманії висловив П. Оліва: ідея про створення провінції була використана Марком Авреліем для дипломатичного маневру під час переговорів з придунайськими племенами, або ж стала мобілізуючим елементом у середовищі легіонерів для піднесення їх агресивності.

Своєрідним підсумком у дискусії істориків ЧССР з приводу етнічного і політичного розвитку чехословачьких земель в античну епоху стало дослідження Я. Тейрала «Моравія і маркоманські війни»²³. Як відомо, Моравія і територія Нижньої Австрії в силу свого географічного положення були втягнуті в маркоманські війни. Свідчення античних джерел про місцеперебування головних ініціаторів цих подій — маркоманів і квадів — нечіткі. Певну ясність внесли результати археологічних досліджень. Я. Тейрал, підтримуючи думку Я. Філіпа, К. Мотико-

²⁰ Pelikán O. Slovensko a rímske impérium.— Bratislava, 1960.— 350 s.

²¹ Dobiaš J. Dějiny československého území před vystoupením Slovanů.— Praha, 1964.— 476 s.

²² Колосовская Ю. К. Международный симпозиум в Чехословакии по проблеме «Римляне и варвары в Среднем Придунавье во II—III веках» // ВДИ.— 1980.— № 4.— С. 224—229.

²³ Tejral J. Mähren und die Markomannenkriege // SA.— 1983.— Т. 31.— С. 85—120.

вої-Шнейдрової і Т. Колніка, відносить знаходження центру маркоманського племінного союзу до Чеської котловини, а центр так званого королівства Ваннія — до Південно-Західної Словаччини. Аналізуючи пам'ятки свевської матеріальної культури у Подунав'ї, можна відмітити, що саме тут утворилися два основні центри її кристалізації: перший — на схід від Малих Карпат, другий — на захід від них, а області Нижнього Поморав'я, в наддунайській частині Нижньої Австрії аж до Південної Моравії. На питання, які свевські племена в цьому регіоні проживали, Я. Тейрал приєднується до гіпотези тих дослідників, які поселяють там маркоманів або ж квадів. Період першої половини II ст. в області на захід від Малих Карпат характеризується дальшим розвитком соціально-економічних відносин і зміцненням клієнтських відносин по відношенню до Риму, які в другій половині II ст. були порушені маркоманськими війнами. Вони принесли на територію неримської Європи — від р. Ельби до р. Буг — істотні зміни: спостерігаємо експансію на південь пшеворських культурних елементів, а також впливи з області Нижньої Вісля і Примор'я. З подіями маркоманських війн тісно пов'язана проблема римської будівельної техніки на південному березі Дунаю. Однак не всі виявлені об'єкти на цій території мають військовий характер. Після маркоманських війн центр політичного розвитку Середнього Придунав'я переносиється з Поморав'я у Південно-Західну Словаччину (очевидно, на протязі першої половини III ст.). Питання про поступовий занепад маркоманського центру, розміщеного на захід від Малих Карпат, Я. Тейрал пояснює наслідками реформ Каракалли, після яких знову наступив поділ Паннонії. Під наїском свевських племен, які з'явилися в Моравії, центр маркоманів переміщується південніше. У другій половині III ст. вони проникають у подунайські провінції й більша їх частина поселяється у Верхній Паннонії.

Спостереження чехословацьких учених про взаємовідносини Середнього Придунав'я з Римом узагальнені в колективному збірнику «Лаугаріціо»²⁴. На їх думку вперше римські легіонери прийшли на чехословацькі землі у б. р. н. е., коли імператор Август хотів зруйнувати державу Маробода, однак похід був припинений через повстання в Паннонії і на Балканах. Роль цієї території у завойовницьких планах римлян не зменшилась навіть після їх поразки у Тевтобурзькому лісі: за Ваннія значно зросло значення транзитної торгівлі — вздовж р. Морави і при впадінні р. Ваг до Дунаю. Після невдалої спроби Марка Аврелія створити на території Середнього Придунав'я провінції Маркоманію і Сарматію римські легіонери змушені були покинути найвіддаленіший табір Лаугаріціо, обмежившись відомою семимильною смugoю вздовж Дунаю. Незабаром і цій території стали загрожувати варвари, відкривши нову сторінку в історії Придунав'я.

Питання економічного розвитку придунаїських земель в античну епоху спеціально в чехословацькій історіографії не досліджувалися. З поодиноких праць, окрім згадуваної статті К. Курца про ремісничі колегії, можна виділити дослідження Л. Відмана — про колонат у Придунав'ї, а також В. Сакаржа — про поселення на території середньо-європейських провінцій Римської держави та їх типи. За справедливим зауваженням Л. Відмана²⁵, вивчаючи питання соціально-економічного розвитку римських провінцій, необхідно враховувати його специфіку. Саме вона засвідчує неправомірність думки про існування колонату у Придунав'ї. Праця В. Сакаржа²⁶ подає синтетичний нарис про взаємини провінціальних поселень з римськими поселеннями, про римські вілли, структури поселень, а також військові стоянки вздовж римського лімеса.

²⁴ Laugaričio. Zborník historických štúdií k 1800 výročiu rímskeho nápisu v Trenčíne.— Košice, 1980.— 159 s.

²⁵ Vidman L. Byli v Podunaji kolonové? // ZJKF.— 1964.— T. 6.— S. 181—185.

²⁶ Šakař V. Sidliště na území středoevropských provincií Rímské říše a jejich typy // Sborník Narodního Muzea v Praze. Rada A-Historie.— Sv. 36 (1984).— S. 97—167.

Спробу реконструкції дислокацій військових підрозділів у Придунав'ї дали у своїх дослідженнях Я. Бенеш і Р. Гошек, які проливають світло на зміст і характер римської експансії у цьому регіоні й заслуговують бути предметом окремого аналізу²⁷.

Як відомо, особливу роль у системі римського лімеса на Дунаї відігравала Паннонія: її територія знаходилася між верхньо- і нижньодунайськими провінціями, вздовж її північних кордонів проживали квади, а східних — язиги, одне з найвойовничіших племен. На противагу від важкодоступних гірських областей Норіка і Реції, Паннонія була сприятливим фронтом для агресії. Її значення в системі римської оборони зросло в роки кризи Римської імперії. За справедливим зауваженням П. Оліви, ця криза носила в своїй основі економічний характер²⁸. Важливим її показником був ріст вільновідпущеників, розвиток колонату в сільському господарстві Італії. Становище рабів, колонів та інших груп формально вільного населення уподібнюється, натомість, разом з основним поділом населення на рабів і вільних, виникає поділ на «благородних» і «низьких», що стало початком нових суспільних відносин у Римській державі. Що стосується романізації, П. Оліва підкреслює, що цей процес охопив, переважно, населення поблизу міських центрів і римських військових таборів. Всупереч традиційній точці зору, прийнятій буржуазною науковою, романізація, на думку П. Оліви, охопила тільки місцеву знать і тих, хто служив у легіонах; сільське населення Паннонії по-старому зберігало свій ілліро-кельтський характер²⁹. Необхідно погодитися з думкою дослідника про те, що рабовласницькі відносини у Паннонії розвивалися нерівномірно: східна її частина відставала від південної і західної, а внутрішня не була охоплена ними зовсім. Важливе значення для історичного розвитку Паннонії мали маркоманські війни. Передумови їх виникнення П. Оліва шукає у внутрішньому розвиткові германських племен. Цікавим є його зауваження про те, що, у зв'язку з набігами варварів у придунайські провінції, в цих областях відбувалися антиримські виступи місцевого населення, наприклад, у Дакії і Далмації. Експансія варварів у межі Північної Італії підказала римлянам найрадикальніші заходи: були сформовані нові легіони за участю рабів і «розбійників» (*latrones*), серйозно стало питання про будівництво оборонної лінії у самій Італії (*praetentura Italiae*). І хоч у 180 р. римська оборона на середньому Дунаї була відновлена, варвари підкорені не були і спокій у Придунав'ї був відносним. Закономірно, що маркоманські війни можемо вважати важливою віхою у розвитку римсько-придунайських відносин. Після тимчасового розквіту економіки і рабовласницьких відносин у Нижній Паннонії криза, яка охопила Римську імперію, проявилась і в цьому регіоні.

Історія Дакії в чехословацькій історіографії майже не досліджувалася, а Мезії — представлена поодинокими розвідками, у тому числі — працями З. Златушки про релігію та ономастику рабів і вільновідпущеників у Нижній Мезії³⁰, а також К. Куруца — критичним оглядом сучасної літератури з історії Верхньої Мезії³¹. Аналогічно дослідженням Л. Відмана про рабів і вільновідпущеників у Норіку, З. Златушка дій-

²⁷ Beneš J. Auxilia romana in Moesia atque in Dacia. Zu den Fragen des römischen Verteidigungssystem.— Praga, 1978.— 120 s.; Hošek R. Vaierius Maximinus in unteren Donauraum in den Jahren 176—178 u.z. // Sborník prací filos. fakulty Brněnské univerzity.— 1959.— T. E4.— S. 83—92; Hošek R. Charakter der römischen Feldzüge im unteren Donauraum // Acta universitatis Carolinae Philologica.— 1982.— T. 1.— S. 57—74.

²⁸ Oliva P. Pannonie a počátky krize římského imperia.— Praha, 1959.— 360 s.

²⁹ Hor.: Kepartová J. Romanizace domorodých rodin v Horní Pannónii v I—III století // ZJKE.— 1978.— T. 20.— Nr. 2—3.— S. 1—8.

³⁰ Zlatuška Z. Die Religion der Sklaven und Freigelassenen im Lichte der Inschriften aus Moesia Inferior // Sborník prací filos. fakulty Brněnské univerzity.— 1965.— T. E10.— S. 201—207; Zlatuška Z. Námen der Sklaven und Freigelassen in Moesia Inferior // Ibidem.— 1967.— T. E12.— S. 173—183.

³¹ Kurz K. Zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior // Eirene.— 1972.— T. 10.— S. 95—112.

шов висновку, що і в Нижній Мезії зникає різниця в іменах і релігії вільного і залежного населення, що активними провідниками східних культів у римських провінціях були раби.

Із праць загальнотеоретичного характеру виділимо дослідження К. Курца про методичні зауваження щодо вивчення колегій у Придунав'ї³² і Т. Колніка — про римський період і період переселення народів на Словаччині³³. Т. Колнік пропонує розуміти під терміном «римський період» час безпосередніх військових, політичних, економічних і, особливо, культурних впливів Римської імперії на історію Середнього Придунав'я. Його хронологічні рамки: рубіж століть (початок римської експансії і переселення германських груп у Середнє Придунав'я) — IV ст. н. е. (розпад римського лімеса на середньому Дунаї, переміщення племен і поява нових етнічних груп — готів, гуннів і, можливо, слов'ян). Дослідник переглянув вживаний ним самим термін «римсько-провінціальна культура» і вважає, що слід говорити про декілька «римсько-провінціальних культур», враховуючи їх специфіку, наприклад, германську чи квадську у Південно-Західній Словаччині, пшеворську, пухівську у Північній і Східній Словаччині.

Як бачимо, чехословацькі дослідники досягли значних результатів у вивченні історії Придунав'я та його взаємовідносин з Римською імперією, злагативши тим самим марксистську науку спостереженнями про маловідомі сторінки етнокультурного і політичного розвитку Придунав'я, торговельні відносини і війни з Римом, романізацію і виникнення римсько-провінціальних культур, питання континуїтету і римського лімесу. Найкраще вивченій римський період в історії чехословацьких земель, що має під собою цілком об'єктивну основу і, разом з тим, вимагає подальшого дослідження.

I. A. Лисовий

ЗЕМЛИ ПРИДУНАВЬЯ И РИМ В ИСТОРИОГРАФИИ ЧССР

В статье обобщаются достижения чехословацких ученых по вопросу контактов Рима с Придунавьем. Подчеркивается, что он исследовался в следующих аспектах: углубленное и всестороннее изучение источников, в том числе памятников материальной культуры; анализ взаимоотношений чехословацких земель с Римом, этнокультурного и политического развития Среднего Придунавья; исследование экономических и военно-политических отношений в Придунавье, исторического развития Паннонии в связи с началом кризиса империи, а также других придунайских провинций. Анализируются работы З. Неедлы, И. Добиаша, Б. Свободы, В. Ондруха, О. Пеликаны, П. Оливы, Л. Видмана, К. Курца, Т. Колника, В. Сакаржа, Я. Тейрала и других чехословацких исследователей.

I. A. Lisoviy

THE DANUBE LANDS AND ROME IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE CZECHOSLOVAK SOCIALIST REPUBLIC

Achievements of the Czechoslovak scientists concerning the problem on contacts of Rome with the Danube area are generalized in the paper. It is emphasized that the above problem has been studied in the following aspects: profound and thorough studies of sources including monuments of material culture; analysis of relations between the Czechoslovak lands and Rome; ethnocultural and political development of the Middle Danube area, investigation of economic and military-political relations in the Danube area, historical development of the Pannonian as a result of the beginning of the crisis in the empire and in other Danube provinces. Works by Z. Nejedlý, J. Dobiáš, B. Svoboda, V. Ondrouch, O. Pelikán, P. Oliva, L. Vidman, K. Kurz, T. Kolník, V. Šakář, J. Tejral and other Czechoslovak researchers are analyzed.

³² Kurz K. Methodische Bemerkungen zum Studium der Kollegien im Donaugebiet // AA.— 1960.— Т. 8.— С. 133—144.

³³ Kolník T. Doba římska a doba st'ahovania národov // SA.— 1980.— Т. 28.— С. 197—212.

Одержано 16.08.88

РЕЦЕНЗІЙ

Про деякі питання
найдавнішої історії людства

[Рецензія на працю Ранова В. О.
«Древнейшие страницы истории человека».—
М.: Просвещение, 1987.— 155 с.]



Найдавніший період в історії людства, для позначення якого вживається термін «палеоліт», має величезне значення в історії людської культури. Якраз до цього часу відносяться найважливіші досягнення в розвитку суспільства. Мова йде про появу знарядь праці та їх удосконалення, про оволодіння вогнем, про появу техніки спорудження житл і винайдення одягу, що було необхідним через зміни клімату — похолодання і т. ін.

Доба палеоліту завжди викликає захоплення спеціалістів і тих, хто цікавиться історією початкових етапів суспільства. Про це свідчать численні опубліковані праці наукового і науково-популярного характеру та художні твори.

Неважаючи на наявність численних видань, де викладаються наслідки досліджень пам'яток і розробки відповідних проблем історії суспільства цього часу, все ж багато питань ще лишається не розв'язаними і дискусійними.

Серед таких проблем можна відзначити, наприклад, такі: час і місце виникнення людського суспільства, час заселення окремих районів земної кулі і конкретні шляхи цього процесу, етапи антропогенезу, час появи найдавніших людських культур. Відкриття останніх десятиліть вносять значні корективи у вирішення вказаних проблем.

Відзначенні проблеми є одними з центральних у праці В. О. Ранова, який поставив перед собою завдання висвітлити їх на основі різноманітних джерел.

Книга В. О. Ранова, що складається з 5-ти розділів та заключення, гарно ілюстрована: в ній подані не тільки рисунки найдавніших знарядь, а й типи найдавніших людських істот, карти стародавніх пам'яток, різні схеми шляхів розселення, серії кольорових фото. Все це дає можливість отримати виразне уявлення на основі найновіших наукових даних про вигляд перших людських істот, про різні сторони культури наших даліких предків.

В. О. Ранов у своїй праці критично розглядає ряд концепцій на походження людини, про визначення місця і часу виникнення найдавніших людських істот, виступаючи переконаним прихильником моноцентриської теорії походження людини, за якою людство виникло на території Африки, а потім розселилось в інші райони світу. Слід відзначити, що в даний час більшість учених є прихильниками даної теорії, бо вона враховує відкриття останніх десятиліть на території Африки. Відкриття в цьому регіоні та інших частинах світу дали можливість визначити також і шляхи розселення найдавніших людських істот як на північ в Європу, так і на схід — в Азію.

В. О. Ранов на основі численних джерельних матеріалів переконливо аргументує положення, що основним районом виникнення людини була Африка, де з'явилася близько 2,6 мільйонів років тому, що групи давніх людей потім розселялися на інші континенти, що час розселення і освоєння нових районів був тривалим, і в його процесі розвивався фізичний тип людини від габіліса до архантропа, від архантропа до неандертальця-палеоантропа, від палеоантропа до розумної людини-неоантропа.

Значну увагу приділяє В. О. Ранов габілісу як найдавнішому етапу в розвитку фізичного типу людей, як істоті, що вже виділилась з тваринного світу і виготовляла знаряддя праці, характерні для так званої галечкої культури. Його думка з даного питання цікава і добре аргументована, але дискусійна, оскільки більшість дослідників найдавніший етап виникнення людини вбачають лише в архантропах.

Вказуючи на африканське походження людини і людського суспільства, В. О. Ра-

нов багато уваги приділяє азіатській теорії виникнення людини і людського суспільства, і, зокрема, теорії Р. Кенігсвальда, одного з визначних учених Європи, яка була до останнього часу дуже поширеною серед спеціалістів. Він відзначає, що відсутність на території Азії решток австралопітеків не дає підстав для висновку про появу найдавнішої людини лише на території Африки.

У своїй праці В. О. Ранов грунтовно розглядає розвиток кам'яної індустрії первісної людини, характеризує послідовні хронологічні комплекси, властиві різним етапам на різних територіях, що відбивають прогресивний розвиток техніки з урахуванням специфіки, яка простежується в певних районах, на основі найновіших відкриттів, деякі з яких ще мало відомі радянському читачеві.

Розглядаючи проблему розселення, В. О. Ранов відзначив, що на території і Європи (гrot Валлоне), і Азії (Убейдія на Передньому Сході, місцезнаходження у Китаї) найдавніші знахідки кам'яного віку датуються часом в один мільйон років. Убейдія має риси олдувея і раннього ашель.

Ці дані вказують на тривалість процесу розселення з Африки, який відбувався з зупинками. Враховуючи археологічні та антропологічні (на жаль, нечисленні) дані, В. О. Ранов у своїй праці висунув важливі положення про конкретні шляхи просування груп давнього населення. Так, зокрема, він вважає, що передньоазіатський міст просування розділився на кілька напрямів: одна група просунулася на Кавказ, друга — в Східну Європу через Балкани, а третя — на Схід. Ці положення дуже важливі і відбивають стан сучасних знань.

У межах відзначених напрямів просування стародавнього населення для території СРСР дослідник накреслив 5 етапів розселення. Останнім з них, на його думку, був пізньопалеолітичний етап.

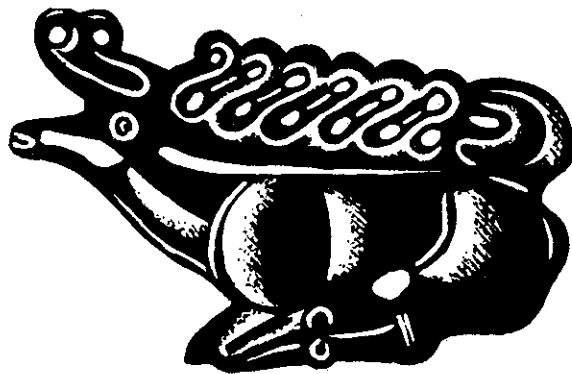
Характеризуючи соціальний лад, В. О. Ранов вважає, що родовий лад виникає лише у пізньому палеоліті, хоча більшість спеціалістів зараз дотримуються думки про його виникнення у мустєрський час. Крім того, він вважає, що справжня людина виникає лише в пізньому палеоліті, що є помилковим, оскільки ще раніше виникло житлобудування, мистецтво, відбулось оволодіння людини вогнем. Тварина цього не могла б досягнути.

Необхідно зауважити, що нечітко В. О. Ранов викладає питання про первісне людське стадо, про час існування цього періоду в межах первіснообщинного ладу, про його хронологічні межі. Якщо поділяти думки про існування родового ладу з доби пізнього палеоліту, то верхньою хронологічною межею первісного людського стада буде початок пізнього палеоліту. Тому і мустєрська доба буде відноситись до доби первісного людського стада, що є застарілим поглядом.

Очевидно, неможливо погодитись із думкою В. О. Ранова, що між мустє і пізнім палеолітом в розвитку суспільства відбувається стрибок. Ряд учених, що раніше захищали це положення, від цього відмовились (наприклад, П. Й. Борисковський). Навіть сам В. О. Ранов у своїй праці відзначає ряд випадків фактичного переростання мустєрської культури в пізньопалеолітичну (наприклад, про це свідчать дані стоянки Шугноу в південному Таджикистані), не говорячи про ряд інших багатошарових стоянок у ряді районів, про які йдеється.

Незважаючи на відзначенні вище деякі недоліки, загалом праця В. О. Ранова є цінним внеском у розгляд проблеми становлення людини і людського суспільства, у висвітлення особливостей початкових етапів існування людської культури. У ній на основі найновіших комплексних джерел всебічно характеризуються складні проблеми історії людини на найдавніших ступенях її розвитку. Праця написана гарною мовою і буде цінною для всіх, хто цікавиться найдавнішими, ще досить загадковими, сторінками історії людства.

ЧЕРНИШ О. П.



Наукова сесія археологів та істориків

О. Г. Бандровський

Нагромадження нових даних про найдавніші поселення Карпатського регіону, інтенсивні археологічні дослідження, комплексний аналіз лінгвістичних, епіграфічних, нумізматичних джерел дали можливість науково осмислити проблеми етнокультурного і етносоціального розвитку найдавнішого населення цієї та деяких суміжних територій в античний час. По-новому висвітлюються і питання історичних контактів великої середземноморської цивілізації з близькою варварською периферією в Карпато-Дунайських землях.

У жовтні 1985 р. за ініціативою і під керівництвом завідуючого кафедрою історії стародавнього світу Московського університету професора Кузіщина В. І. в Ужгородському університеті була проведена перша сесія школи-семінару за участю істориків і археологів Московського, Львівського та Ужгородського університетів¹. Друга сесія проходила 10—13 листопада 1988 р. у Львові². Ведучим науковим консультантом сесії був завідуючий відділом слов'янської археології ІА АН УРСР доктор історичних наук Баран В. Д. У роботі семінару, крім представників ряду вузів та наукових установ країни, взяли участь і вчені Інституту археології Словацької АН Чаплович Д. і Береш Ю.

¹ Тезисы докладов и сообщений совместной школы-семинара «Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э.—первой половине I тыс. н. э. на Юго-Западе СССР и сопредельных регионах». 17—19 октября 1985 г.—Ужгород, 1985.

² Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э.—первой половине I тыс. н. э. на Юго-Западе УССР и сопредельных регионах (тезисы докладов II-й сессии Всесоюзной школы-семинара). 10—13 ноября 1988 г.—Львов, 1988.

Науковій сесії були запропоновані найрізноманітніші питання етнокультурного і етносоціального розвитку південно-західного регіону УРСР і суміжних територій в I тис. до н. е.—I-й пол. I тис. н. е. Так, у доповіді Нікуліце І. Т. (Кишинівський ун.-т) «Відносини північних фракійців з еллінським світом у VI—I ст. до н. е.» досліджувалися торговельні контакти північно-фракійських племен Дністровсько-Балканського регіону з еллінським світом і, насамперед, з містами-колоніями Північно-Західного понтійського узбережжя (Істрія, Тіра, Томі, Каллатій). Предметом вивчення стали знахідки античних імпортів на поселеннях Бутучень, Стинчесьть, Куртень, Бербоаса, Ханска, Черника, Букурешть-Тей, Гостровець, Хотерень та ін. Аналіз і картографування великої кількості знахідок (140 пам'яток) дозволяють виділити кілька етапів у розвитку грецького імпорту. Основними центрами, з яких поступали амфори в світ північно-фракійських племен, були Фасос, Сінопа, Гераклея.

Проблемам хронології латенського періоду в історії Європи і розробки нової періодизації латенських знахідок на території Закарпаття присвятив свою доповідь «До хронології латенських старожитностей Радянського Закарпаття» М. Б. Щукін (Ермітаж, Ленінград). Через те, що ряд покажчиків хронології, поданих Я. Філіппом, К. Годловським та ін., на думку дослідника, завищений, він запропонував нове датування латенських знахідок Закарпаття з V ст. до н. е. до середини I ст. до н. е. У той же час дослідник відзначив наявність пізньолатенських фібул III ст. н. е. на поселенні Галіш-Ловачка (Мукачівський р-н Закарпатської обл. УРСР).

У доповіді «Чорна металургія Східної Європи і зовнішньо-економічна політика Риму в I—IV ст. н. е.» Бідзіля В. І. (ІА АН УРСР) звернув увагу на масштаби металургійного виробництва в племінному середовищі первісної периферії Римської імперії. Аналіз металургійних центрів організації залишовиробництва і хронологія його існування змушує припустити, що частина сировини була призначена для римських провінцій і використовувалася в торгівлі племен між собою. Дуже цікаві результати картографування металургійних центрів Східної Європи.

Балагурі Е. А. (Ужгородський ун-т) у своїй доповіді «Роль перевалів в економічному і суспільнно-політичному житті населення Північно-Східних Карпат (II—I тис. до н. е.)» зупинився на різноманітних функціях Дуклянського, Веречанського, Ужокського і Яблонецького перевалів Карпатських гір в економічному і політичному розвитку місцевого населення. Матеріали останніх історичних і археологічних досліджень, на думку автора, дозволяють більш широко ставити питання про роль перевалів у культурній інтеграції різних племен і етнічних груп.

У доповіді «Основні етапи римської експансії і воєнних зіткнень у Карпатському регіоні та їх особливості в I—III ст. н. е.» Бандровський О. Г. (Львівський ун-т) зупинився на характеристиці періодів зовнішньополітичної діяльності Римської імперії по відношенню до Карпато-Дунайських земель. Якщо перший етап (15 р. до н. е.—80-і рр. н. е.) був періодом стратегічної і тактичної розвідки, то другий (80-і рр.—107 р. н. е.) і третій (107—180 рр.) були періодами планомірних великомасштабних воєнних кампаній. Четвертий період (180—275 рр.) характеризувався перевідними рисами від експансії до оборони. Для аналізу періодів були використані дані писемних, археологічних і епіграфічних джерел.

Етнічним змінам у районі Буджакського степу, розміщеного між пониззями Дністра, Дунаю і Прута, була присвячена доповідь «Етнокультурна структура населення Буджакського степу в I—IV ст. н. е.» Гудкової О. В. (ІА АН УРСР, відділ археології Північно-Західного Причорномор'я, м. Одеса). Для етнічних процесів цього району була характерною наявність двох могутніх міграційних потоків (кочівники-сармати і осілі предки слов'ян і германців). У той же час існував і третій елемент — місцеве осіле скіфське населення. Наявність цих потоків підтверджує археологічний матеріал. Не знаходять свого доказу

культурні зв'язки населення Буджака з черняхівськими пам'ятками в 1-й половині I тис. н. е.; тут переважають сарматські стоянки і пам'ятки типу Етулія (III—IV ст.).

Поховальний обряд на латенських пам'ятках Верхнього Потисся проаналізував у доповіді «Поховальний обряд і етнокультурні процеси у Верхньому Потисі III—II ст. до н. е.» В. Г. Котигорошко (Ужгородський ун-т). Предметом аналізу стало 61 кельтське поховання (поділені автором на 3 групи), які належали воєнним вождям, середньому прошарку (войнам, купцям, ремісникам) і рядовим общинникам. На думку В. Г. Котигорошка, історичні процеси розвитку кельтського суспільства на Закарпатті перервались в середині I ст. до н. е. експансією гето-даків.

Вакуленко Л. В. (ІА АН УРСР) у своїй доповіді «Поховальний обряд культури карпатських курганів за матеріалами Пилипівського могильника» висвітлила найновіші археологічні дані про різноманітні риси поховального ритуалу прикарпатського населення в пізньоримський час. У курганах, окрім решток офоріувань і трупоспалень, уперше відкриті підкурганні конструкції трьох типів (дерев'яні прямокутні камери, огорожа, спорудження на стовпах).

Доповідь Зілгалова В. А. і Мазурка О. С. (Ужгородський ун-т) «Писемні джерела I—II ст. н. е. про історичну географію Карпат» була побудована на даних античних авторів про географію і етнічну ситуацію в Східних Карпатах. Про нові методи вивчення демографічного стану черняхівського суспільства у доповіді «Характеристика тривалості життя населення черняхівської культури» розповів Гудим-Левкович О. М. (ІА АН УРСР). Джерелом йому послужило 301 статевікове визначення антропологічного матеріалу. На основі порівняння трьох характеристик тривалості життя була обчислена ймовірна тривалість життя черняхівців — 36 років, причому у чоловіків — 41 рік, і жінок — 34,7 року. У той же час були обчислені покажчики і для окремих могильників (Журівського і Холмського).

Проблемам вивчення черняхівських пам'яток присвятили доповіді «Пізньоантична амфорна тара на черняхівських пам'ятниках Північної Буковини» Пивоваров С. В. (Чернівецький ун-т) і «Черняхівське поселення Козлів на Середньому Дністрі» Магомедов Б. А. (ІА АН УРСР). Перший доповідач зупинився на структурі товарообороту з античними центрами і шляхах проникнення амфорної тари в Північну

Буковину, другий — повідомив про нове поселення черняхівської культури біля с. Козлів Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл., яке датується серединою III—IV ст. н. е. Й пов'язане з переселенням готів і формуванням типово черняхівських рис через трансформацію вельбарської культури.

Процеси формування слов'янської культури пращевського типу в Карпатському басейні і симбіозу аварського населення з місцевим осілим слов'янським проаналізував у своїй доповіді «Етнокультурні процеси у Східній Словаччині в V—VIII ст. н. е.» завідуючий Східнословашським відділом ІА Словашької АН (Кошице) Ю. Береш. На його думку, слов'яни проникають у Східну Словаччину вже наприкінці римського часу (кінець III — початок V ст.). Основний же приплив слов'янського населення відноситься до 1-ї половини VI ст., а контакти з аварами починаються в останній четверті VII ст. Цю хронологію стверджують і дані археологічних пам'яток Кошицької котловини.

Більш пізнім аспектам історичних контактів слов'янського населення у великоморавський період (IX—XI ст.) була присвячена доповідь ученого секретаря ІА САН (м. Нітра, ЧССР) Чапловича Д. «Історичний розвиток в області Східних Карпат наприкінці I — на початку II тис. н. е. (Політичний процес — етнокультурні відносини і розвиток поселень у IX—XI ст.)». Складні політичні і економічні процеси, пов'язані з включенням населення Словакії в Угорську державу, показані за основі аналізу матеріальної культури слов'янського населення Словакії.

Ряд доповідей був пов'язаний з вив-

ченням вкладу вітчизняної і зарубіжної історіографії проблеми. Доповіді Потло-га В. І. (Кишинівський ун-т) «Питання походження молдавського народу в працях Д. Кантемира» та Задорожного В. Є. (Ужгородський ун-т) «Етнічна характеристика та історія населення Закарпаття в працях І. С. Орля» були пов'язані з вивченням вкладу вітчизняних дореволюційних учених у розробку наукових проблем етногенезу слов'ян і молдаван у період I тис. н. е. Питанням наукового аналізу праць істориків і археологів ЧССР з проблем історичних контактів найдавнішого населення Подунав'я з Римом присвятив доповідь «Землі Подунав'я і Рим в історіографії ЧССР» Лісовий І. А., яка торкалася проблем вивчення пам'яток матеріальної культури, розв'язання питань соціально-економічного розвитку племен і провінції Паннонії, лімеса і успіхів у вивченні писемних, археологічних і епіграфічних джерел.

З цікавим повідомленням про методику дослідження слов'янських пам'яток у ФРН виступив Баран В. Д. (ІА АН УРСР).

У ході засідання школи-семінару була досягнута угода про спільну розробку проблеми «Етнокультурний і етносоціальний розвиток Закарпатського регіону і суміжних територій наприкінці I тис. до н. е.—1-ї половині I тис. н. е.» силами вчених Московського, Львівського, Ужгородського, Чернівецького і Кишинівського університетів. Укладено робочу угоду про координацію наукової діяльності і план досліджень на 1990—1995 рр. Проведення третьої сесії школи-семінару заплановано на осінь 1990 р. (Кишинівський університет).

Кримська наукова конференція

В. М. Даниленко, Е. І. Соломонік

Сімферопольським державним університетом ім. М. В. Фрунзе разом з відділом археології Криму ІА АН УРСР була проведена Кримська наукова конференція з проблем античної культури, яка відбувалась у Сімферополі 19—24 вересня 1988 р. У роботі конференції брали участь спеціalisti з 35 міст нашої країни. Всього було прочитано 160 доповідей та повідомлень з античної історії і філології.

Вступна доповідь Е. І. Соломонік (Сімферополь) на пленарному засіданні була присвячена історії вивчення античної культури в Криму. В ній зроблено огляд археологічних відкриттів, починаючи з XVIII ст., основних етапів вивчення античних міст, поселень і могильників, а також перелік публікацій, матеріалів по містобудівництву, епіграфіці, нумізматиці, мистецтву і узагальнюючих монографій та досліджень;

підкреслено досягнення рідянських вчених та намічені завдання на найближче майбутнє.

На першому пленарному засіданні було заслухано ще три доповіді. У доповіді Н. О. Чистякової (Ленінград) «Слово в художній культурі античного світу» підкреслено відмінності між словесною художньою творчістю і літературою, а також простежено зміни функцій словесної творчості в елліністичний і римський періоди. Доповідь О. І. Немировського (Москва) була присвячена так званій «віллі папірусів», огляду результатів розкопок і читань останніх років, що дали цінні нові матеріали з історії і філософії. В. О. Кутайсов (Сімферополь) охарактеризував у своїй доповіді основні етапи історії Керкініди, узагальнивши багаторічні матеріали досліджень. Місто було засноване у третій четверті VI ст. до н. е. і залишалось незалежним полісом до IV ст. до н. е., до входження його до складу Херсонеської держави. У другій половині — кінці II ст. до н. е. Керкініда була завойована скіфами; грецьке населення залишило місто, і весь його вигляд, побут і культура різко змінилися.

Далі робота конференції відбувалась за шести секціями (деякі мали підсекції): 1. Пам'ятки античної літератури та мистецтва; 2. Епіграфіка. Античні теорії мови і стилю. Художній переклад; 3. Рецепція античності в літературах нового часу; 4. Боспор і Східне Причорномор'я; 5. Західні райони Причорномор'я і Криму; 6. Античність і варварський світ. Загальні питання.

Програма і тези доповідей були опубліковані і вручені учасникам конференції.

Ми зупинимося на роботі лише трьох останніх секцій, на яких розглядались проблеми історії і археології Криму в античну епоху, деякі питання історіографії та антикознавства.

Секція «Західні райони Причорномор'я і Криму» відкрилась доповіддю Г. М. Ніколаєнко та Л. В. Марченко (Севастополь), присвяченою важливим і маловивченим питанням екології на тему: «Антропогенний вплив на природу в регіоні Південно-Західного Криму в V—III ст. до н. е.»

У доповіді А. А. Зедгенідзе (Севастополь) «Становлення херсонеського поліса» зачіпаються питання хронології та оцінюються ранні матеріали з розкопок останніх років; вона викликала великий інтерес і жуваву дискусію. На думку доповідача, більшість знахідок з «раннього» шару (кераміка, теракоти, графіті) датується останньою четвертю V — третьою четвертю IV ст. до н. е., а не кінцем VI — початком V ст.

до н. е., як пропонують Ю. Г. Виноградов і М. І. Золотарьов; лише незначна кількість матеріалів відноситься до ранішого часу. Думки виступаючих по доповіді розійшлися і стало очевидним, що питання про час заснування Херсонеса або переднього йому поселення вимагають подальшого вивчення і уточнення.

Ще дві доповіді були пов'язані з херсонеською тематикою. О. І. Домбровський (Сімферополь), розглянувши античні мозаїки Херсонеса і Ольвії, дійшов висновку про необхідність їх передатування, що узгоджується також з думкою С. Д. Крижицького, А. І. Вощініої, Б. М. Федорова та ін. Сюжетний і стилістичний аналіз мозаїк і продовження археологічного дослідження будівлі в Херсонесі, які показали повторне використання фрагмента мозаїчної вимостки більш раннього приміщення у будинку II ст. до н. е., дали можливість продатувати їх IV ст. до н. е.

О. Г. Авдеев (Москва) зупинився на питанні про час перебування в місті V Македонського легіону, що прибув туди, на думку доповідача, між 114—117 рр. н. е., а не наприкінці I — початку II ст.

Кілька доповідей і повідомлень було присвячено вивченню амфорної тари і керамічних клейм. В. І. Кац (Саратов) на основі фондових та архівних матеріалів висвітлив роботу К. К. Косцюшко-Валюжинича в галузі керамічної епіграфіки. Дослідник зібрав з розкопок велику колекцію амфорних клейм, вперше виділив на їх основі тару місцевого херсонеського виробництва і поставив питання про значення клейм як датуючого матеріалу і джерела для вивчення торгівлі та інших сторін життя.

С. Ю. Монахов (Саратов) розглянув колекцію амфор з некрополя Панське I, підкреслив їх специфічно похованельний характер (для поховання немовлят); він торкнувся також типології тари та її хронології.

М. Ф. Федосеєв (Саратов) дав класифікацію і аналіз 777 амфорних клейм, знайдених на поселенні Генеральське. Західне (Керченський півострів), що датуються з 70-х років IV ст. до початку третьої четверті III ст. до н. е., коли домінував імпорт із Сінопи.

У спільній доповіді Н. О. Олексієнко і Л. О. Ковалевської (Севастополь) прохарактеризовано 58 бронзових монет пізньо- античного і ранньосередньовічного часів, знайдених у 1987 р. при розкопках садиби на скелі Юхариної балки (околиця Херсонеса). Доповідачі спочатку вважали цю знахідку скарбом, але, як показали на-

ступні дослідження 1988 р., ці монети були заощадженнями господаря садиби.

Ряд доповідачів повідомили про результати розкопок і досліджень останніх років: на поселенні Великий Кастель і в урочищі Джангуль, де відкрито святилище II ст. до н. е. (О. М. Щеглов, Ленінград), про підсумки вивчення некрополю Панське I (Є. О. Рогов, Ленінград), про відкриття оборонних споруд елліністичного і ранньоримського часів, на городищі Киз-Кермен (О. В. Білій, Бахчисарай), про систему водопостачання в римській фортеці Харакс (К. К. Орлов, Сімферополь), про межі міської території Тіри (І. Б. Клейман, Одеса), про некрополь Ніконія (І. В. Бруяко, Одеса), про розкопки Кошарського городища (Е. О. Левіна, Одеса).

М. І. Золотарьов (Севастополь) висвітлив взаємовідносини Херсонеса, Боспора й Ольвії наприкінці V — першої половини IV ст. до н. е.

Три доповіді були присвячені Ольвії. А. О. Русєєва (Київ) розповіла про нові лапідарні присвячувальні написи IV—II ст. до н. е. У 1977—1979 рр. було виявлено чотири постаменти з присвятами Зевсу Елевтерію, Зевсу Олімпійському, Аполлону Дельфінію і всім богам.

В. І. Денисова (Ленінград) повідомила про знахідку у 1984 р. великої вапнякової плити з чітко вираженими сарматськими знаками.

В. П. Яйленко (Москва), зіставивши ряд свідчень давніх авторів, дійшов цікавого висновку, що філософ Біон, поет Діонісій та історик Посидоній були уродженцями Ольвії, що внесло нову рису в характеристику стародавнього міста на периферії античної сікунеми.

Плодотворно працювала секція археології і історії Боспора. Велику увагу привернула доповідь О. В. Сазанова (Москва) «Пізньоантичний Боспор: періодизація та історичний розвиток», в якій автор запропонував інше ніж загальноприйняте датування пізньоантичних шарів міст Боспора (Тірітаки, Пантікарею, Фанагорії, Кітею та ін.): не III—IV, а кінцем IV — другою четвертю VI ст. н. е. Пожежі, які найчастіше пов'язують з навалою гунив (кінець IV ст.), він відносить до другої четверті VI ст. н. е. Віділяються три етапи в історії пізньоантичного Боспора: I — від кінця IV до другої четверті VI ст. (534 р.); II — друга-третя четверті VI ст. (534—575 рр.); III — третя четверті VI — перша половина VII ст. Історія пізньоантичного Боспора завершується лише з утворенням Великої Болгарії і наступним приходом хазар.

Привернула увагу слухачів доповідь О. В. Гавrilova (Сімферополь) про сільськогосподарську територію Європейського Боспора в IV — першій половині III ст. до н. е. Аналізуючи наявні в античних джерелах цифри, які характеризують хлібний імпорт з Феодосії, з одного боку, і визначаючи розміри хори цього міста, з другого, автор дійшов висновку, що цей хліб могли вирощувати на Феодосійській хорі.

О. О. Махньова (Сімферополь) повідомила про колекцію керамічних клейм, зібраних геологом Є. М. Кальським у 15 км на північний захід від м. Феодосії, біля с. Журавки. Переважна більшість клейм на амфорах гераклітейського виробництва, трохи менше — синопського, незначна кількість керамічних клейм на амфорах, вигроблених фасоськими і херсонеськими гончарами. Можна припустити існування тут принаймні чотирьох елліністичних садиб, що відносяться до феодосійської хори.

Першим виноробним комплексом елліністичного періоду з Німфею присвятила свою доповідь О. Ю. Соколова (Ленінград). Досі тут були відомі винокурні більш раннього (класичного) і пізнішого (римського) часів. Разом із нововиявленими вони складають суцільний ряд, що дозволяє простежити розвиток виноробства в цьому місті протягом майже всієї античної епохи.

Характерні особливості оборонної системи античних поселень Азовського узбережжя Східного Криму представлені у доповіді І. М. Безрученко (Москва). На думку автора, ці поселення не були могутніми фортецями, які витримали б штурм серйозної армії; їх основною функцією було повідомлення основних центрів про можливий наступ ворога.

На некрополі Пантікарею в районі Глиніща останнім часом було відкрито нові підкурганні кам'яні склепи I—II ст. н. е. Про ці знахідки доповів О. Д. Чевельов (Керч). Стіни великої камери склепу 1987 р. (друга четверть — середина I ст. н. е.) покриті розписом по штукатурці в так званому псевдоісодомному стилі. На стінах бокової камери унікального за своїм плануванням склепу 1984 р. (кінець II ст. н. е.) збереглось понад 20 графіті: зображення торгових, допоміжних суден, фігури людів. Новий похованчий комплекс у північній частині некрополя Ілурада, який досліджується експедицією Державного музею релігії та атеїзму протягом чотирьох польових сезонів, став темою повідомлення В. О. Храновського (Ленінград). Матеріал з поховань датується в межах I—

III ст. н. е. і має значення для реконструкції світогляду жителів Ілурата.

У доповіді Н. В. Молевої (Білгород) представлені теракоти Кітея, отримані в результаті багаторічних досліджень цього античного міста (56 статуеток і фрагментів), більшість яких походить із зольника, розташованого в центрі городища, який функціонував у V ст. до н. е.—IV ст. н. е. Це зольник-святилище, де приносилися жертви багатьом богам, але в першу чергу тим, які втілювали ідею родючості.

Ряд доповідачей звернулись до політичної історії Боспорської держави. І. В. Охинько (Керч) розглянув у своїй доповіді питання про політичні контакти Боспора і Сінопи в IV—III ст. до н. е. Головна думка автора полягає в тому, що в елліністичний час відбуваються процеси активізації всіх сторін життя суспільства; це повною мірою відноситься до Причорномор'я і відбивається, зокрема, у посиленні контактів між його південними і північними берегами.

В. І. Павленко (Євпаторія) намагається визначити суть боспорської допомоги Афінам у період македонських завоювань і її роль у внутрішній і зовнішній політиці Афін.

О. Є. Молев (Білгород) проводить тонкий джерелознавчий та історіографічний аналіз, за яким пояснюються роль і місце архонта Гігіонента в історії Боспора, характер його діяльності.

М. І. Винокуров (Москва) уточнює дати початку і закінчення виплати римських грошових субсидій Боспорському царству, і вказує на те, що субсидії — це одна з форм впливу сильного партнера на слабишого.

Доповідь Е. Б. Петрової (Сімферополь) була присвячена давній назві м. Феодосія. Спираючись на писемні свідоцтва і легенди феодосійських монет, автор доводить, що первісна назва міста була пов'язана з іменем його засновника — ойкіста (теодеоса), пізніше Левкон I змінив назву на співзвучне «Феодосія» за політичними мотивами.

Унікальним пам'яткам з розкопок некрополя Німфею другої половини XIX ст., що опинилися і досі зберігаються в музеях Англії, приділила увагу Е. В. Яковенко (Керч). Вона пропонує по-новому підійти до інтерпретації цих комплексів. Наукова творчість М. І. Ростовцева у зв'язку з історією Боспора стала темою повідомлення О. О. Гриви (Сімферополь). У спільній доповіді Т. М. Сmekалової, О. О. Масленикової і О. В. Мельникової (Москва — Ленінград) представлено результати апроба-

ції методичних прийомів геофізичних досліджень при вивченні античних сільських поселень Керченського Приазов'я і накреслено етапи проведення таких досліджень. При цьому головна увага приділена магнітній зйомці.

На останній секції жвава дискусія розгорнулась навколо доповідей, пов'язаних з різними проблемами історії пізніх скіфів у Криму. Чергування періодів розквіту й занепаду пізньоскіфської держави розглянув І. М. Храпунов (Сімферополь) у своїй доповіді «Основні етапи історії пізніх скіфів». Питання про проникнення елементів античної культури в скіфське середовище через головні центри Північного Причорномор'я — Ольвію, Херсонес, Боспор — торкнулася у своїй доповіді Т. М. Висотська (Сімферополь).

Три доповіді були присвячені останнім відкриттям та інтерпретації вже відомих матеріалів з Неаполя — головного міста пізніх скіфів у Криму. О. Є. Пуздовський (Сімферополь) у доповіді «Проблеми формування Неаполя Скіфського» відзначив, що кам'яносирцевим будинкам передували будівлі напівземлянкового типу. У передмісті існували укріплені садиби. Формування міста відбувалось при безпосередній участі грецького і еллінізованого варварського населення. У доповіді Ю. П. Зайцева (Сімферополь) детально розглянуто ділянку перед головними міськими воротами і запропонована його реконструкція.

І. В. Ачкіназі (Сімферополь) розповів про нову монету царя Скілура, знайдену в Неаполі, і пов'язав цю знахідку з проблемою скіфо-грецьких відносин у Північному Причорномор'ї у кінці II ст. н. е.

У доповіді О. В. Гудкової (Одеса) «Тіра, Ольвія і черняхівська культура» розглянуто один з шляхів впливу провінціально-римського світу на формування рис черняхівської культури — через Тіру й Ольвію. Дослідниця вважає, що оскільки ці міста на час розвитку черняхівської культури знаходились у глибокому занепаді, то вони і не могли на неї безпосередньо вплинути.

С. В. Пивоваров (Чернівці) вважає, що античний вплив на землеробство черняхівського населення відбувався, головним чином, через Дакію і Мезію і відбився у за позиченні досконаліх знарядь праці і деяких корисних рослин.

Різні групи античних пам'яток або пам'яток, що з'явилися у результаті впливу античної культури, розглянуто у доповідях Л. С. Іллінської (Москва) «Антропоморфні стели Апулії», І. І. Вдовиченко (Сімферополь) «Розписні пеліки «керченського

стилю», В. Л. Мица (Сімферополь) «Нова пізньоантична пам'ятка Караби-Яли», Г. М. Бурова (Сімферополь) «Крайній Північний Схід Європи в I тисячолітті н. е. і античний світ».

У доповіді С. В. Бахматова (Москва) висунуто питання про необхідність розробки конкретної термінологічної і хронологічної концепції відносно епохи еллінізму у Північному Причорномор'ї. При цьому головним критерієм є порівняння причин і результатів взаємопливу еллінської і місцевої культур.

У доповіді І. Є. Єрмолової (Москва), присвяченій творчості Амміана Марцеліна, показано, що його «Діяння» є одним з важливих джерел з історії Північного Причорномор'я IV ст. як за обсягом інформації, так і достовірністю наведених відомостей.

Ряд доповідей описували історію археологічних досліджень Криму. В. М. Даниленко (Сімферополь) пов'язав етапи, через які пройшла археологічна наука в Криму, з економічним, соціальним і політичним розвитком Росії наприкінці XVIII — на початку ХХ ст.

І. В. Тункіна (Ленінград) відкрила цікаві архівні матеріали, що проливають світло на діяльність у Криму академіка

Є. Є. Келлера, на обставини п'ояві першого в Росії розпорядження про охоронця старожитностей.

С. В. Ушаков (Севастополь) охарактеризував різні підходи до етнічної історії Криму в період Великого переселення народів, що з'являється у вітчизняній історіографії. І. А. Лісовий (Львів) показав вклад чехословацьких вчених у вивчення античних пам'яток на території їх країни.

На заключному пленарному засіданні було заслухано дві доповіді. Ю. В. Откупщиков (Ленінград) виступив на тему: «До питання про індоаріїв у Причорномор'ї», в якому піддав критиці відродженню О. М. Трубачовим індоарійську гіпотезу, показав необґрунтованість методики його дослідження.

У доповіді О. О. Масленікова (Москва) «Кримське Приазов'я в античну епоху» підведено підсумки багаторічних розкопок і дана загальна характеристика регіону.

Після цього були заслухані звіти керівників секцій.

За час роботи конференції були організовані екскурсії до Неаполя Скіфського, в Херсонес, Ялту і Бахчисарай для огляду пам'яток історії, архітектури і археології, музеїв і виставок, а також польових знахідок.

ВИЙДЕ У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА»

Збенович В. Г.

РАННИЙ ЭТАП ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ.

20 арк.: іл.— 4 крб. 10 коп.

Монографія присвячена всебічному вивчення раннього етапу трипільської енеолітичної культури (I половина IV тис. до н. е.), а в більш широкому плані — проблемі становлення мідного віку на території Південного Заходу СРСР. В основу праці покладені матеріали 27 ранньотрипільських поселень, в тому числі розкопані автором останнім часом. Широко використані матеріали аналогічних пам'яток на території МРСР та Румунії. Дається характеристика поселень (територія, топографія і планування, типи жител, способи домобудівництва), аналізується виробничий інвентар, кераміка, предмети пластики. Використовуючи дані палеозоології, палеоботаніки, трапсологічного аналізу інвентаря, автор розглядає господарство ранньотрипільських племен. Велика увага приділяється питанням соціального устрою ранньотрипільського населення України, його зв'язкам з носіями інших енеолітичних культур Південно-Східної Європи.

Монографія вийде у 1989 р.



Іван Іванович Артеменко

Радянська археологічна наука зазнала тяжкої втрати. 27 квітня 1989 р. помер відомий археолог, доктор історичних наук, лауреат Державної премії Української РСР у галузі науки та техніки, заслужений діяч науки Української РСР, член-кореспондент АН УРСР, член КПРС з 1953 р. Іван Іванович Артеменко.

І. І. Артеменко народився 15 вересня 1924 р. в с. Гаврилівка Ново-Воронцовського р-ну Херсонської області, в родині селянина-бідняка. Дитячі та юнацькі роки пройшли в Дніпропетровську. В 1948 р. він закінчив історичний факультет Дніпропетровського університету і в цьому ж році почав свою трудову діяльність науковим співробітником Дніпропетровського історичного музею. З 1951 по 1955 рр. І. І. Артеменко працює заступником директора цього музею по науковій частині. В ці ж роки він бере участь в археологічних експедиціях Інституту археології АН УРСР та Дніпропетровського музею, які очолювали відомі археологи А. В. Добровольський, О. І. Тереножкін, В. М. Даниленко.

У 1955 р. І. І. Артеменко вступає до аспірантури при Інституті археології АН СРСР, після закінчення якої працює в цьому ж інституті на посаді молодшого (1958—1970), а потім старшого (1970—1972) наукового співробітника та завідуючого сектором охоронних археологічних досліджень на новобудовах (1972—1973).

У 1963 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Культура племен Верхнього та північних районів Середнього Подніпров'я за доби бронзи (племена середньодніпровської культури)». В 1965—1966 рр. І. І. Артеменко був вченим секретарем Інституту археології АН СРСР по закордонним науковим зв'язкам, а в 1969—1972 рр.—головою комісії по організації та координації археологічних досліджень на новобудовах СРСР. У 1966—1967 рр. очолював радянську археологічну виставку, яка успішно експонувалася в Голландії, Швейцарії, ФРН, Італії. Неодноразово обирається секретарем парторганізації Інституту археології АН СРСР. З серпня 1973 р. І. І. Артеменко — директор Інституту археології АН УРСР. Перебуваючи на цій посаді майже 14 років, він провів значну роботу по вдосконаленню структури інституту, уточнен-

ню його основних наукових напрямків, організації виконання планів науково-дослідницьких та експедиційних робіт.

І. І. Артеменко — відомий радянський археолог, один з провідних спеціалістів у галузі первісної археології. Загальновизнаним, як у нашій країні, так і за її межами, є його вклад у вивчення неоліту та бронзового віку Північної України, Східної Білорусії та сусідніх районів РРФСР. Ним уперше здійснені багаторічні, систематичні розкопки археологічних пам'яток на вказаній території, проведена їх систематизація та історична інтерпретація.

Наукові дослідження І. І. Артеменка пов'язані з висвітленням однієї з найбільш актуальних та складних проблем — етногенезу східних слов'ян та балтів. Саме вирішенню цих проблем присвячена його монографія «Племена Верхнього та Середнього Подніпров'я за доби бронзи» (М.: Наука, 1967) та докторська дисертація «Середнє та Верхнє Подніпров'я в кінці енеоліту та за доби бронзи (середина III — початок I тис. до н. е.)», що була успішно захищена в 1977 р. І. І. Артеменко — автор багатьох наукових та науково-популярних праць, які широко відомі науковій громадськості. Він був редактором або ж одним з авторів колективних праць та збірників. Серед них — 5-томна «Історія Білоруської РСР», перші томи 8—10-томних «Історії Української РСР», першого тому 3-томної «Історії Києва» та першого тому 3-томної «Археології Української РСР».

За участь у підготовці 8-томної «Історії Української РСР» І. І. Артеменко удостоєний звання лауреата Державної премії Української РСР у галузі науки та техніки 1980 р. У 1982 обраний членом-кореспондентом Академії наук УРСР, нагороджений орденом «Дружби народів» та медаллю «В пам'ять 1500-річчя Києва». В 1984 р. обраний членом-кореспондентом Німецького Археологічного Інституту.

Паралельно з науковою діяльністю І. І. Артеменко проводив велику науково-організаційну роботу. Він був членом бюро Відділення історії, філософії та права АН УРСР, головою наукової Ради з проблеми «Археологічні дослідження на території Української РСР», головою Вченої Ради та керівником Відділу археології доби енеоліту та бронзового віку Інституту археології АН УРСР. Як директор Інституту та голова Спеціалізованої Ради по захисту дисертацій, І. І. Артеменко багато уваги приділяв підготовці молодих спеціалістів та наукових кадрів. Відзначався І. І. Артеменко активною участю в громадському житті. Протягом багатьох років він був членом партбюро та керівником методологічного семінару Інституту археології АН УРСР, членом Науково-методичної Ради Міністерства культури УРСР, членом секції Комітету по Державних преміях у галузі науки та техніки при Раді Міністрів Української РСР, заступником голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, вів велику пропагандистську та лекційну роботу.

Світла пам'ять про Івана Івановича, як про людину, віддану науці, принципового комуніста та чуйного, доброзичливого товариша назавжди залишиться в наших серцях.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

НАШІ АВТОРИ

БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, спеціаліст у галузі первісної археології. Автор монографій: *Бронзовий вік на Україні*.—К., 1964; *Пустынка — поселення епохи бронзи на Днепре*.—К., 1974 та розділів у колективних монографіях.

ЛЯШКО Світлана Миколаївна — молодший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, спеціалізується в галузі первісної археології.

ПУЗДРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — старший лаборант Інституту археології, спеціалізується в галузі скіфо- античної археології.

КЛОЧКО Віктор Іванович — науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, спеціалізується в галузі первісної археології.

РИЧКОВ Микола Олександрович — молодший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціалізація — теорія і методика археологічних досліджень, етнічні проблеми первісності.

КОЛОТУХІН Віталій Олександрович — науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст з питань епохи пізньої бронзи — початку залізного віку.

ОЛЬХОВСЬКИЙ Валерій Сергійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН СРСР. Спеціаліст по скіфській археології.

ГОРОХОВСЬКИЙ Євген Леонідович — науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст з питань археології Східної Європи першої половини I тис. н. е.

ЛАНЦОВ Сергій Борисович — аспірант Інституту археології АН УРСР. Спеціалізується в галузі античної археології.

ПЕКАРСЬКА Людмила Вячеславівна — заввідділом історії древнього та середньовічного Києва. Вивчає проблеми давньоруського ювелірного виробництва.

ПУЦКО Василь Григорович — старший науковий співробітник Калузького обласного художнього музею. Спеціалізується в галузі середньовіччя (Візантія, слов'яни, Русь, Західна Європа).

ВОЗНЕСЕНСЬКА Галина Олександровна — кандидат історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН УРСР. Спеціаліст з питань історії стародавньої металообробки. Автор монографій: *Металл черняховської культури*.—М., 1972 (співавтор Є. М. Черних); *Історія чорної металургії и металлообробки на території УССР (III в. до н. э.—III в. н. э.)*.—К., 1983 (співавтор В. І. Бідзіля), розділів у колективних монографіях.

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціалізується в галузі античної археології.

БАНДРІВСЬКИЙ Микола Степанович — науковий співробітник Львівського музею історії релігії та атеїзму.

ЩЕГЛОВ Олександр Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ЛВІА АН СРСР. Спеціаліст у галузі античної і скіфо-сарматської археології.

МАРЧЕНКО Костянтин Костянтинович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ЛВІА АН СРСР. Спеціаліст у галузі скіфської археології. Основні праці: *Варвари в складі населення Ольвії та Березані во второй половине VII—I вв. до н. э.*.—Л., 1988; *Елизаветовское городище в дельте Дона*.—Мюнхен, 1983 (співавтор І. Б. Брашинський).

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, зав. сектором археології кам'яного віку ІА АН УРСР. Спеціаліст з проблем антропогенезу, методології археологічної науки. Автор монографії: *Становлення основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы)*.—К., 1983.

СУХОБОКОВ Олег Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Спеціаліст у галузі ранньослов'янської і давньоруської археології.

ЛІСОВИЙ Ігор Андрійович — кандидат історичних наук, доцент Львівського університету. Вивчає питання історіографії античної історії в ЧССР. Автор праці: *Граффити античного Херсонеса*.—К., 1978 (у співавторстві) та ряду статей.

ЧЕРНИШ Олександр Панкратович — доктор історичних наук, головний науковий співробітник ІСН АН УРСР. Спеціаліст з проблем первісної археології.

БАНДРОВСЬКИЙ Олександр Генріхович — кандидат історичних наук, викладач Львівського університету. Вивчає проблему відносин Риму з Карпато-Дунайським регіоном.

ДАНИЛЕНКО Віталій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Криму. Спеціаліст з питань античної археології.

СОЛОМОНІК Елла Ісааківна — доктор історичних наук, професор, консультант відділу археології Криму Інституту археології АН УРСР. Автор 2 монографій, серед них: *Нові епиграфіческі пам'ятники Херсонеса*.— К., 1973.

Інститут археології Академії наук УРСР, первинна організація товариства «Знання» пропонують цикли науково-популярних лекцій та окремі лекції з давньої історії України: Походження людини; Історія техніки; Походження та розвиток мистецтва; Походження та розвиток релігії; Стародавня історія окремих регіонів; Походження слов'ян; Античні міста Північного Причорномор'я; Давній Київ; Слово про хліб; Історія археології тощо.

Лекції читають кваліфіковані спеціалісти, які супроводжують виступи показом діапозитів.

Всіх бажаючих краще вивчити історію свого краю, познайомитись з найновішими досягненнями радянських істориків, археологів запрошуємо звертатися за адресою: 252014, Київ-14, вул. Видубицька, 40

Інститут археології АН УРСР

Бюро первинної організації товариства «Знання»

тел. 295 35 81.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГ — Античная Греция
- АДСП — Археологические древности Среднего Поднепровья
- АИСЗП — Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья
- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
- АО — Археологические открытия
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АС — Археологический съезд
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВДИ — Вестник древней истории
- ВИА — Всеобщая история архитектуры
- ВСС — Вооружение скіфов и сарматов
- ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
- ДВК — Древности Восточного Крыма
- ДД — Древности Дона
- ДСП — Древности степного Поднепровья
- ЕКМ — Євпаторійський краєзнавчий музей
- ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
- ИААСП — Исследования по античной археологии Северного Причерноморья
- ИАК — Известия археологической комиссии
- ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
- ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН УССР
- ЛВІА АН СРСР — Ленінградське Відділення Інституту археології АН СРСР
- МАР — Материалы по археологии России
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- НА ОАК АН УССР — Научный архив Отдела археологии Крыма АН УССР
- НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
- НЭ — Нумизматика и эпиграфика
- ОИПК Гос. Эрмитажа — Отдел истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа
- ОО — Ольвия и ее округа
- ПВЛ — Повесть временных лет
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
- ПИО — Проблемы исследования Ольвии
- РКМ — Ровенський краєзнавчий музей
- СА — Советская археология
- САЙ — Свод археологических источников
- СП — Северное Причерноморье
- СЭ — Советская этнография
- УІЖ — Український історичний журнал
- ХКААМ — Художественная культура и археология античного мира
- АА — Acta antiqua
- АР — Archeologia Polski
- АР — Archeologicke Rozhledy
- АУ СAV — Archeologický ústav Slovenské akadémie vied
- BCH — Bulletin de Correspondance hellenique
- LF — Listy filologické
- PA — Památky archeologické
- SA — Slovenská archeológia
- SH — Sborník historický
- SPAW — Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften
- СZAUSAВ — Studijné zvesti Archeologický ústav Slovenské akadémie vied
- WA — Wiadomości archeologiczne
- ZJKF — Zprávy jednoty klasických filologů
- ZOW — Z otczechani wieków

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ГЕНИНГ В. Ф. Три ступени развития производительных сил первобытнообщинной суперформации	3
БЕРЕЗАНСКАЯ С. С., ЛЯШКО С. Н. Изучение ремесла на основе производственных комплексов памятников эпохи бронзы	18
ПУЗДРОВСКИЙ А. Е. Сарматы в Неаполе Скифском	30
КРЫЖИЦКИЙ С. Д. К истории колонизации Нижнего Побужья	40
СУХОБОКОВ О. В. Юго-восточное пограничье древнерусского государства в VIII—XIII вв. (к вопросу о формировании государственной территории)	50

Публикации археологических материалов

КЛОЧКО В. И., РЫЧКОВ Н. А. Новые погребения катакомбной культуры в Среднем Поднепровье	60
КОЛОТУХИН В. О., ОЛЬХОВСКИЙ В. С. Скифские статуи крыловской курганной группы	65
ГОРОХОВСКИЙ Е. Л., СОН Н. А. Фибулы из Тиры	69
ЛАНЦОВ С. Б. Античное поселение у озера Кизыл-Яр	78
ПЕКАРСКАЯ Л. В., ПУЦКО В. Г. Древнерусские энколпионы в собрании Музея истории Киева	84
ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г. А. Технология производства жатвенных орудий из древнего Изяславля	95

Новые открытия и находки

КРАПИВИНА В. В. Железный перстень из Ольвии	106
БАНДРОВСКИЙ Н. С. О «поганских камнях» в Карпатах	109

Дискуссии

МАРЧЕНКО К. К., ЩЕГЛОВ А. М. К Геродоту, IV, 81	117
---	-----

Память археологии

СМИРНОВ С. В. Историческая направленность и комплексность археологических исследований В. В. Хвойки	122
БРАЙЧЕВСКИЙ М. Ю. В. В. Хвойка и Императорская археологическая комиссия	126

Археология в СССР и за рубежом

ЛИСОВЫЙ И. А. Земли Подунавья и Рим в историографии ЧССР	138
--	-----

Рецензии

ЧЕРНЫШ А. П. О некоторых вопросах древней истории человечества (Рецензия на книгу Ранова В. А. «Древнейшие страницы истории человека».—М.: Просвещение, 1987.—155 с.).	146
--	-----

Хроника

БАНДРОВСКИЙ А. Г. Научная сессия археологов и историков	148
ДАНИЛЕНКО В. М., СОЛОМОНИК Э. И. Крымская научная конференция	150

1 крб. 20 коп.
Ч2 - 6

ИНДЕКС 74006



Наукова думка

ISSN 0235-3490. Археология, 1989, № 3, 1—160.